

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Руденко Юлія Миколаївна

УДК 94(477.4)“18/19”:656.8(043)

**ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВ ПОШТИ І ТЕЛЕГРАФУ
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Масненко Віталій Васильович

Черкаси – 2018

АНОТАЦІЯ

Руденко Ю.М. Діяльність установ пошти і телеграфу на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 “Історія України”. – Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, Черкаси, 2018.

З огляду на провідну роль поштового зв'язку у розвитку економіки та інтеграційних процесах, дисертаційна робота набуває значної актуальності. Вперше історія поштової та поштово-телеграфної справи Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. стала предметом спеціального дослідження, виступила як самостійна і цілісна наукова проблема. Здійснено ґрунтовний і об'єктивний аналіз історії виникнення, розвитку і функціонування поштових установ на Правобережжі.

Авторка опрацювала і ввела в науковий обіг широке коло архівних джерел, які раніше не використовувались дослідниками. Основу джерельної бази дисертаційного дослідження становлять матеріали архівів. У процесі написання роботи автором опрацьовані архівні матеріали Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Хмельницької області, Центрального державного історичного архіву м. Києва.

Вперше зосереджено увагу на визначенні особливості роботи жінок у поштовій сфері. Такі особливості стосувалися відбору кандидатів на посади за сімейним статусом, моральними якостями, фізичним розвитком, рівнем освіченості. Проаналізовано умови до вступу на навчання на курси телеграфістів. Жіноча праця використовувалась виключно на виконавчих посадах. Жінки мали нижчу заробітну плату, проте їм та їхнім сім'ям призначалися пенсії та одноразові допомоги.

Вперше проаналізовано організацію охорони поштових установ, вимоги до охоронців супроводу пошти. Встановлено порядок охорони цінностей, уточнено заходи щодо здійснення посиленої охорони, прийняття присяги і присяжних листів

охоронцями. Особливостями охорони пошти на Правобережжі було створення караульних постів на залізницях, введення особливих агентів для спостереження за пасажирами в потягах.

Автором вперше охарактеризовано послуги надання та встановлення телефонного зв'язку. Передача телеграфних депеш проходила по всій телефонній мережі, яка з'єднала всі великі міста означеного регіону вже на початку XX ст. Визначено порядок оплати телефонних послуг, особливості встановлення апаратів для громадських закладів та для індивідуальних власників, вимоги до нової професії телефоністки, правила облаштування пунктів телефонного зв'язку, порядок користування телефоном.

У роботі деталізовано тенденції відкриття та функціонування пасажирських трактів. Перевезення пасажирів регулювалося низкою законодавчих документів. Видавалися розпорядження про безперервний рух і надання коней високопоставленим особам та чиновникам, що їхали у державних справах. Перевезення пасажирів з часом стало справою приватних підприємців. Створені ними компанії за згодою Поштового департаменту відкривали рух диліжансів на поштових трактах. Дана характеристика пасажирського транспорту, порівняно умови перевезення приватними і державними транспортними засобами.

Внесено доповнення і деталізовано порядок встановлення телеграфного сполучення. Конкретизовано умови відкриття телеграфних станцій при поштових відділеннях, визначаються умови оплати надання послуг. Авторка проаналізувала вимоги до приміщень, роль громад у облаштуванні телеграфного сполучення, визначені чіткі розміри витрат на облаштування телеграфу, правила передачі телеграфної кореспонденції телеграфом залізниць у військовий час, факти незаконного використання поштово-телеграфного сполучення на Правобережжі злочинним шляхом.

Деталізовано діяльність цензури та ощадних кас. Подано детальний аналіз цензурним статутам, які визначали цілі, завдання цензури та організаційну структуру, розкривали характер, способи і методи здійснення цензури видань різних типів; положенням про надання цензурі каральної функції. Уточнено правила відкриття,

поштово-телеграфних ощадних кас, порядок прийому вкладів, стимулювання праці чиновників поштово-телеграфних ощадних кас преміюванням.

Розширено інформацію щодо методів стимулювання працівників сфери зв'язку, рівня життя та доходів поштових працівників. Визначено шляхи пошуку спеціальних коштів і засобів на виплату премій.

Доповнено інформацію щодо умов підготовки професійних кадрів для поштової галузі. Акцентовано увагу на критеріях оцінки роботи начальників поштових установ, рівень їх професійних якостей. Конкретизовано дані про навчальні заклади, їх реорганізацію з метою якісної підготовки працівників зв'язку, відкриття спеціальних курсів, організації іспитів за визначеними блоками і питаннями.

Дослідження розкриває способи та особливості доставки кореспонденції.

Визначено роль Правобережної України як транзитної посередниці у міжнародному поштовому сполученні. Авторка проаналізувала правила обміну міжнародною кореспонденцією, відзначила ріст об'ємів та швидкості пересилання пошти за межі держави.

Ключові слова: пошта, телеграф, Правобережжя, зв'язок, телефон, поштові операції, поштово-телеграфні чиновники, жінки-телеграфісти, рівень життя, доставка кореспонденції, перевезення пасажирів, охорона пошти, цензура, ощадні каси.

ANNOTATION

Rudenko Y.M. Functioning of postal and telegraph institutions in the Right-bank Ukraine (the second half of XIX – beginning of XX century). – Qualification research paper regarded as a manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Historical Sciences (Doctor of Philosophy) majoring in 07.00.01 “History of Ukraine”. – Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi, Cherkasy, 2018.

Taking into consideration the crucial role of the postal communications in the development of economy and integration processes, the given piece of work has become as relevant as ever. For the first time, history of postal and telegraph communications of the

Right-bank Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX century has become a subject of a specialized research, emerged as an independent and comprehensive scientific problem. The paper features a deep and objective analysis of history of emerging, development and functioning of postal institutions in the Right-bank Ukraine.

The author has processed and introduced a number of archive sources, which have never been used by researchers before. Archives comprise the major source base of the research. While working on the paper, the author has processed archive materials of the State Archives of Zhytomyr, Cherkasy, and Khmelnytsk regions, as well as the Central State Historic Archive of Kyiv City.

For the first time, labor of women in the postal field has gotten due attention. Its peculiarities were based on the selection of candidates in accordance with their marital status, moral qualities, physical development, and level of education. The paper brings to light and analyzes the requirements for the courses of telegraphists. Women were employed exclusively at executive positions. Although they were paid less, they and their families had pensions, and one-time financial aid.

For the first time, structural arrangement of the postal institutions security and requirements for the escort guards are analyzed. The author brings to light the process of protection of the valuables. Measures of enhanced security and oath-taking processes are introduced. One of the peculiarities of postal security in the Right-bank Ukraine was creation of guard posts in the railway stations, and special agents for observing the passengers in train cars.

For the first time, the author characterized the process of establishing and provision of telephone connection. Telegrams were transmitted by means of telephone network, which connected all major cities of the given region as early as in the beginning of the XX century. Terms and procedures of payment for the communication services, peculiarities of equipment installation in public and private places, requirements for the new position of a telephone operator and communication facilities, and procedures of telephone operations are determined and brought to light by the author.

The paper features detailed tendencies of introducing and functioning of passenger roads. Transportation of passengers was regulated by numerous laws and other legislature.

Numerous executive orders were issued to facilitate non-stop traffic, and provide high-ranking officials and civil servants on duty with horse-drawn transportation. Eventually, transportation of passengers was taken over by private sector. Approved by the Post Office Department, private companies introduced stagecoaches to the post roads. The given piece of work characterizes passenger transportation, compares the conditions of private and public means of transportations.

The author reveals some additional details of the introduction of the telegraphic communication, and circumstances under which telegraph stations at post offices were introduced. Also, conditions of payment for the services are determined. The author analyzed the requirements for the housing, the role of communities in the arrangement of telegraph connection, its exact operating budget. Also, requirements for the transmission of the telegraph correspondence by railway during war time, and facts of unlawful exploiting of the postal and telegraphic communications in the Right-bank Ukraine are brought to light.

The paper features a detailed description of functioning of savings banks and censorship. It also analyzes in details censorship statutes which determined goals and tasks of censorship as well as its structural organization, and revealed the character, means and methods of censorship of various editorial boards. In addition, it brings to light provisions of the law which assigned punitive functions on the censorship. Also, rules of establishing of postal and telegraph savings banks, requirements for reception of deposits and motivation of post office and telegraph savings banks by means of prizes and bonus payments are presented in details. The author reveals new facts about motivational measures, level of life and income of post office clerks. Methods of acquiring means and funds for bonus payments are determined.

Additional information about conditions of training of specialists for the post office field is provided by the author. Special attention is paid to the criteria of the work evaluation of managerial staff, level of their professional skills. Data on educational establishments, their restructuring in order to provide better education for the post office staff, introduction of specialized courses, organization of examinations according to established blocks and questions was specified.

This research paper also brings to light means and distinctive features of correspondence delivery.

The role of the Right-bank Ukraine as a transit zone in the international postal communication is determined. The author analyzed the rules of international correspondence exchange, noted the growth of its volumes and speed.

Key words: mail/post office, telegraph, the Right-bank Ukraine, connection, postal operations, postal and telegraph staff, female telegraph operators, level of life, delivery of correspondence, transportation of passengers, postal security, censorship, savings banks.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Різник Ю.М. Жінки в поштовій та поштово-телеграфній службі Правобережної України в пореформений період. Spheres of Culture. Lublin, 2015. S. 217-222.
2. Різник Ю.М. Організація та діяльність сільської пошти Правобережжя в другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 32-37.
3. Різник Ю.М. Організація та діяльність земської пошти Правобережжя другої половини XIX – початку XX ст. Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Черкаси, 2014. № 9. С. 89-93.
4. Різник Ю.М. Життєвий рівень працівників поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). Вісник Черкаського Університету. Серія Історичні науки. Черкаси, 2014. № 19. С. 59-63.
5. Різник Ю.М. Діяльність поштових та поштово-телеграфних установ: кадри і клієнти. Чорноморський літопис. Вип. 9. Миколаїв, 2014. С. 65-72.
6. Різник Ю.М. Процес відкриття та послуги телеграфного і телефонного зв'язку на Правобережжі в імперський період. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: “Видавництво “Гілея”, 2016. Вип. 108 (5). С. 42-47.

7. Різник Ю.М. Становлення та діяльність залізничної пошти Правобережної України другої половини XIX – початку XX століття. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 38. С. 57-63.
8. Різник Ю.М. Поштово-телеграфні ощадні каси в умовах розвитку ринково-капіталістичних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.). Український селянин. Черкаси, 2014. № 14. С. 125-127.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Різник Ю.М. Цензура поштових установ Наддніпрянщини (за матеріалами Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві) Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11-27 березня 2013 р. / За ред. В.В Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2014. С. 88-95.
10. Різник Ю.М. Способи доставки поштової кореспонденції на Правобережжі в імперський період. Двадцять шоста наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2015. С. 29-34.
11. Різник Ю.М. Система охорони пошти Київського поштово-телеграфного округу в другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі архівних матеріалів). Двадцять сьома наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В. Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2016. С. 55-61.
12. Різник Ю.М. Діяльність поштово-телеграфних контор Черкаського повіту: кадри і клієнти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД”. Збірник наукових праць. 26-28 травня 2012 р. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 68-70.

13. Різник Ю.М. Організація роботи поштово-телеграфних установ Черкаського повіту другої половини XIX – початку XX ст. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД”. Збірник наукових праць. 29 вересня – 1 жовтня 2012 р. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 103-104.
14. Різник Ю.М. Пошта та телеграф Черкаського повіту: державно-політичні функції (за матеріалами Державного архіву Черкаської області). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Сьомі Богданівські читання”. Збірник наукових праць. 6 грудня 2012 р. Черкаси, 2013. С. 214-219.
15. Різник Ю.М. Аспекти джерелознавчого дослідження пошти та телеграфу Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2013”. Вип. 5. Ч. 1. 25 квітня. Київ, 2013. С. 44-45.
16. Різник Ю.М. Сучасна українська історіографія питання діяльності поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України імперського періоду. Розвиток науки і освіти у сучасному світі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26-27 серпня 2016 р.). К.: ГО “Інститут освітньої та молодіжної політики”, 2016. С. 31-35.
17. Різник Ю.М. Методологічні аспекти дослідження діяльності поштових та поштово-телеграфних установ Правобережжя в пореформений період. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 19-20 серпня 2016 р.). К.: ГО “Київська наукова суспільствознавча організація”, 2016. С. 24-27.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	16
1.1 Історіографія теми.....	16
1.2 Джерельна база.....	34
1.3 Принципи та методи дослідження.....	45
РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОШТОВИХ І ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ УСТАНОВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	54
2.1 Мережа поштово-телеграфних установ та їх реорганізація	54
2.2 Робота установ зв'язку, послуги.....	80
2.3 Впровадження телеграфу і телефону.....	92
РОЗДІЛ 3. ПЕРСОНАЛ ПОШТИ І ТЕЛЕГРАФУ: ПРАЦЯ І ПОВСЯКДЕННЯ.....	107
3.1 Кадрова політика: підбір, вимоги, навчання.....	107
3.2 Гендерна політика в поштово-телеграфній службі.....	119
3.3 Рівень життя та доходи поштарів.....	124
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОШТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	134
4.1 Доставка кореспонденції та перевезення пасажирів.....	134
4.2 Охорона пошти.....	149
4.3 Специфічні функції: цензура та ощадні каси.....	155
4.4 Міжнародний поштовий зв'язок.....	172
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	189
ДОДАТКИ.....	240

ВСТУП

Актуальність теми. Пошта – це давній, з віковою історією вид зв'язку, що пройшов довгий шлях розвитку й не лише не втратив актуальності сьогодні, а постійно вдосконалюється і забезпечує населення зручнішими послугами. Протягом століть поштова служба України пройшла тривалий шлях свого розвитку – від часів ямських перегонів, земської пошти до сучасної поштової мережі. Робота інституцій зв'язку має величезне значення для розвитку країни, зміцнення її економічної й оборонної здатності, для успішної діяльності державного апарату, всебічного задоволення культурно-побутових запитів населення. Стан розвитку поштового зв'язку є відображенням рівня цивілізованості суспільства.

Існування власної пошти може слугувати ознакою державності, а її діяльність – нести з собою державну символіку. Пошта сприяє не лише поширенню різноманітної інформації, а й налагодженню шляхів сполучення, розвитку економіки, справочинства, культури. Сучасний поштовий зв'язок – це складний господарський механізм, який функціонує в системі соціально-економічного комплексу держави та є однією з найважливіших галузей економіки України.

При тому вагомому значенні, яке має поштовий зв'язок у житті всіх народів, і тієї провідної ролі, яку він відіграє у головних галузях економіки, історичному минулому пошти та її сьогодення дослідники мало надають уваги. Хоч існують сучасні спеціальні дослідження Східного та Південного регіонів України у поштовій галузі, проте в українській історіографії відсутні роботи, в яких питання виникнення, розвитку та діяльності поштового зв'язку Правобережної України досліджувалися б у загально-історичному контексті. Важливість обраної теми полягає й в тому, що в сучасній історіографії проблеми історії поштової справи Київської, Подільської, Волинської губерній другої половини XIX – початку XX ст. розроблені частково. Комплексний аналіз теми допоможе з'ясувати в повному обсязі процес становлення, розвитку та діяльності поштово-телеграфних установ.

Тож, історичний досвід становлення, формування і розвитку поштової справи Правобережної України обґрунтовується особливостями його соціально-

економічного і стратегічного становища краю як своєрідного історико-культурного середовища, що значною мірою і визначило основні тенденції та особливості організації тут поштової служби протягом другої половини XIX – на початку XX ст.

Отже, зважаючи на вищевказане, актуальність теми дослідження становить науково-практичне та суспільне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького “Український історичний процес у теоретико-методологічних студіях, джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи” (номер державної реєстрації: 0109U006148).

Об'єктом дослідження є становлення та розвиток поштової та поштово-телеграфної галузі українських губерній Російської імперії.

Предметом дослідження є діяльність поштових та телеграфних установ Правобережної України протягом другої половини XIX – початку XX ст. як важливого складника соціально-економічного розвитку.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину XIX – початок XX ст. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено початком реформ у поштовій справі (1864, 1884-1885 рр.); верхньої – скасуванням на Правобережжі Київського генерал-губернаторства та заміною його Київським військовим округом із початком Першої світової війни (1914 р.). З метою забезпечення логіки дослідження іноді здійснено вихід за визначені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали охоплюють територію Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська губернії – складові Київського генерал-губернаторства), яка в другій половині XIX – на початку XX ст. перебувала в складі Російської імперії. Критеріями, що зумовили вибір цих меж, стали відповідне адміністративно-географічне районування означених теренів, геополітичне розташування, що має прикордонний характер та наявність тут специфічних рис у соціально-економічній системі, які надавали певних відмінностей розвитку пошти та телеграфу регіону.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі критичного аналізу залучених до дисертації історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології дослідити становлення, розвиток і особливості поштового зв'язку на території Правобережної України протягом другої половини XIX – на початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, ступінь і якість джерельного забезпечення, окреслити принципи і методи дослідження;
- проаналізувати створення та реорганізацію мережі поштових установ, організацію діяльності установ зв'язку;
- висвітлити впровадження телеграфу і телефону;
- охарактеризувати кадрову політику: підбір, вимоги, навчання;
- дослідити роль жінки на поштово-телеграфній службі, рівень життя поштарів;
- розкрити особливості доставки кореспонденції та перевезення пасажирів, систему охорони пошти;
- дослідити діяльність цензури та ошадних кас;
- виявити роль Правобережжя як важливого компонента міжнародного поштового зв'язку.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

вперше:

- історія поштової та поштово-телеграфної справи Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. стала предметом спеціального дослідження як самостійна і цілісна наукова проблема;
- до наукового обігу введено широке коло нових архівних джерел;
- розглянуто організацію охорони поштових установ;
- з'ясовано процес надання та встановлення послуг телефонного зв'язку;

уточнено:

- особливості роботи жінок у поштовій сфері;
- тенденції відкриття та функціонування пасажирських трактів;
- особливості встановлення телеграфного сполучення;

- способи доставки кореспонденції;

поглиблено:

- інформацію щодо рівня життя та доходів, методів стимулювання працівників сфери зв'язку;
- знання про діяльність цензури та ощадних кас;
- розуміння умов підготовки професійних кадрів для поштової галузі.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що матеріали, висновки та узагальнення, що містяться у праці, суттєво доповнюють і поглиблюють знання з історії діяльності пошти та телеграфу Правобережної України. Матеріали дослідження стануть у нагоді у написанні наукових статей, розробки спецкурсів та факультативів із історії України, поштової справи для закладів вищої та середньої освіти, лекційних занять, створення навчально-методичних посібників. Концептуальні підходи у висвітленні історії зв'язку можуть становити інтерес для сучасних працівників поштової галузі.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальну концепцію та окремі положення оприлюднено у доповідях автора на конференціях та симпозіумах всеукраїнського та міжнародного рівнів: на II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД” (Переяслав-Хмельницький, 2012 р.); IV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД” (Переяслав-Хмельницький, 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції “Сьомі Богданівські читання” (Черкаси, 2012 р.); XXIV, XXVI, XXVII наукових сесіях Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 2013 р., 2015 р., 2016 р.); VI Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2013” (Київ, 2013 р.); Міжнародному науковому симпозіумі “Соціально-економічний розвиток колишніх регіонів Російської імперії в XIX – на початку XX ст.” (Миколаїв, 2014 р.); X Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2014 р.);

Міжнародній науково-практичній конференції “Розвиток науки і освіти у сучасному світі” (Київ, 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії” (Київ, 2016 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 17 публікаціях, з них 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 7 – у вітчизняних фахових виданнях, із яких 3 – у виданнях, вміщених у міжнародних наукометричних базах, 9 – у збірниках матеріалів конференцій.

Структура й обсяг дисертації підпорядковані змісту, меті та дослідницьким завданням і складаються з анотації, вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг роботи – 243 сторінки, з них основний текст – 180 сторінок. Список використаних джерел та літератури становить 538 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Поштовий зв'язок відіграє важливу роль у розвитку економіки країни, побудові інформаційної інфраструктури, прискоренні інтеграційних процесів. Це надає актуальності вивчення питання діяльності поштових та поштово-телеграфних установ, яке не завжди знаходилося у полі зору дослідників. Порівняно кількісно незначний історіографічний доробок акцентує на необхідності детального вивчення проблеми. Розгляд стану наукової розробки обраної теми, визначення джерельної бази, методологічних засад є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження.

1.1 Історіографія теми

Історіографію проблеми можна умовно розділити на три періоди: перший період датується другою половиною XIX – початком XXст., другий – поділяється на два етапи: 1920-і – 1950-і рр. та 1960-і – 1980-і рр., третій період охоплює 1990-і рр. – початок XXI ст.

Перший період (друга половина XIX – початок XX ст.) характеризується наявністю праць, в яких питання поштового зв'язку, його функціонування згадувалися лише частково. Дослідження, тематикою яких була поштова справа, почали видаватися наприкінці XIX ст., оскільки в той час пошта, телеграф, телефон впливали фактично на всі суспільні відносини. Особливістю робіт цього періоду є й те, що діяльність пошти і телеграфу часто розглядалася не як єдина система, а окремо. До того ж телеграф здебільшого описували з технічної сторони, оминаючи історичний аспект. Більшість досліджень цього періоду написана на загальноімперському матеріалі та містить лише окремі питання, що стосуються Правобережжя.

Автор кількох ґрунтовних досліджень з історії ямських перегонів у Московській державі І. Гурлянд [305], [306] при написанні своїх робіт використовував широку

джерельну базу, зокрема приватне листування, стародавні акти, берестяні грамоти. Скорочений варіант “Ямской гоньбы в Московском государстве до конца XVII века” друкувався в “Поштова-телеграфному журналі” за 1900 р. [307]. У 1902 р. знову у “Поштова-телеграфному журналі” автор видав неопубліковані матеріали та дослідження, які зберігалися в архівах та бібліотеках [304].

Кілька праць присвячені розвитку поштової справи в окремі періоди правління російських царів. Зокрема, А. Стеткевич дослідив пошту і телеграф за Олександра III [435]. Цікаве монографічне дослідження чиновника Міністерства іноземних справ Н. Соколова про Санкт-Петербурзьку пошту за Петра Великого. Дослідження спирається на матеріали Петербурзьких архівів та присвячене влаштуванню урядових поштових відносин [428].

Взагалі, історіографію другої половини XIX – початку XX ст., можна погрупувати за тематиками досліджень, більшість яких публікувалася у неофіційному відділі “Пошто-телеграфного журналу”. Так, Н. Соколов досліджував перевезення пошти залізничними дорогами Росії [426], перевезення поштової кореспонденції приватними особами по залізничних лініях [419]. Н. Яворський висвітлював питання залізничних станцій та поштових операцій них у 1902-1913 рр. [464], [465].

Питання земських та сільських пошт знаходилися в полі зору Д. Франца [443]. Н. Соколов висвітлював питання відкриття земських пошт [423], створення рухомих поштових експедицій для прийому і видачі кореспонденції сільським жителям [425], відкриття в Росії сільських пошт [424], системи утримання поштових станцій [429], [430]. К. Лішин [348], [349] розглянув питання об’єднання державної та земської пошти.

Не оминули увагою дослідники питання кадрового забезпечення й освіти працівників цієї сфери. Зокрема Г. Кандін висвітлив підготовку до служби поштово-телеграфних чиновників [330], В. Афанасьєв намагався проаналізувати, чи потрібні спеціальні курси для навчання чиновників, чи їх варто навчати при поштових закладах [270].

Гендерна проблема у поштовій галузі була актуальною, тому часто з'являлася на шпальтах журналу. Е. Соколова розглядала службу жінок в установах зв'язку та надання ними поштових, телеграфних і телефонних послуг у різних країнах [422], Н. Соколов вивчав питання допущення жінок на службу у поштово-телеграфне відомство [418], А. Садовніков висвітлив роль та місце жінки у поштово-телеграфному виробництві [403].

Відкриття, становлення, діяльність ощадних кас при поштових та поштово-телеграфних установах з'ясовували С. Жарков [316] та Н. Яворський [466]. Автори простежували динаміку ощадних вкладів, порівнювали ефективність їхньої роботи у різних регіонах у різний час.

Питаннями міжнародних зв'язків Російської імперії у поштовій сфері займалися М. Шедлінг [451] та Н. Соколов, праці якого стосувалися поштових відносин Росії з Прусією [420], міжнародного поштового права, яке обговорювалося на Віденському поштовому конгресі 1891 р. [416].

Наступні дослідники виділяються з поміж інших критичністю своїх поглядів. У праці І. Озерова "Почта в России и за рубежом" [384] проаналізовано питання установ зв'язку, відставання їх розвитку порівняно з європейським. Дослідник Е. Бухгейм у роботі "Очерк почтово-телеграфного дела в России и за границей" [281] вказав на тяжке становище працівників поштово-телеграфного зв'язку, їхню мізерну заробітню платню. Він розкритикував політику Головного управління пошти і телеграфів, вказав на недостатнє фінансування поштових та поштово-телеграфних закладів у порівнянні із західноєвропейськими установами.

У 1901 р. у типографії Міністерства внутрішніх справ опубліковано "Исторический очерк. Почта и телеграф в XIX столетии" [361]. Видання складається з двох відділів – поштового і телеграфного. Поштовий відділ висвітлює питання відкриття поштових закладів, ямських перегонів, перевезення пасажирів та пошти по ґрунтових, шосейних, залізничних дорогах та водними шляхами, поштових такс і видів поштової кореспонденції, поштових операцій, відносин з іноземними державами, польової пошти, цензури та діяльності ощадних кас. Телеграфний відділ теж містить низку питань, які поділені на підрозділи у хронологічному порядку

відповідно до правління імператорів: телеграф за царювання Миколи I, за Олександра II, Олександра III, Миколи II.

Історію електрозв'язку досліджував М. Шедлінг [453]. Автор виділив головні етапи становлення телеграфної справи на території Росії та світу, беручи точкою відліку першу згадку про телеграф і закінчуючи 1870 рр. У своєму дослідженні автор акцентував увагу на значній ролі у створенні телеграфу російських вчених Б. Якобі та П. Шиллінга. Варто зазначити, що дане дослідження не є суто історичним, а більшою мірою висвітлює технічний аспект телеграфу.

У 1910 р. вийшов друком узагальнюючий нарис Н. Яворського “Двадцятип'ятиріччя поштово-телеграфного відомства. 1885-1910” [461]. Перевага цієї праці полягає в тому, що автор спробував порівняти діяльність поштово-телеграфних закладів у дореформенний і післяреформенний періоди. Порівняльний аналіз проводився на основі статистичних показників, які й розміщені у додатках до видання. Бралися до уваги доходи і витрати установ, заробітна плата працівників, їх кількісний склад, кількість кореспонденції, яку отримували та відправляли. Як стислий варіант нарису, Н. Яворський розмістив статтю у 1912 р. у “Поштово-телеграфному журналі” [462].

Наукові роботи історика І. Козловського відрізнялися від праць сучасників тематикою досліджень. Його двотомне видання – “Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве”, – вийшло друком у 1913 р., до 300-річчя “дому династії Романових”, у видавництві Варшавського університету. Дослідження розглядає питання становлення та розвитку поштової справи в Росії у другій половині XVII ст. У книгах проаналізовано історіографію вивчення друкарської справи в Росії, глибоко розкрито історію зародження поштових служб, роботу сімей-листонош, розвиток засобів комунікації, появу поштових відділень у різних куточках держави. Том I присвячений розгляду історії становлення пошти. У кінці тому подані таблиці, карта, а також відповіді І. Козловського своїм опонентам. У Томі II опубліковано додатки – Поштові справи Московського Головного Архіву Міністерства Закордонних справ за період 1665-1701 рр. [334], [335].

Не оминули увагу дослідників питання філателії. Друком виходили філателістичні збірники: “Коллекционер” [502], “Филателия” [533], “Марки и коллекционер” [508].

Таким чином, у історіографії другої половини XIX – початку XX ст. історія поштово-телеграфних установ Правобережжя розглядалася як один із напрямків індустріального розвитку, незалежно від соціально-економічного та політичного становища держави. В цілому, в окреслений період не було створено ґрунтовних досліджень не тільки з історії поштово-телеграфного зв’язку Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст., а й навіть з історії зв’язку Російської імперії загалом. На наш погляд, незначний історіографічний доробок даного періоду можна пояснити низьким інтересом професійних істориків до питання поштового та поштово-телеграфного зв’язку. Адже більшість праць другої половини XIX – початку XX ст. написана чиновниками або фахівцями поштової галузі.

Наступний період історіографії проблеми, що досліджується, охоплює 1920-і – 1980-і рр., та поділяється на два етапи: 1920-і – 1950-і рр. та 1960-і – 1980-і рр. На початок цього періоду припадає діяльність видатного історика К. Базилевича. Найґрунтовнішим його дослідженням є “Очерки по истории профессионального движения работников связи 1905-1906 гг.”. У цій праці розкрито становище зв’язківців у Росії в кінці XIX – на початку XX ст., їх участь у суспільному житті країни, побут чиновників, висвітлено процес створення Всеросійського поштово-телеграфного товариства, розміщено історію розвитку установ зв’язку. Дослідженню притаманна ґрунтовна статистичність (класифікація чиновників, заробітна плата працівників поштових установ, терміни доставки кореспонденції) [271]. К. Базилевичу належать праці про розвиток земської пошти в Росії [274], загальної історії поштової служби в Росії в XIX ст. [485]. Зазначені роботи характеризують функціонування поштових та поштово-телеграфних установ на основі нововведеної статистичної документації. К. Базилевич також розглядав питання професійних рухів працівників зв’язку [272], [273].

Починаючи з другої половини 1920-х рр. з’явилися праці з проблеми нарисового характеру. Це роботи М. Анчарової [266], Г. Самусьєва [404]. Цікавими є

дослідження А. Острякова “Краткий очерк по истории всемирной и русской почты” [389] та М. Шедлінга “Очерки по истории мировой почты” [455].

У журналі “Вестник связи”, що видавався наркоматом, а з часом Міністерством зв’язку СРСР, публікувалися статті з історії становлення і розвитку поштово-телеграфної справи дореволюційного періоду. До них можемо віднести розвідки В. Лебедева [244], [345], [343], М. Висленкова [288], А. Смірягіна [413], О. Ростовцева [400].

Публікація праць щодо історії телеграфу і телефону припала на 1940-і – 1950-і рр. Г. Головін та С. Епштейн розглядали питання телефону, звукової та світлової сигналізації, діяльність російських винахідників у телефонній справі [298], Е. Варшавер займався передісторією винаходу телефону [282], В. Новиков висвітлив діяльність творців різних видів телеграфу [376], В. Александров [265] та Б. Белікова [277] проаналізували загальний розвиток телеграфу. У цей час публікуються праці видатного історика науки і техніки, дослідника телеграфії А. Яроцького [471], [472]. У них автором розкриті основні проблеми розвитку телеграфного зв’язку в Росії. Думки А. Яроцького були продовжені і розвинені в його пізніших фундаментальних працях.

Відзначимо, що частина досліджень, написаних протягом 1920-х – 1950-х рр., містить в собі критику системи зв’язку другої половини XIX – початку XX ст. Наголошуючи на недоліках функціонування поштового та поштово-телеграфного зв’язку, дослідники не звертали значної уваги на досягнення у цій сфері.

З другої половини XX ст. відбувся стрімкий науково-технічний прогрес у всіх сферах життя людини. Нові технології у поштовій та поштово-телеграфній справі зробили зв’язок доступнішим для населення, швидшим у своїй доставці. Ці зміни посилили інтерес істориків до витоків поштово-телеграфної справи.

У 1962 р. вийшла друком цінна історико-документальна праця “Материалы по истории связи в России XVIII – начала XX вв. (Почта, телеграф, телефон, радио, телевидение)” [354], в якій на основі архівних документів ґрунтовно розглянута історія поштового та телеграфного сполучення.

У цей час з'явилися роботи з історії світової та російської пошти. Їхні автори М. Арлазоров [484] та Н. Кокшарський [337] простежили історію виникнення ямських перегонів та понять, що характерні для висвітлення цієї теми. Б. Кісін дав характеристику розвитку філателії на світовому та російському вимірі [333].

Необхідно відзначити узагальнюючі праці з теми за редакцією міністра зв'язку СРСР Н. Псурцева [395], [408]. У колективному виданні “Развитие связи в СССР. 1917 – 1967” містяться окремі історичні відомості з історії пошти і телеграфу, питання структури Головного управління пошт і телеграфів та Управління поштово-телеграфних округів в Російській імперії.

У 1960-х – 1980-х рр. публікуються праці науково-популярного характеру. До цієї категорії відносимо роботу І. Дзюбіна [496]. Книга Є. Соркіна “Почта спешит к людям” присвячена історії пошти. Грунтуючись на різноманітних історичних джерелах, в тому числі архівних, автор розповів про розвиток поштового зв'язку в Росії та за кордоном, головним чином про доставку листів. Простежено, як протягом століть вона удосконалювалася, змінювала форми і способи, як людина для якнайшвидшої доставки кореспонденції використовувала досягнення науки і техніки, засоби повідомлення – поїзди, автомобілі, пароплави, підводні човни, дирижаблі, літаки, вертольоти, ракети. У своїй книзі автор головну увагу приділив вітчизняній пошті, показуючи її прогрес за роки радянської влади [527]. На ці роки припадають дослідження А. Яроцького [472], [473] стосовно науково-технічних аспектів становлення та розвитку електрозв'язку.

Зауважимо, що поживалена цікавість науково-технічними винаходами поштово-телеграфної справи не впливала на хід комплексних досліджень із тематики. Можемо виділити хіба що монографію О. Вігільова “История отечественной почты” [285]. Автор, спираючись на ґрунтовний документальний матеріал, спробував відновити історію поштової служби в Російській імперії від першої літописної згадки про пошту на Русі у 885 р. до середини XVII ст. Він розглянув питання діяльності земської пошти, зародження поштових перегонів. Вагомим досягненням був аналіз діяльності поштових установ у контексті загальноросійської історії. Неопубліковані матеріали дозволили О. Вігільову висвітлити поштову діяльність таких видатних державних і

громадських діячів, як Д. Пожарського, А. Вініуса, А. Ордин-Нащокіна – творця “правильних пошт”. Книга написана на тлі соціально-економічного розвитку суспільства, в ній розглянуті питання, які на перший погляд не мають ніякого відношення до пошти. Наприклад, закріпачення ямщиків. Водночас, для визначення рівня розвитку російської служби зв’язку, автор порівняв її діяльність з поштою найбільш розвинених зарубіжних країн.

Цінним є історіографічний аналіз, проведений дослідником. Так, О. Вігільов стверджує, що першим почав вивчати поштову історію Г. Міллер, який зберігав копії документів про стан поштої справи XVIII ст. Наступним, хто займався цим питанням, був директор архіву М. Бантиш-Каменський. Він разом зі своїми колегами опублікував “Виписку про первісні заклади і подальше створення пошт в Росії”. Перші документи у книзі датуються 1665 р. (у цьому році вперше у документах зустрічається слово “пошта”). У 1807 р. у “Московському архіві” В. Каразін висунув думку, що російська пошта відома лише з часів царя Олексія Михайловича. За словами автора “письмові зносини між приватними особами різних князівств відбувалися рідко і з обмеженістю потреб і грубості народу ледь чи були потрібні”. А. Малиновський засумнівався у цьому твердженні. У зібраних ним матеріалах з історії Москви він вказав на “Записки” австрійського дипломата С. Герберштейна, який ще у 1517 р. називав російські ямські перегони поштою, а ямщиків – керуючими поштою [285]. Історіографічний аспект “Истории отечественной почты” зацікавив і сучасну дослідницю І. Міронову [476].

Робота історико-пізнавального характеру В. Граллерта [302] присвячена розвитку російської пошти в контексті європейської історії. Дослідники піднімали питання про форми і методи доставки періодичної преси починаючи з другої половини XIX ст. – до 80-х рр. XX ст. Із вказаної проблеми варта уваги праця Є. Голомба та Е. Фенгіріта. Автори проаналізували різні способи доставки періодики, дали критичну оцінку поштової служби з поширення газет та журналів [299]. Пізнавальний характер носить праця М. Віташевської стосовно виникнення російської пошти [489].

Завдяки зусиллям М. Високова [286] із середини 1980-х рр. сформувався науковий центр із вивчення історичного процесу формування та розвитку зв'язку на території Далекого Сходу Росії. У 1987 р. він на документальному матеріалі вперше дослідив виникнення і розвиток пошти і телеграфу на Далекому Сході, вивчив соціально-економічне становище поштово-телеграфних працівників краю.

У книзі журналіста, дійсного члена Географічного товариства СРСР Є. Сашенкова “Полярная почта” зроблений опис пригод листів, марок, штемпелів далекого і недавнього минулого, даний аналіз і трактування специфічних питань філателії. Автор спостерігав за поштою “в дії”. Водночас, книга написана з урахуванням архівів та мемуарної літератури – як довоєнної, так і сучасних авторів досліджень. У книзі поставлене завдання показати своєрідність полярної пошти, її специфічні особливості, підкреслити необхідність відповідального ставлення до кореспонденції районів Північного полюса [522].

Книга Є. Сашенкова “На почтовых трактах Севера” присвячена історії пошти Якутії. Завдяки старанням трактового візника і якутського листоноші, успішно долаючи північні негоду, бездоріжжя, неймовірні відстані, пошта все ж доходила до адресата [521].

Праця Є. Миловидова “Антарктические письма” присвячена поштовому зв'язку радянських антарктичних станцій та історії їх розвитку. У ній наведені дані про географічне положення станцій, їх особливості, основні відомості про поштові зв'язки радянських антарктичних станцій з батьківщиною та інші пізнавальні відомості, які цікаві філателістам. Книга написана на основі матеріалів радянських антарктичних експедицій, а також випущених марок, художніх маркованих конвертів, календарних штемпелів станцій, штемпелів спеціальних гасінь [510].

Дослідження Є. Сашенкова “Северный Ледовитый – в океане филателии” допомагає визначитися у великій і багатогранній області тематичного колекціонування, яким є полярна пошта. У філателістичній літературі це перша спроба висвітлити матеріал, що накопичився – марки, спецштемпелі, марковані конверти Радянського Союзу та інших країн, присвячені Північному Льодовитому океану, його морям і архіпелагу. Не розроблялися в філателістичних публікаціях і

сторінки поштової історії цього району, історія корабельної пошти. Дана праця допомагає заповнити прогалину і орієнтує філателістів в збиранні, розробці та систематизації відповідних матеріалів [523].

Низка праць стосувалася питань філателії. Книга польських авторів О. Гросса та К. Грижевського “Путешествия в мире марок” вдало поєднує глибокий дослідницький підхід з популярністю викладу. “Філателію, – підкреслюють автори, – ми розглядаємо як нескінченну інтелектуальну подорож і пригоду. Як і будь-яка подорож, вона вимагає підготовки”. Висвітлюючи розвиток філателії та першого товариства збирачів марок у різних країнах, О. Гросс і К. Грижевський зупинилися і на перших кроках філателії в Росії – створення організації в Москві у 1883 р., появи першого довідника в Петербурзі у 1891 р. і першого журналу в Києві у 1896 р. Книга написана з метою “показати світ марок і світ людей, охоплених пристрастю колекціонування, людей щасливих” [495].

Цій же проблемі присвячено науково-популярні роботи й інших зарубіжних авторів. Російською мовою видано лише дві роботи, що мали світову популярність: у 1964 р. – “Поштова марка, її історія і визнання” Л. і М. Вільямс (переклад з англійської) [289]; у 1969 р. – “Рожевий Меркурій” Ф. Лангера (переклад з чеської) [342]. Автори переконують у більш широкому, об’ємному підході до історії філателії. Книги охоплюють горизонти філателії, увібравши в себе велику кількість цікавих історичних фактів. З цікавістю читаються розповіді про численні курйозні випадки з поштовими марками. Автори не приховували свого інтересу до всіляких помилок на марках.

Випускалися видання довідкового характеру. Так, довідник Я. Бовіна “Справочник по экспертизе советских почтовых марок” складається з двох основних частин, в яких подані переліки марок, що найчастіше зустрічаються та піддаються фальсифікації [487].

Публікувалися й популярні праці з історії поштової справи та філателії для дітей шкільного віку. Зокрема, книги Е. Сентавани “Почта должна прийти” [525], М. Арлазорова “Вам письмо” [484], І. Левігаса “И серьезно, и курьезно” [506], А. Корнюхіна “Під вітрилами філателії” [503].

В. Новотний у брошурі “Химическая проверка и чистка марок” прослідкував, як і які із хімічних засобів діють на різні види забруднень [517].

Вийшло друком кілька словників з проблеми. Призначення “Філателістичного словника” О. Басіна – дати коротке пояснення понять і термінів, пов’язаних з колекціонуванням поштових марок і відповісти на питання, що виникають при користуванні філателістичної літературою. Словник містить понад 800 статей, 115 ілюстрацій, 41 біографію, зразки грошових одиниць всіх країн світу [486]. У “Большом филателистическом словаре” Н. Владінця, Л. Ільчова, І. Левітаса даються короткі пояснення основних понять і термінів, які використовуються в поштовому зв’язку і філателії [488].

З 1963 р. у СРСР видається збірник “Радянський колекціонер” [526], на сторінках якого містилися дослідницькі матеріали про марку як знак поштової оплати, про історію розвитку вітчизняної і зарубіжної пошти. Великою популярністю користувалися журнали “Російський філателіст” [520], “Філателія СРСР” [534].

У 1980-х рр. з’явилися нові роботи з історії світової та російської пошти. М. Забочень розглядав питання історії відкритих листів [319], А. Міль – передісторії листів, походження слова “ямщик” [359], Ю. Рудніков – марок земської пошти [401], В. Якобі – перших російських поштових штемпелів [474]. Питаннями історії та сучасної організації поштового зв’язку займався І. Шаманаєв [448]. В. Чернуха опублікувала статтю “Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы XIX века”, яка присвячена цензурі [447].

Історію телеграфу і телефону у 80-і рр. XX ст. також досліджували Н. Захарова [321], В. Лишевський [347], І. Дзюбін [496], Б. Волгін [291], Е. Полянська [290].

Цікавий аспект розглянуто у статті Г. Соколової, присвяченій поштовій техніці XIX ст. Зокрема, акцентована увага авторки на диліжансах, поштових ріжках, дзвіночках, а також на поштових скриньках, марках, штемпельних конвертах, відкритих листах [431].

Актуальним питанням, яке висвітлювалось на сторінках періодики, було питання поштової станції на Подолі в м. Києві. Так, Л. Заседа [320] та П. Дюков [312]

дослідили комплекс споруд поштової станції з готелем, каретними рядами і стайнями, телеграфним флігелем, що діяли з 1863 до 1919 р.

Отже, другий період історіографії (1920-і – 1980-і рр.) відзначається значними кроками вперед у дослідженні питання поштово-телеграфних установ та наданням ними послуг. Видано велику кількість книг, монографій, словників та довідників, статей наукового та науково-публіцистичного характеру з історії зв'язку. Помітно, що частина авторів досліджень окресленого періоду розглядали історію поштового та поштово-телеграфного зв'язку здебільшого для проведення паралелей з поштово-телеграфною справою другої половини XIX – початку XX ст. і, в результаті, виділення позитиву у її розвитку в 1920-і – 1980-і рр. Втім, історія поштово-телеграфного зв'язку Правобережної України на цьому історіографічному етапі являла собою поодинокі факти, що не давали повноцінної картини розвитку справи.

Третій історіографічний період історії зв'язку розпочався з 1990-х рр. Сучасні дослідження, що стосуються діяльності поштових та поштово-телеграфних установ, характеризуються об'єктивним висвітленням історії поштового зв'язку.

Актуальним залишалося питання земської пошти. Автори розглядали проблему поштово-телеграфної справи на рівні земств. В. Абрамов [263] та Г. Герасименко [493] намагалися показати складнощі становлення та розвитку земського поштового зв'язку, спробували дати власну оцінку даному питанню.

О. Кирієнко, у статті “Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.)” на основі вироблених в історіографії підходів, виокремив й охарактеризував основні періоди функціонування загальної (в тому числі поштової) та військової цензури в Російській імперії протягом XVIII – початку XX ст. [332]. Відкриття архівних фондів Міністерства внутрішніх справ дозволило В. Ізмозіку звернути увагу на проблему так званих “чорних кабінетів”. Мова йде про цензуру в поштово-телеграфному відомстві. Так, автору вдалося виявити відмінності поштово-телеграфної цензури від військової [325]. Г. Жуков опублікував статтю “История цензуры в России в XIX – XX вв.”, присвячену цензурному питанню досліджуваного нами періоду [318].

Питання поштово-телеграфного зв'язку знайшли належне місце в узагальнюючих працях з історії науки і техніки. Ю. Красик спробував розкрити питання конкуренції телеграфу і телефону, їхню взаємозаміну та необхідність у XIX ст. [504]. Н. Бронніков торкнувся історичного питання оптичного і електричного телеграфу та телефону [280]. Монографія М. Високова є комплексним дослідження історії електрозв'язку Російської імперії з часу її виникнення до початку XX ст. Автор проаналізував економічні, політичні та науково-технічні передумови, вплив іноземної науки та технологій на виникнення телеграфу і телефону в імперії [287]. Л. Кошман вбачала розгляд пошти як культурно-інформаційної системи [339].

У своєму дослідженні М. Бармак [275] зазначив, що допоміжною системою місцевої адміністрації з управління землями Правобережної України була поштова система Російської імперії. Автор звернув увагу на поштові реформи. Так, проект першої реформи було внесено у Державну раду на розгляд у квітні 1830 р., а 27 жовтня 1830 р. затверджено новий устрій поштової частини, що проіснував до реформи 1867 р. У дослідженні В. Шандри “Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд” [449] висвітлено історичний досвід державного управління і державної служби періоду Російської імперії, включаючи поштовий аспект.

Питання історії поштових трактів та поштових станцій набуло регіонального характеру. Д. Малаков у статті “Від Києва до Житомира – на перекладних” розглянув історію поштового тракту Київ – Житомир, довжина якого за російською мапою Київської губернії становила 155,5 верств або 166 км. [507]. Становлення і розвиток київської поштової станції, від місця розміщення якої названо Поштову площу сучасної столиці, висвітлила Н. Крутенко [341]. Авторка звернула увагу на поштовий тракт від цієї станції, яким за допомогою диліжансів здійснювався поштовий зв'язок з іншими містами. Також Н. Крутенко проаналізувала діяльність О. Лазаренка – одного з перших спеціалістів, що був першопрохідцем автомобілебудування. Саме він зібрав велику колекцію дорожнього поштового транспорту, яку і подарував м. Києву для

відкриття музею при поштової станції. Вказана колекція сьогодні знаходиться в аналогічному музеї м. Ніжин.

О. Семенова у статті “Суций мученик 14-го класу” розкрила питання поштових музеїв, зокрема першого музею вітчизняної пошти, який з’явився у 1912 р. при Московському поштамті. Авторка описала експозиції музею та дала коротку характеристику “поштовим епохам”. Так, вона дослідила роботу гінців, які мали заучити напам’ять інформацію і після довгої скачки, пішого походу або морського круїзу передати її адресату усно; походження слова “пошта”, що від скорочених латинських слів означає “posita” (встановлена) та “statio” (пункт); “ямські перегони”, що походить від татаро-монгольських слів “ям” (дорога) і “ямчі” (провідник). Ямами називали шляхові станції, де зупинялися і міняли коней вершники, естафетою передавали пошту. О. Семенова розповіла про так званий “бісівський ріжок” – оповіщення про прибуття пошти звуком ріжка, що було закордонним нововведенням. У статті приділена увага поштовим скринькам [524].

Знаки поштової оплати, зокрема марки, знаходились у полі зору дослідників. В. Тюков присвятив енциклопедію “Российские марки и знаки почтовой оплаты. Большая энциклопедия” не тільки російським маркам і знакам поштової оплати, а й історичним фактам і курйозам, які пов’язані з ними [439]. В. Мінаков розглянув питання розвитку філателії на території України [360].

Науково-популярні книги для дітей шкільного віку доповнюють наступні дослідження історії пошти, поштових марок та філателії. Зокрема, С. Стригін у книзі “Увлечение века” у живій, захоплюючій формі розповів про історію виникнення поштових марок і розвитку філателії [528]. Г. Кублицький у своєму науково-популярному виданні “Куда летит почтовый голуб или История почты” опублікував словник історичних поштових назв, пам’ятні дати з історії пошти [505]. А. Шейкін за допомогою малюнків показав який саме шлях проходять листи [459]. М. Пегов у праці “Почта. От наскального рисунка до электронного письма” висвітлив історію пошти з часів наскальних зображень до сучасної електронної пошти [391].

У сучасний період розвитку історіографії поштової справи з’явилися дисертаційні дослідження здебільшого регіонального характеру. Дисертаційне

дослідження С. Орехової “Історія розвитку поштового зв’язку у Донецькій області XIX – XXI ст.” присвячено проблемі становлення, розвитку та виявлення особливостей у діяльності поштового зв’язку як галузі народного господарства на території Донецької області протягом XIX – XXI ст. У роботі досліджено процес функціонування державної поштової служби на території Донецької області за часів Російської імперії; визначено прогресивний вплив земської реформи на поширення мережі поштових комунікацій та організацію поштової справи у Бахмутському та Маріупольському повітах; визначено особливості діяльності української пошти і поштового зв’язку Донецької області за часів революційних змагань 1917-1920-х рр.; простежено процес включення поштової галузі Донецької області в єдину структуру народного господарства СРСР та УРСР; визначено виключне значення поштового зв’язку Донецької області під час Другої світової війни як для радянської, так і для окупаційної влади. У роботі визначені та проаналізовані основні етапи реформування та перебудови поштового зв’язку на самостійну галузь народногосподарського комплексу незалежної України та виявлено основні напрями та перспективи розвитку поштового зв’язку Донецької області на сучасному етапі [479]. Також С. Орехова у статті “Розвиток поштового зв’язку на Донеччині (XIX – початок XXI ст.): історіографія проблеми” на основі аналізу стану розробки проблеми становлення, розвитку поштового зв’язку на Донеччині окреслила перспективні напрями її подальших наукових досліджень [387].

Наступне дисертаційне дослідження – О. Федорченка “Розвиток поштового зв’язку в Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.”. Автор на основі архівних та статистичних джерел розглянув систему утримання поштових станцій у Російській імперії. Основну увагу приділив аналізу функціонування поштових перегонів Таврійської і Херсонської губерній. Розглянув основні аспекти навчання зв’язківців, досягнення і прорахунки в цьому напрямі, комплектацію особовим складом поштових і поштово-телеграфних установ Півдня України [481].

Монографічне дослідження І. Міронової є першим узагальнюючим дослідженням історії поштових і поштово-телеграфних установ на півдні України в

контексті розвитку зв'язку Російської імперії [476]. Дослідження підкріплено значною кількістю статей. І. Міронова розглянула процес розвитку української пошти від часів Київської Русі до кінця XIX ст. [365], дослідила історіографічні питання походження термінів “ямські перегони”, “поштова повинність”, “пошта” [371]. Особлива увага приділена розвитку вітчизняних поштових установ у період формування Російської держави [366]. Авторка на основі праць дореволюційних дослідників поштової галузі розглянула стан наукового доробку російських та українських авторів із питань вивчення поштових та поштово-телеграфних установ на Півдні України [511]; охарактеризувала опубліковані документальні матеріали з історії розвитку поштових та поштово-телеграфних установ на півдні України з кінця XVIII до початку XX ст., проаналізувала неопубліковані документальні матеріали з історії розвитку поштових та поштово-телеграфних установ на півдні України з кінця XVIII до початку XX ст., які зберігаються в історичних архівах Російської Федерації [512].

І. Міронова на основі опублікованих та архівних джерел розглянула реформи 1830 р. [367], [368] та 1884 р. у поштовому і телеграфному відомствах, поштово-телеграфні перетворення в Україні і правила роботи даного виду зв'язку [513]; висвітлила історію розвитку залізничної пошти в Україні в другій половині XIX ст. [516]; охарактеризувала діяльність військово-польової пошти України в XVIII – XIX ст. Особливу увагу приділила російсько-турецьким війнам, які дали значний поштовх до розвитку польової пошти на землях колишньої Гетьманщини [369], [515]; діяльності сільської пошти [370]; висвітлила діяльність українських і російських пароплавних товариств у міжнародних поштових відносинах XIX ст. [514].

Дисертація Н. Галич “Розвиток поштової справи в Україні у XIX – на початку XX ст.” [475] висвітлює історію поштового зв'язку на території України загалом. Авторка опублікувала й наукові статті з даної проблеми. На основі джерельних матеріалів та сучасних досліджень Н. Галич розглянула історію становлення поштового зв'язку в Україні в першій половині XIX ст., висвітлила особливості розвитку поштової служби в Україні, проаналізувала ключові реформи поштової галузі та їх результати [490]. У спільній статті Н. Галич та В. Мельниченка розкрито

особливості організації земської пошти на території України у період другої половини XIX ст., висвітлено проведення реформ, які започаткували створення земської пошти, проаналізовано роботу земських поштових установ та специфіку їхньої взаємодії з державною поштовою службою Російської імперії [357]. Також автори розглянули особливості організації роботи поштових установ з передплати, доставки і перевезення періодичних видань [358].

Дисертаційні роботи російських дослідників В. Морєва [477], Г. Шевцової [482], М. Ромашова [480] тематично та хронологічно пов'язані з обраною нами для дослідження темою.

Сучасний період історіографії характеризується появою змістовних узагальнюючих нарисів з історії поштового зв'язку України вцілому. В. Бізіна дала короткий нарис історії української пошти від найдавніших часів до наших днів. Авторка привернула увагу до окремих подій із життя пошти України і київської зокрема. Зібрані матеріали присвячені 225-річчю Київського поштамту та базуються здебільшого на архівних і літературних матеріалах. Дослідниця дотрималася хронології в підбірці та викладі фактів і документів, виділяючи найбільш важливі [276]. До цієї категорії також можемо віднести працю В. Мухіна та В. Мороза “Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти” [373].

В. Фурман у роботі “Нариси з історії пошти на землях сучасної України (1765-1900 рр.)” познайомив читача з еволюцією розвитку та функціонуванням пошт Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Росії, Румунії на етнографічних територіях, населених здебільшого українцями. Дослідження з одного боку вивчає мережу поштового зв'язку, видів поштових відправлень, тарифів та послуг, а з другого – розглядає особливості штемפלів і штампів, чиї відбитки наносилися виключно на поштові відправлення та виробничу документацію конкретних об'єктів поштового зв'язку. Історію пошти на землях сучасної України за логікою і реаліями автор поділив на дев'ять визначних періодів: передфілателістичний (доба домаркових штемפלів), класичний (1850-1900 рр.), посткласичний (до 1918 р.), неокласичний (1918-1920 рр.), між двома світовими війнами (1921-1937 рр.), воєнний (1938-1945 рр.), повоєнний (1946-1960 рр.), новий (1961-1991 рр.), і новий (з 1992 р.). Кожен

період має своє політичне забарвлення і особливості, що впливали на характер поштових зносин та технологію обробки пошти. Нариси написані в історично-хронологічній послідовності та окреслюють обрії практичного колекціонування [445].

Останнім часом історики більше уваги приділяють питанням регіональної історії. Звертаючись до локальних сюжетів, вони переносять на дослідження прийоми і традиції вивчення “великої історії”, використовують найширший діапазон інформації документального, статистичного і мемуарного характеру.

Так, вийшли друком праці, які присвячені регіональним аспектам діяльності поштових та поштово-телеграфних установ. Сімнадцята книга із серії “Історія трудових колективів Житомирщини” К. Мартинюка, Г. Мокрицького, О. Нечипорука “Поштовий зв’язок на Житомирщині: Сторінки історії: (від перших поштових станцій до дирекції “Укрпошти”)” являє собою історико-краєзнавчий нарис про історію, розвиток і сьогодення поштового зв’язку на Житомирщині. Автори прослідкували шлях розвитку галузі поштового зв’язку від давніх часів, поштових станцій до сучасних поштових підприємств, що входять у систему Житомирської дирекції УДППЗ Укрпошта. Подаються цікаві історичні факти та біографії найвідоміших діячів пошти. Книга містить окрім власне історичного нарису, розповідь про сучасне життя колективів пошти Житомирщини, а також багатий довідковий матеріал, що є як в основному тексті, так і в додатках [351].

Історію електрозв’язку Бердичівського району досліджував А. Горобчук [494], Бердичівського районного вузла зв’язку – О. Міронова [363], розвиток телефонного сполучення на цій території – В. Ружицький [402]. Працю “Історія Ружинщини: Нариси і документи” видав Г. Махорін [355].

С. Єсюнін у своїй статті дослідив становлення та розвиток телеграфу, телефону та радіо на території Поділля [497].

Відомості з історії зв’язку Правобережної України розміщені також на регіональних сайтах ВАТ “Укртелеком”. Зокрема, статті “Електрозв’язок Житомирщини. До дня працівників радіо, телебачення та зв’язку” [313], “Історія електрозв’язку Черкащини” [499].

Отже, історіографія 1990-х рр. – початку ХХІ ст. з історії поштової та поштово-телеграфної справи Правобережної України порівняно з попередніми етапами історіографії зв'язку, характеризується набагато більшою кількістю спеціальних досліджень і публікацій з історії поштової справи в окремих регіонах країни. Основна маса літератури з історії поштово-телеграфного зв'язку представлена науково-популярними та краєзнавчими нарисами і статтями.

Провівши історіографічний аналіз, варто наголосити, що в історіографії все ж відсутнє узагальнююче історичне дослідження діяльності поштової та поштово-телеграфної справи на території Правобережної України. Тому наше дисертаційне дослідження є необхідним з метою комплексного висвітлення питання.

1.2 Джерельна база

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження становлять матеріали архівів. У процесі написання роботи автором опрацьовані архівні матеріали Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО), Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО), Державного архіву Хмельницької області (далі – ДАХО), Центрального державного історичного архіву м. Києва (далі – ЦДІАК України). Загалом до написання дисертаційного дослідження залучено матеріали 4 архівів, 48 фондів, 236 справ.

Матеріали з історії діяльності поштових та поштово-телеграфних установ періоду, що досліджується, містяться у опрацьованих автором фондах Державного архіву Житомирської області (фф. 205, 208, 214, 273, 427, 531, 532, 535, 574, 628, 647), Державного архіву Черкаської області (фф. 332, 349, 350, 351, 723, 724, 742, 866, 886, 889, 893, 898, 902, 905, 913, 926), Державного архіву Хмельницької області (фф. 40, 41, 411, 686, 695, 696, 733), Центрального державного історичного архіву України м. Києва (фф. 51, 278, 294, 295, 310, 311, 315, 318, 442, 533, 575, 692, 696, 707).

Джерела, які залучені й використані в дисертаційному дослідженні, поділено за певною суттєвою спільною ознакою. Це допомогло виявити в джерелах найбільш характерні ознаки, їх повторюваність, встановити певні закономірності й особливості

утворення, і на цій основі обґрунтувати вибір методів дослідження, їх опрацювання та використання.

Письмові джерела, що складають більшість використаних джерел, класифіковано на підгрупи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація центральних і місцевих установ зв'язку; 3) міжнародні документи; 4) статистичні відомості; 5) періодичні видання; 6) довідкові матеріали; 7) словники і енциклопедії.

Перша група джерел містить матеріали законодавчих актів. Завдяки документам законодавчих органів влади відбулося становлення і розвиток поштового та поштово-телеграфного зв'язку Російської імперії, до складу якої входила Правобережна Україна у період другої половини XIX – початку XX ст. До них можемо віднести іменні постанови та накази імператора, директиви Сенату, розпорядження Державної Ради, які зберігаються в ЦДІАК України у фондах Генеральної військової канцелярії (ф. 51) [155], канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442) [172], [184], [187] та у ДАЧО у фондах Канівської поштової контори (ф. 349) [42], [47], [49], (ф. 723) [71], [74], [79], [80], Деренковецького поштово-телеграфного відділення (ф. 926) [145], [148], Смілянської поштово-телеграфної контори (ф. 350) [54], Бобринського залізничного поштового відділення 4-го відділу перевезення пошти по залізницях (ф. 724) [82], [83], Звенигородської поштово-телеграфної контори (ф. 742) [95], Ротмистрівського поштово-телеграфного відділення (ф. 866) [97], [102], [103]. Також до цієї групи джерел належать законодавчі акти міністерств (Міністерство фінансів, Міністерство зв'язку, Міністерство внутрішніх справ) та департаментів (Департамент державного казначейства, Поштовий департамент, Департамент шляхів сполучення Головного управління шляхів сполучення і поштових будівель), діяльність та законодавча база яких значною мірою впливала на функціонування поштової справи. Завдяки матеріалам законодавчих актів вдалося проаналізувати заходи влади щодо функціонування та розвитку системи зв'язку в Російській імперії, до складу якої входила Правобережна Україна.

Обширна діловодна документація, яка висвітлює діяльність поштових та поштово-телеграфних установ, зосереджена у вищезазначених архівах. Важливу роль

становлять розпорядча та організаційна документація, нормативні акти, звіти центральних та місцевих управлінь зв'язку, листування керівництва Головного управління пошт і телеграфів з начальниками поштово-телеграфних округів, начальників поштово-телеграфних округів – з начальниками поштових та поштово-телеграфних відділень, а начальників поштових та поштово-телеграфних відділень – з населенням, циркулярні розпорядження (ДАХО – ф. 733. Фрампольське поштово-телеграфне відділення [32], ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення [136]; ЦДІАК України – ф. 280. Київський відділ Київського жандармського управління залізничних доріг [158], ф. 285. Фастівський відділ Київського міського поліцейського управління залізничних доріг [161], ф. 293. Київський цензурний комітет [164], ф. 318. Київська судова палата [170], [171], ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу ГУПіТ [228], [229]). Діловодна документація допомогла повноцінно розкрити основні напрямки діяльності пошти Правобережжя.

Для визначення особливостей функціонування сільської пошти використано фонди ЦДІАК України (ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора) [180], ДАЧО (ф. 898. Таганчаське поштово-телеграфне відділення) [126], (ф. 886. Шполянська поштово-телеграфна контора) [118]. Зокрема, з відомостей з'їздів мирових посередників дізналися про грошові витрати у Волинській губернії на утримання сільської пошти, витрачені кошти у кожному з повітів та яка сума припадала на одну особу для утримання сільської пошти (в середньому одна особа сплачувала 21,9 коп.). Про відкриття замість поштової станції поштового відділення у селі, ініціативу та оплату витрат на такі перетворення заможних місцевих жителів дізнаємося з прикладу відкриття поштового відділення у с. Козацьке (ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів) [219].

Історію земської пошти також висвітлюють матеріали ЦДІАК України (ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора) [201], ДАЧО (ф. 349. Канівська поштова контора) [35], [39], [46], (ф. 350. Смілянська поштова контора) [55], [56]. Так, при земських судах у 1838 р. у повітових містах

Київської, Подільської та Волинської губерній були створені перші земські поштові пункти. Відкриття земських поштово-телеграфних відділень часто ініціювала громада місцевості. Після відкриття проводили торги, на яких бажаючі мали змогу утримувати відділення визначений термін [190].

Фонди ДАЧО допомагають у вивченні питання знаків поштової оплати (ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення) [131]. Цікавим виявилось те, що знаки поштової оплати окрім поштових закладів могли продавати і приватні особи на основі особливих свідоцтв, які видавалися начальниками місцевих поштово-телеграфних закладів (ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора) [58], листи могли надсилатися із попередньо використаними марками (ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення) [147]. Фонд Стеблівської поштово-телеграфної контори (ф. 906) містить циркулярне розпорядження, відповідно до якого в кожному поштовому і поштово-телеграфному відділенні всі знаки поштової оплати мали знаходитися на видному місці із зазначеною вартістю за кожен одиницю [142].

Справи з діяльності телеграфу та телефону неодноразово зустрічаються у фондах архівних установ. У ДАЧО (ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора, ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора) вказані правила передачі телеграфної кореспонденції, використання поштово-телеграфного сполучення злочинним шляхом (незаконне підключення до службових дротів для передачі власної інформації) [85], [107]. Містяться справи (ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора) з канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора про відкриття телефонного сполучення у м. Черкаси [50], а у фонді ЦДІАК України (ф. 692. Київський генерал-губернатор) – про крадіжку дроту і стовпів на цій же, щойно відкритій, телефонній лінії [213].

Кожен із залучених до написання дисертації архівів має низку справ, які стосуються кадрового питання [14], [21], [31], [33], [37], [44], [57], [78], [141]. Так, використовували “Вимоги до поштарів” (ДАЧО, ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення) [146], циркулярне розрядження стосовно обов’язків начальників закладів та інших чинів поштово-телеграфних відділень (ДАЖО, ф. 628. Бердичівська поштово-телеграфна контора) [13]. Циркулярно визначалася робоча

мова працівників пошти – українська (ДАЧО, ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора) [138], екзаменаційна перевірка майбутніх поштових працівників (ДАЖО, ф. 214. Радомисльська поштово-телеграфна контора [6]; ДАЧО, ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора [108]). Фонди ДАХО (ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення, ф. 696. Антонінська поштово-телеграфна контора) [25], [30] та ДАЖО (ф. 208. Житомирська поштово-телеграфна контора) [1], [2], [3], [4] містять особові справи чиновників, справи стосовно зміни місць роботи працівників поштових установ, відомості про виплату заробітної платні службовцям.

Відомості стосовно охорони пошти, яку перевозили вимоги до охорони цінностей, що доставлялися, вимоги до охоронців, дані про прийом на службу охоронців поштових закладів, випадки нападів на охоронців та кореспонденцію знаходяться у ДАЧО (ф. 913. Черкасько-Соснівське поштово-телеграфне відділення, ф. 886. Цвітківське залізничне поштове відділення) [144], [106], ДАЖО (ф. 628. Бердичівська поштово-телеграфна контора, ф. 205. Горошківське поштово-телеграфне відділення) [12], [1], ДАХО (ф. 41. Кам'янець-Подільське залізничне відділення) [17], ЦДІАК України (ф. 285. Ковельський відділ Київської жандармської поліції, ф. 225. Фастівський відділ Київського міського поліцейського управління залізничних доріг, ф. 315. Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного округу, ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства, ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу ГУПіТ, ф. 1427. Казатинський відділ Київської жандармської поліції управління залізничних доріг) [159], [160], [162], [163], [169], [189], [204], [231], [236].

Діяльності органів цензури у поштовій галузі присвячено чимало справ. Циркуляри управління Київського поштово-телеграфного округу та листування з ним про затримання і направлення губернатору нелегальних видань, конфіскацію і знищення кореспонденції на єврейській мові, про порядок військової цензури, списки столичних і провінційних видань, які підлягають затриманню знаходяться у фондах ДАЧО (ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора) [72]. У фонді Звенигородської поштово-телеграфної контори (ф. 742) розміщена інформація про порядок огляду кореспонденції і затримання вкладень антиурядового змісту [86], у

фонді Шполянської поштово-телеграфної контори (ф. 889) знаходяться таємні циркуляри начальника округу про затримання антиурядової літератури та листівок [109], у фонді Таганчанського поштово-телеграфного відділення (ф. 898) – циркуляри про контроль ввезення кореспонденції з-за кордону та її вивезення з Російської імперії за кордон [125]. Архівні документи ДАЖО (ф. 532. Народицьке поштово-телеграфне відділення) теж наповнені циркулярними розпорядженнями стосовно затримання та перевірки кореспонденції органами цензури [10].

Матеріали діяльності ощадних кас при поштових та поштово-телеграфних відділеннях достатньо репрезентовані у архівах. Так, описи діяльності державної ощадної каси, що діяла при поштовому відділенні знаходяться у ДАХО (ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення) [19]. У фондах ДАЖО (ф. 273. Коднянська поштово-телеграфна державна ощадна каса) розміщене листування між начальником Житомирської поштово-телеграфної контори та Центральною ощадною касою [7], [8]. Фонд Бердичівської поштово-телеграфної контори (ф. 628) містить розпорядження начальника Київського поштово-телеграфного округу про відкриття поштово-телеграфної ощадної каси, листування з Центральною ощадною касою про роботу каси, відомості оборотів та грошових операцій поштово-телеграфної ощадної каси [12], [13].

Наступна група джерел представлена *міжнародними документальними матеріалами*, тобто тими, що налагоджували поштові зв'язки з іноземними державами. В першу чергу, це документи Всесвітнього поштового союзу, поштові конвенції між Російською імперією та іноземними країнами (Прусією, Австрією, Швецією, Норвегією, Туреччиною та ін.), документи п'яти поштових конгресів, циркулярні розпорядження, які регулювали міжнародні поштові відносини (ДАХО – ф. 40. Ушицька поштова контора [16], ф. 686. Теофіпольська поштово-телеграфна контора [26]; ДАЧО – ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора [59], ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення [149]; ЦДІАК України – ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів [216]). Зазначені документи допомагали реалізовувати міжнародну співпрацю у поштовій сфері на території Правобережжя.

За допомогою *статистичних відомостей* мали змогу дізнатися кількісні показники у сфері діяльності установ зв'язку Правобережної України. У фондах ДАХО (ф. 411. Капліоське поштово-телеграфне відділення) знаходяться статистичні дані щодо витрат на господарчі товари, утримання особистого складу відділення, виплат за доставку пошти, оренду приміщення, відомості про річну статистику внутрішніх та іногородніх відправлень [20], [23]. У цьому ж фонді розміщена “Главная книга сметных расходов на сметный период” [22]. Статистичні дані ДАЧО (ф. 724. Бобринське залізничне поштове відділення) висвітлюють питання заробітної плати робітників [81]. Матеріали ЦДІАК України (ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора; ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів) репрезентують наступні статистичні дані: рух поштової кореспонденції у звітному році в порівнянні з попереднім роком, поштово-телеграфні витрати за звітний період, відомості про поштові, телеграфні та телефонні доходи в заклади Київського поштово-телеграфного округу [177], [217], [218]. Зазначені фонди ЦДІАК України дають змогу статистично порівнювати за допомогою річної звітності стан поштової справи у всіх досліджуваних губерніях, а саме в Київській, Подільській та Волинській.

Періодичні видання, основними різновидами яких є газети і журнали, займають вагоме місце у джерельній базі нашого дослідження. У періодиці ми не лише знаходимо відомості про розвиток поштової справи, а й самі періодичні видання є важливою складовою діяльності поштової галузі, оскільки передплата і доставка газет та журналів належала до переліку поштових послуг. Але досліджуючи періодичну пресу як джерело, варто мати на увазі, що на зміст газет та журналів, рівень повноти й об'єктивності вміщеної в них інформації впливали не лише кваліфікація авторів та редакційних працівників, а й умови, в яких виходили друковані видання.

Вагомого значення для становлення преси як історичного джерела мала поява в усіх губернських центрах України губернських відомостей, що видавалися з 1838 до 1917 рр. Наприклад, виходили губернські відомості: “Киевские губернские

ведомости”, “Волынские губернские ведомости”, “Подольские губернские ведомости”. Вони видавалися російською мовою і мали дві частини: офіційну і неофіційну, причому іноді кожна з них виходила окремими випусками. У офіційній частині друкувалися постанови, розпорядження центральних та місцевих властей. Неабияку цінність мають матеріали неофіційної частини, де вміщувалися історичні есе, спогади, огляди літератури, бібліографічні покажчики з історії краю тощо.

Все популярнішими ставали газети, розраховані на широкі кола читачів. Так, у Києві з 1864 р. видавалася газета “Киевлянин”, із серпня 1897 р. почала виходити “Рабочая газета”, із квітня 1912 р. щоденна робоча газета “Правда”. Поодинокі інформація, що стосується теми дослідження, зустрічається у виданнях газет різних періодів: “Прапор комунізму” [312], “Независимая” [524].

На шпальтах журналів розміщене широке коло питань з проблематики дисертації. Зокрема, цінну інформацію містять журнали “Наука и жизнь” [347], “Советский коллекционер” [319], “Советский филателист” [340], [353], “Библиотека юного филателиста” [510], [523], “Филателия СССР” [296], [336], [409], [411], “Вестник связи” [288], [343], [344], [400], [413], “Почтово-телеграфный вестник” [330], [375], [467], [468], “Жизнь и техника связи” [403], [437], “Пошта і філателія України” [360].

При написанні роботи використали статті “Почтово-телеграфного журналу”, який видавався Головним управлінням пошт і телеграфів з 1888 р. Він слугував продовженням “Збірника розпоряджень по телеграфному відомству”, а потім “Збірника розпоряджень по Головному управлінню пошти і телеграфів”, які виходили у 1873-1887 рр. Крім офіційного відділу, що видавав закони, постанови, циркуляри у сфері поштового зв'язку, журнал у неофіційному відділі публікував статті із історії та техніки поштово-телеграфного зв'язку.

Важливими є *довідкові матеріали*. До них належать видання Головного управління пошт і телеграфів, що публікували дані про функціонування поштово-телеграфного відомства. У таких довідкових виданнях розміщені тарифні ціни, списки поштових та поштово-телеграфних установ, правила користування поштовим, телеграфним та телефонним зв'язком, короткі історичні відомості [238],

[244], [250], [251]. Ці матеріали дозволяють побачити загальну картину діяльності сфери зв'язку та виокремити необхідну для дослідження інформацію. Особливо важливим є “Почтовий дорожник”, що видавався Поштовим департаментом. Він містив опис всіх поштових доріг Російської імперії, до якого додавалися таблиці, відстані, поштові карти та інші відомості.

Використовувалися й довідкові матеріали стосовно філателії, каталоги-довідники марок [240], [278], [487], [526], [533], [535], [537]. Як допоміжний матеріал залучали збірники довідкового характеру, в яких розміщені відомості стосовно адміністративного, територіального, промислового, транспортного, демографічного стану Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Окрему групу джерел становлять *словники та енциклопедії*. Їх використання допомогло дати визначення понять у ході дослідження. Особливо важливим для нас є формулювання понять “пошта” і “телеграф”. Залучено “Толковий словарь современного руського языка” Д. Ушакова [532], “Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона” [393], “Историко-этимологический словарь современного руського языка” Я. Черниха [536], “Encyclopaedia Britannica” [392].

Зображальні джерела являють собою тип джерел, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень. У нашому випадку зображальні джерела поділяються на кілька підгруп: 1) *картографічні матеріали*; 2) *штемпелі*; 3) *знаки поштової оплати (марки, конверти, листівки)*; 4) *фотоматеріали*; 5) *фонди Музею поштового зв'язку та Музею-пошти*.

З метою визначення адміністративно-територіальних рамок дослідження користувалися *історичними та географічними картами*, на яких позначена територія Правобережної України часів Російської імперії. Територіально Правобережжя належало до Київського генерал-губернаторства та включало Київську, Волинську і Подільську губернії. Для дослідження використано ряд історичних карт, зокрема карта “Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст.” [530], карта “Україна у складі Російської імперії у XIX ст.” [531], карта “Адміністративно-територіальний устрій і регіональний розподіл українських земель у складі Російської імперії у XIX ст.” [483], карта “Українські землі на початку

XX ст.” [529], “Генеральна карта Київської, Волинської, Подільської губерній” [492] (з мережі Інтернет), карта Подільської губернії, карта Київської губернії, карта Волинської губернії (з Енциклопедичного словника Брокгаузен і Ефрона) [393]. Розширення джерелознавчої бази за рахунок друкованих і рукописних карт, їх візуальне вивчення дало змогу одержати чіткі межі досліджуваної території, відкрило перспективу до комплексного вивчення процесу діяльності поштових та поштово-телеграфних установ.

Штемпель є цінним джерелом, оскільки слугував для отримання штемпельних відбитків (малюнків, написів, поштових пунктів, їхніх назв), для гасіння знаків поштової оплати (поштової марки на конверті, поштової бандеролі), підтвердження прийому поштового відправлення. Ця підгрупа джерел допомогла з’ясувати систему контролю за маршрутом і часом перебування в дорозі кореспонденції.

Вивчення і використання при дослідженні *знаків поштової оплати* є важливим і необхідним. Так, наприклад, марки випускали стандартні і пам’ятні. Стандартні марки випускали зазвичай невеликих розмірів і численними тиражами для масового користування. Пам’ятні марки присвячували державним діячам, видатним діячам науки і культури, ювілеям знаменних дат, подіям недавнім і тим, що наближалися, архітектурним пам’ятникам, фауні і флорі країни, містам [278], [289], [293], [353], [356]. Аналіз знаків поштової оплати – марок, конвертів, листівок дав змогу прослідкувати не лише історичну інформацію досліджуваного періоду, а й культурний, економічний та політичний розвиток населення.

Особливістю залучених *фотоматеріалів* є фіксація та підтвердження історичної інформації про події політичного, економічного та культурного життя досліджуваного періоду і території. Автором зібрана значна фотоколекція приміщень поштових та поштово-телеграфних контор, поштового обладнання, технічного забезпечення, зразків одягу працівників поштового зв’язку. Зазначені фотоматеріали мають важливе значення для уточнення уже відомих фактів, дозволяють відтворювати події з історії поштової та поштово-телеграфної справи.

Оригінальну групу джерел становлять експонати *фондів Музею поштового зв’язку та Музею-пошти*. Музейні фонди можна поділити на тематичні розділи.

Зокрема, розвиток поштового зв'язку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.; забезпечення пасажирських перевезень силами поштових станцій маршрутами поштових трактів; життя та побут станційного доглядача; штатні працівники поштових станцій; поштова кореспонденція та знаки поштової оплати; засоби технічного обслуговування потреб поштової станції. За допомогою експозицій зазначених музеїв авторка побачила та проаналізувала низку моментів з історії розвитку поштового зв'язку Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст., атрибути життя і побуту поштових службовців, особливості тогочасного поштового зв'язку і пасажирських перевезень, розвиток поштових шляхів та розміщення поштових станцій на них, особливості служби візників (умови прийому на службу, їхні обов'язки і права). Інформаційно цінними залишаються експонати, серед яких поштово-телеграфні журнали, формуляри поштових чиновників, мундирні гудзики, поштові скриньки, поштовий ріжок, так звана “товста сумка на ремені”, численні фотографії, колекції марок, монет і паперових грошей, які використовувалися для розрахунків за проїзд, виставка поштових листівок, карти поштових трактів та “Высочайше утвержденные почтовые правила”. Візуально цінними є облаштоване приміщення канцелярії, де розміщене робоче місце станційного доглядача – масивний різьблений стіл з письмовим приладдям, скринькою для прогонних грошей та журналом для реєстрації подорожуючих; відновлений інтер'єр службового житла станційного доглядача та кімнат для відпочинку подорожуючих та ямщиків. Експонати музеїв наочно наголошують на важливості інституту пошти другої половини XIX – початку XX ст. як єдиної державної установи, що займалась пасажирськими перевезеннями і водночас пересиланням поштової кореспонденції, грошових переказів та преси.

Таким чином, використання різних за походженням писемних та зображальних джерел дало змогу повноцінно висвітлити тему дисертаційної роботи. Автором введено у науковий обіг значну кількість цінних архівних джерел, які раніше не залучалися дослідниками. Це сприяло комплексному аналізу функціонування поштових та поштово-телеграфних установ в другій половині XIX – на початку XX ст. на Правобережжі.

1.3 Принципи та методи дослідження

Методологічною основою дослідження є системний, історичний, ціннісний, комплексний, антропологічний підходи до аналізу історичних процесів в галузі поштових та поштово-телеграфних установ. Доповнюючи один одного, вони дають можливість розглянути історію зв'язку Правобережжя як складну систему закономірних явищ і подій, які змінювалися в часі і перебували у взаємодії із соціально-економічними, політичними та культурними подіями країни.

Системний підхід є епістемологічним інструментом пізнання, який орієнтує дослідника на розкриття цілісності складного об'єкта, на виявлення різноманітних типів його зв'язків, зведення їх в єдину картину [328, 57]. Оскільки поштова галузь є складною системою з різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, значення даного підходу в дослідженні особливо вагоме. Окрім того, будучи складно організованою системою, поштовий зв'язок складається з ряду підсистем (пошта, телеграф, телефон), які в свою чергу поділяються на більш дрібні підсистеми (техніка, технологія, кадри), що забезпечують на різних рівнях роботу засобів зв'язку. Кожна з них має свої особливості виникнення і розвитку наокресленій території, в той же час вони взаємопов'язані між собою. Також метод системного підходу дисертантка застосовувала до опису порядку і процесу доставки адресатам кореспонденції з поділом виявленої системи на окремі компоненти, визначенням їх зв'язків і взаємодії, правил функціонування.

Поштовий зв'язок, що є об'єктом динамічним і таким, що постійно розвивається, вимагає використання історичного підходу. Вказаний підхід дозволив розглянути дане явище нерозривно з попередніми подіями. Тобто за його допомогою ми розглянули становлення і розвиток поштового та поштово-телеграфного зв'язку Правобережної України не виходячи за рамки загального історичного контексту.

Ціннісний підхід є досить важливим у методології історії. Оскільки об'єктом історичного дослідження виступає минуле людського суспільства, то наукове його вивчення включає в себе ціннісне ставлення дослідника до предмету дослідження [328, 60]. За допомогою ціннісного підходу авторка у процесі написання роботи, у

висновках та узагальненнях намагалася висловити власні міркування, дати оцінку заходам уряду щодо поштових та поштово-телеграфних установ Правобережжя. З ціннісним підходом також пов'язана реалізація деяких соціальних функцій історії, зокрема пам'яті. Тільки завдяки історичній пам'яті минуле міцно входить в сьогодення, що й стосується вибору досліджуваної теми, яку не варто обминати, а слід пам'ятати кожен з її аспектів.

Авторка прагнула дотримуватись комплексного підходу у вивченні історичних явищ, щоб всебічно розкрити процес розвитку поштового і поштово-телеграфного зв'язку в другій половині XIX – початку XX ст.

Антропологічний підхід дав змогу не обмежуватися лише вивченням впливу соціального середовища чи розумної, раціональної мотивації, а й виявляти ірраціональні, інстинктивні, біологічні й інші мотиви поведінки працівників поштово-телеграфної галузі, обумовлені людською природою. Зазначений підхід дав змогу дослідити взаємовідносини між людиною і суспільством, суспільством і владою, людиною і людиною, природу людини і її ставлення до оточуючих.

Для реалізації поставлених у дисертації мети і завдань використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження. Крім узагальнення, аналізу, синтезу, абстрагування та інших загальнонаукових методів пізнання, дослідження потребувало використання принципів історизму, об'єктивності та наукового плюралізму.

Принцип історизму найбільшою мірою відображає особливості історичного пізнання. Завдяки принципу історизму ми зрозуміли ті умови життя та обставини часу, в яких формувалася система поштового та телеграфного зв'язку, як на нього впливала політика імперського уряду наприкінці XIX – на початку XX ст. як на території Правобережжя, так і в Російській імперії вцілому.

Історія вимагає об'єктивності, оскільки інакше неможливе наукове вивчення минулого. Принцип об'єктивності в ставленні до історичних фактів досягається спеціально організованим дослідницьким процесом [283, 225]. Він передбачає всебічне охоплення окресленого явища з метою виявлення його сутності і різноманіття взаємозв'язків з історичним світом, опору на досягнутий рівень

наукового знання з урахуванням висунутих точок зору з даної проблематики [410, 58]. У даному дослідженні це проявляється через використання і опрацювання історіографічної та джерельної бази, творчий підхід до історичного дослідження, що досягається застосуванням всієї сукупності різних методів для отримання з джерел інформації про поштову та телеграфну справу, в результаті чого висновки дослідження містять у собі об'єктивні дані з історії поштових та поштово-телеграфних установ на території Правобережної України.

Використання принципу наукового плюралізму надало можливість залучити при написанні дослідницької роботи широкий спектр історіографічних досліджень, розглянути і вибрати найбільш доцільні думки і погляди на проблематику, прослідкувати застосування дослідниками методологічних засад з досліджуваної теми. У рамках нашого дослідження це допомогло виокремити різні погляди у трактуванні етапів становлення поштової галузі.

Історико-генетичний метод полягає у послідовному виявленні властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, що дозволяє в найбільшій мірі наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта [328, 40]. При використанні історико-генетичного методу велика увага приділяється опису конкретних історичних фактів і подій [410, 89]. Використання історико-генетичного методу сприяло висвітленню становлення та поступового розвитку поштового та телеграфного зв'язку на території Правобережжя, дало можливість прослідкувати умови розвитку поштових та поштово-телеграфних установ обраних для дослідження території і періоду.

Логічною основою історико-порівняльного методу є аналогія. Аналогія – це загальнонауковий метод пізнання, який полягає в тому, що на основі подібності – одних ознак порівнюваних об'єктів, робиться висновок про подібність інших ознак [328, 42-43]. Історико-порівняльний метод використовувався при порівнянні бази документів, які видавалися в різні роки органами влади, визначенні особливостей надання поштових послуг на території Правобережної України, аналізі дій уряду стосовно поштового зв'язку досліджуваного періоду.

За допомогою історико-хронологічного методу можливий поділ загальної теми на кілька змістовних підтем. Кожна з таких підтем досліджується у хронологічній послідовності. Цей метод застосовано при розподілі матеріалу на розділи і підрозділи, упорядкуванні і логічному розташуванні основних сюжетів з історії поштового зв'язку Правобережжя у хронологічній послідовності, визначенні хронологічних меж досліджуваної тематики (друга половина XIX – початок XX ст.).

Історико-типологічний метод має свою об'єктивну основу. Вона полягає у виявленні загальних ознак у групах історичних подій і явищ, їх неперервного розвитку [410, 90]. За допомогою історико-типологічного методу вдалося виділити різні напрямки поштових послуг (прийом, пересилка, доставка та видача поштової кореспонденції, пересилання періодичної преси, грошей та цінностей, посилок, пасажирів), виокремити головні заходи цензурної політики у поштовій галузі.

Розкриття теми діяльності поштових і поштово-телеграфних установ потребує застосування статистичних методів. Використання методу кількісного аналізу до доступних дисертанту джерел допомогло обчислити заробітну плату працівників за певний проміжок часу, надбавки за різні види діяльності, кількість відправленої та отриманої кореспонденції за конкретні періоди, доходи та витрати поштових закладів на досліджуваній території.

Дослідження діяльності поштово-телеграфних установ вимагає застосування методу повсякденності, адже історія повсякденності є складовою макроконтексту. Вдалося проаналізувати у соціально-економічній сфері життєдіяльності людини (за Ф. Броделем): матеріальне та нематеріальне життя працівників установ зв'язку, що охоплює психологію і щоденні практики, а також умови життя, трудової діяльності, потреби в їжі, одязі, житлі, лікуванні та можливості їхнього задоволення. Всебічний підхід до вивчення діяльності поштової галузі потребував аналізу взаємодії між людьми, їхніх вчинків, правил і цінностей [279].

Регіональний метод допоміг висвітлити історію поштового та поштово-телеграфного зв'язку на обмеженій території, обраній для дослідження – Правобережній Україні, а саме у Київській, Волинській і Подільській губерніях, що

належали до Київського генерал-губернаторства, у визначений час. Це дозволило повноцінно розкрити тематику дисертаційної роботи.

Особливої уваги заслуговує термінологія дослідження. За енциклопедичним словником Брокгауза і Ефрона слово “пошта” (від ново латинського *Posta*, скорочено з *statioposita* – станція зі змінними кінями) означає державну установу для пересилки між певними місцевостями і за встановленою таксою листів, творів друку, товарних проб, посилок, грошових сум, а в деяких державах – і для перевезення пасажирів на конях (там, де немає залізниць) [393, 792].

І. Козловський дав фактично таке ж визначення слова “пошта”, але наголосив, що при такому визначенні не бралися до уваги можливі деталі в організації цієї установи: вона могла створюватися урядом або приватною особою; для потреб лише одного уряду, або одного класу суспільства, або для всіх осіб; могла наперед визначати винагороду за доставку, постійний час прибуття і відправлення речей, що пересилаються, або людей, що доставляються [334, 9].

За історико-етимологічним словником сучасної російської мови Я. Черниха, слово “пошта” запозичене з польської мови. А в польську мову воно прийшло з італійської мови, в яку, у свою чергу, прийшло з латинської (*Пошта – Poszta – Posta – Posita*). Останнє з цього ланцюжка “*Posita*” має значення “зупинка, станція, де зазвичай міняли коней”. Автор говорить, що “пошта” це “державний заклад, що здійснює функції зв’язку, в обов’язки якого входять пересилка і доставка листів, грошей, посилок; приміщення, де здійснюється прийом і видача поштових відправлень”. У російській мові слово з’явилося у XVII ст., перша згадка в писемних пам’ятках датується 1668 р. У російську мову слово “пошта” потрапило з німецької (*Post* – нім.), коли у XVII ст. в Московській державі за допомогою німецьких комісіонерів виникли поштові перегони [536, 63].

Існує й поділ слова “пошта” на вживанні у двох значеннях. Так, це поштові відправлення, що пересилаються підприємствами: періодичні видання, письмова кореспонденція, посилки, грошові перекази навіть люди – пасажири. Також під “поштою” розуміють підприємства зв’язку, що здійснюють прийом, пересилку, видачу і доставку поштових відправлень (поштамти, вузли зв’язку, відділення

перевезення пошти залізницею, повітрям і водним лініям, а також відділення зв'язку, що входять до складу поштамтів і вузлів зв'язку) [518].

У нинішній час слово “пошта” отримало більш повне значення. Мета пошти як практична, так і культурна. За допомогою пересилання всякого роду листів, повідомлень та перевезення речей і людей пошта полегшує зносини як між окремими державами і народами, між урядом країни і різними місцями і особами, так і між окремими приватними людьми і, таким чином, надає безліч способів культурного обміну, розвитку освіти, науки, мистецтва і промисловості як всередині кожної окремої країни, так і в цілому світі. Розвиток такого роду зносин викликає необхідність їх упорядкування і регламентації, видання поштових правил і законів, укладення відповідних договорів між державами.

Важливим поняттям для нашого дослідження є також “телеграф” (від грецьких слів *tele* – далеко і *grapho* – пишу). Відповідно до тлумачення Д. Ушаковим “Толковому словарю современного руського языка” – це пристрій для передачі якихось сигналів на відстань за допомогою електрики по дротах. Друге значення цього слова – установа, будівля, у якій приймаються для відправки і виходять надіслані таким способом сповіщення [532]. У сучасному значенні це засіб передачі сигналів по дротах, радіо або інших каналах зв'язку.

Пошта в історії людства забезпечувала постійне прагнення до спілкування між людьми, довгий час була єдиним засобом для взаємовідносин на міждержавному рівні. Пошта – це давній, з віковою історією вид зв'язку, що пройшов довгий шлях розвитку й не лише не втратив актуальності сьогодні, а постійно вдосконалюється і забезпечує населенню дедалі кращі й зручніші послуги. Здавалося, епоха високих технологій та різноманітних інновацій у галузі зв'язку послабить позиції пошти й зменшить її значення. Але поштовий зв'язок сьогодні необхідний людям як ніколи, адже він покликаний підтримувати важливу одвічну потребу людства – потребу спілкуватися. Саме поштові відправлення в нинішній надто технологічний час не втратили здатності нести на далекі відстані почуття, переживання й емоції. Водночас пошта відзначається добрим умінням акумулювати традиції минулого і впроваджувати все нове, передове, сучасне. Це забезпечує нинішній пошті славу

надійного оператора, котрий завжди йде в ногу з часом. Народжена в далекі часи, пошта стала швидшою, складнішою, точнішою. Листи в найкоротший термін доставляються поїздами, автомобілями, літаками. Кореспонденцію обробляють електронно-обчислювальні машини.

Своєю появою пошта зобов'язана державі. Не існує пошти без держави, так само як і держави без пошти. Один з перших кроків, які робить молода держава, це створює засоби зв'язку, інструменту, здатного повідомити світові про її народження. Серед винаходів, які сприяли поліпшенню засобів зносин та скорочення відстаней, пошта грає вельми помітну роль. “Історія пошти – це історія благодіянь, наданих народу” [392, 505]. Немає такої галузі народного життя, де б пошта не відігравала великої, мало не провідної ролі. Пошта сприяє і культурному обміну, полегшуючи розумову роботу людства, розмножуючи і ширше розподіляючи його розумові надбання. Вона “служить сполучною ланкою у всіх справах і переговорах; завдяки їй відсутні робляться присутніми: вона – вітиха життя!” [292]. Пошта не обмежується й областю економічних відносин; важливе її соціальне значення, покликане служити цілям суспільного і державного життя. Всі ці обставини давно стали зрозумілі культурним народам, і тому скрізь ми помічаємо, що з розвитком культури виникають і організовуються в усіх напрямках поштові зносини [335, 8]. Саме тому поштовим і поштово-телеграфним установам та їхній діяльності у другій половині XIX – на початку XX ст. ми відводимо почесне місце.

При написанні дисертаційної роботи авторка спробувала показати становлення і функціонування поштового та поштово-телеграфного зв'язку не ізольовано від інших сфер життя суспільства. Загалом, використання широкого кола історіографічної та джерельної бази, обраних методів дослідження дозволило вирішити поставлені в дисертації мету та завдання – висвітлити діяльність поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст.

Таким чином, історіографія питання поштових і поштово-телеграфних установ Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. поділена на три періоди. Перший період охоплює другу половину XIX – початок XX ст., другий

період поділяється на два етапи: 1920-і – 1950-і рр. та 1960-і – 1980-і рр., третій період датується 1990-ми рр. – початком XXI ст.

Для першого історіографічного періоду (друга половина XIX – початок XX ст.) характерні праці, які лише частково розглядали питання поштового зв'язку. Наприкінці XIX ст., коли пошта, телеграф і телефон відігравали важливу роль у суспільних відносинах, вийшли в світ праці, тематикою яких була поштова справа. Більше уваги дослідників приділено загальноімперським питанням розвитку поштового зв'язку. В діяльності поштових установ Правобережжя висвітлено лише окремі питання, які розглядалися відокремлено від соціально-економічного, політичного і культурного життя. Значний інтерес до історії поштових установ виявляли фахівці поштової справи, які й були авторами більшості тематичних праць. А професійні історики, нажаль, фактично не досліджували функціонування поштових та поштово-телеграфних установ.

Вагомими здобутками у дослідженні питання історії установ зв'язку та їх діяльності відзначається другий період історіографії (1920-і – 1980-і рр.). З'явилися фундаментальні дослідження, довідкова та словникова література, науково-публіцистичні та наукові статті з історії поштових та поштово-телеграфних установ. Науково-технічний прогрес у суспільстві не обминув і поштову справу. Зв'язок став доступнішим та швидшим для населення, що викликало інтерес науковців до історії поштової галузі. Дослідники аналізували діяльність поштово-телеграфної справи другої половини XIX – початку XX ст. наголошуючи на недоліках функціонування установ зв'язку, критикували їх діяльність. Разом з тим вказували на результати їх розвитку у 1920-і – 1980-і рр. Але це не давало повноцінної картини розвитку пошти Правобережної України, оскільки на цьому етапі розвитку історіографії висвітлювались поодинокі факти її діяльності.

Для третього історіографічного періоду історії зв'язку (1990-і рр. – початок XXI ст.) характерне об'єктивне висвітлення історії поштових та поштово-телеграфних установ. У цей період з'явилася значна кількість ґрунтовних досліджень, зокрема, регіонального характеру, які представлені краєзнавчими нарисами та науково-популярними статтями. Проаналізувавши історіографію

питання, варто відзначити, що історія поштово-телеграфної справи Правобережжя мало досліджена і потребує глибокого вивчення та аналізу, чим і обумовлене наше дисертаційне дослідження.

З метою глибокого висвітлення теми дисертаційної роботи, авторка залучила різноманітні за походженням письмові та зображальні джерела. Для ґрунтовного викладу матеріалу письмові джерела використано законодавчі акти, діловодну документацію центральних і місцевих установ зв'язку, міжнародні документи, статистичні відомості, періодичні видання, довідкові матеріали, словники і енциклопедії. Важливу інформацію дали зображальні джерела: картографічні матеріали, штемпелі, знаки поштової оплати (марки, конверти, листівки), фотоматеріали, фонди Музею поштового зв'язку та Музею-пошти. Авторка ввела у науковий обіг значну кількість важливих архівних джерел, які раніше не знаходились в полі зору дослідників.

Для глибокого аналізу історії пошти та телеграфу Правобережжя при написанні дослідження використано системний, історичний, ціннісний, комплексний та антропологічний підходи. Доповнюючи один одного, вони дали змогу викласти історію поштово-телеграфного зв'язку регіону у взаємозв'язку із соціально-економічним, політичним та культурним життям суспільства. Загальнонаукові та спеціальні методи дослідження сприяли досягненню мети і завдань дисертаційної роботи. В процесі дослідження застосовувалися принципи узагальнення, аналізу, синтезу, абстрагування, історизму, об'єктивності та наукового плюралізму. Об'єктивному викладу матеріалу сприяло використання історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-хронологічного, історико-типологічного, статистичного, регіонального методів та методу повсякденності. Особливої уваги приділено термінології дослідження. Зокрема, визначено поняття “пошта” та “телеграф”. Можемо констатувати, що залучення значної історіографічної, джерельної бази, обраних для написання дисертаційної роботи методів сприяло досягненню мети і завдань дослідження.

РОЗДІЛ 2

СТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОШТОВИХ І ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ УСТАНОВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

2.1 Мережа поштово-телеграфних установ та їх реорганізація

На початку XIX ст. в українських губерніях Російської імперії зросли темпи розвитку промисловості, розширилися торгівельні зв'язки, збільшилася кількість міського і сільського населення, що підвищило попит на послуги поштового зв'язку. Це призвело до впорядкування поштових станцій, будівництва нових поштових контор і станцій за затвердженими типовими проектами. Недостатня кількість грошей на утримання пошт особливо була помітною в тих місцевостях імперії, які за своїм географічним положенням або взагалі були позбавлені поштового сполучення, або ж знаходились на далекій відстані від поштових закладів. Для того, щоб надати жителям таких місцевостей можливість відправляти і отримувати їхню кореспонденцію більш дешевим і зручним методом, поштовим відомством здійснювалися різні заходи, які мали мету включити в мережу поштових закладів якомога більшу кількість населених пунктів.

До числа таких заходів належало створення сільських пошт, рухомих поштових експедицій, повітових і земських пошт, встановлення виробництва поштових операцій на станціях залізничної дороги, при волосних правліннях та на кінних поштових станціях [361, 17].

Збільшувати кількість поштових відділень і поштових станцій за рахунок казни було досить складно через нестачу коштів. Громада взяти на себе повністю витрати на утримання поштових відділень також не могла [425, 85]. Початковим способом поширення мережі поштових закладів було відкриття нових поштових контор і експедицій на виділені для цього кошти. Оскільки на ці кошти можна було відкрити незначну частину поштових закладів, то поштовому відомству з початку XIX ст. доводилося шукати й інші способи для задоволення постійно зростаючих потреб населення в поштових відносинах. Перш за все поштове відомство скористалося для

поширення мережі поштових закладів тими станціями, на яких були наглядачі [361, 17]. На таких станціях почали відкривати прийом і видачу письмової кореспонденції з 1805 р. Ця операція отримала назву **сільська пошта**.

1830 р. вийшло “Положення про облаштування поштової частини”. Ним визначалася постійна сума на сільську кореспонденцію, залежно від потреб за попередні роки. Тому надбавка витрат при такому визначеному обмеженні ставала неможливою. Через це губернські і повітові поштові контори на підвідомчих їм територіях намагалися уникати прийому сільської кореспонденції. В цьому полягала значна причина призупинення загального розвитку сільської пошти, хоча вона через своє просте облаштування була зручною та необхідною. А для державної казни не тільки не збитковою, а навпаки, приносила досить значні прибутки [424, 261].

Після перегляду “Положення...”, вирішили внести певні зміни і корективи до нього. Прийом і видачу сільської кореспонденції затвердили на всіх без винятку поштових станціях, де це не відбувалося раніше, до листопаду 1832 р. Суму витрат на папір, сургуч та інше канцелярське обладнання визначили в 6 руб. сріблом щорічно. Витрати ці вираховували із загального прибутку від збору за сільську кореспонденцію [424, 262]. Прийом і видачу сільської кореспонденції затвердили у визначених місцях, зокрема в промислових, торгових місцях, де проживала значна кількість населення. Так, у 1842 р. сільські пошти існували лише в 163 містах імперії. Внаслідок організації сільської пошти, вона отримала подальший розвиток завдяки поширенню операцій на всі види поштової кореспонденції [354, 52].

До історії виникнення сільської пошти, що мала мету забезпечити регулярні поштові повідомлення з населеними пунктами, розміщеними в повітах на відстані від поштових контор, відносяться деякі матеріали Поштового департаменту та Департаменту виконавчої поліції, починаючи з 40-х рр. XIX ст., в тому числі “Проект установи розсильної пошти по повітах для приватної кореспонденції”, представлений в 1840 р. поштовим чиновником М. Семичевим [354, 51]. Наступне “Положення щодо організації сільської пошти” вийшло 31 березня 1842 р., щоб сума на витрати для облаштування на поштових станціях сільської кореспонденції щорічно вносилася до кошторису державних витрат поштового відомства. Згадані “Положення...” 1832

та 1842 рр. згодом ввійшли до “Поштового уставу” 1857 р. у вигляді статей 484-487 [424, 262].

У зв’язку із заснуванням сільської пошти утворюється інша подібна установа поштового відомства – **розсильна пошта по повітах для приватної простої кореспонденції**. Повітова пошта була заснована у 1840 р. Її проект полягав у тому, що зв’язки різних осіб, які проживають в одному повіті, часто супроводжуються великими незручностями через великі відстані. А розсилка великої кількості гінців для прискорення швидкості доставки листів теж не була можливою. Незручності ліквідовувалися лише із заснуванням розсильної пошти по повітах, зосереджуючи приватну кореспонденцію при поштовій конторі в повітовому місті. Введення такої розсильної пошти мало корисну ціль – надати поштовому відомству нове джерело прибутків. До того ж, на її утримання не потребувалося значних витрат, хіба що збільшення оплати чиновникам за працю, яка не входила в коло їхніх обов’язків [424, 263]. Все ж, як свідчать донесення губернаторів та начальників поштових округів за 1840-1866 рр., розсильна пошта не отримала широкого розповсюдження, оскільки необхідність в ній найбільш багаточисельних представників сільського населення – селян, була ще незначною [354, 51]. Всі заходи, які приймали для її підтримки залишилися безуспішними [423, 823].

Більшість сіл, які знаходились далеко від цих трактів, як і раніше залишалися без зручностей щодо отримання і відправлення власної кореспонденції. Щоб подати лист на пошту, селяни витрачали не лише свій час, а й заробіток. Так, для скорочення відстані їм доводилося їхати своїми кінями, втрачаючи, таким чином, від 50 коп. до 1 руб. заробітку в день [425, 85].

Заснування розсильної пошти відбувалося за певних обставин. Кожний поміщик, який постійно проживав у своєму маєтку, мав щотижневі зв’язки з поштовою конторою, здійснюючи передачу листів і посилок на пошту та прийом кореспонденції на його ім’я [424, 263]. Гроші, які надходили за листи внутрішньої кореспонденції, записувалися або в загальний дохід поштового збору, або заносилися у спеціально заведену для цього книгу, відповідно до розпорядження керівництва [424, 264].

Для доставки в сільські місцевості казенної кореспонденції та приватних звичайних листів використовувалися також поштові коні, яких утримували при повітових земських судах для роз'їздних чиновників. Умови здачі в утримання пошти при повітових земських судах, кількість кореспонденції, доставленої з її допомогою в сільські місцевості, відпуск засобів на її утримання за рахунок земської повинності регулювалися Міністерством внутрішніх справ [354, 51-52].

Покращенню обслуговування сільського населення сприяла створена в 1843 р. на території Правобережжя за проектом Комітету для створення загального плану пошт в імперії однокінна верхова пошта, що перевозила звичайну приватну і казенну кореспонденцію між повітовими містами. У 1846 р. Поштовий департамент за представленням губернаторів склав “відомість заснованим і передбачуваним верховим однокінним поштам, в якій зібрані відомості про верхові пошти деяких губерній імперії”. Відомо, що в другій половині XIX ст. значну частину поштової кореспонденції в сільську місцевість доставляла земська пошта [354, 52].

Поштовий департамент у 1865 р. опублікував записки про умови створення сільських пошт. Так, сільські пошти створювалися за згодою поштового відомства та земських правлінь. Сільські пошти пересилали лише просту кореспонденцію, оголошення, різну кореспонденцію, прийняту під розписку осіб, уповноважених адресатами, а також прості листи, які виймалися із ящиків, які розміщувалися при кожній сільській управі. Особи, задіяні для виконання справ сільської пошти, могли входити до складу земських правлінь чи могли бути вільнонайманими і повинні виконувати всі поштові правила відносно сторонніх осіб, які здавали і приймали поштову кореспонденцію. Земські правління оплачували всі витрати на утримання сільських пошт. Необхідні кошти передавали із земських правлінь у місцеві поштові заклади у визначені терміни [425, 86-87].

Та все ж, сільське населення обслуговувалося незадовільно, про що писала газета “Киевлянин” 21 липня 1873 р. Так, передача пошти через волосні правління була незручною. Надавала допомогу лише кагальна єврейська пошта, яка приймала листи по 15 коп. та марки по 13 коп. Частіше доводилося відправляти посланця в

місто за 20 верств, щоб відправити листи і дізнатися, чи немає кореспонденції для жителів села [276, 31].

З відомостей з'їздів мирових посередників про грошові витрати за 1900 р. у Волинській губернії на утримання сільської пошти по повітах витрачено такі суми коштів: Овручський – 13766,7 руб., Житомирський – 26852,35, Луцький – 20673,67, Дубенський – 19895,98, Ковельський – 218999,78, Володимирволинський – 25430,12, Староконстантинівський – 18518,4, Заславський – 16385,8, Острогський – 13847, Кременецький – 16891, Новоградволинський – 23908,62, Ровенський – 19202,56 [187, арк. 2 зв. – 3].

У Волинській губернії в 1900 р. на одну особу утримання сільської пошти припадало 19,9 % від загальної суми зборів. В середньому одна особа сплачувала 21,9 коп. Сума по повітах наступна: Овручський – 19, Житомирський – 16, Луцький – 45,5, Дубенський – 25,3, Ковельський – 17,7, Володимирволинський – 16, Ровенський – 20, Староконстантинівський – 25, Заславський – 18,8, Острозький – 20,2, Кременецький – 19, Новоградволинський – 20,5 [187, арк. 29 зв. – 30].

Якщо сільські жителі хотіли, щоб замість поштової станції у них було поштове відділення, вони мали вкласти в його створення значну суму коштів. Траплялися випадки, коли всі витрати на реорганізацію поштових відділень брали на себе заможні місцеві жителі. Зокрема, наполегливість населення, довготривалість відкриття поштового відділення бачимо на прикладі с. Ходаки Овручського повіту Волинської губернії. С. Ходаки знаходилось поряд з навколишніми селами в радіусі 5 верств, де проживало близько 15 тис. населення, а найближча поштово-телеграфна контора – Іскоростень, в 12 верствах. Місцеві жителі починаючи з 3 квітня 1913 р. просили відкрити тут поштове відділення першої черги [222, арк. 2].

4 травня 1913 р. місцевий священник Василь Юркевич, який подавав дане прохання отримав відповідь, що для відкриття нових поштових закладів, зацікавлені особи надають зазвичай наступну допомогу казні: 1) надають безкоштовно на 3 роки приміщення із 4-5 кімнат і кухні, з опаленням і світлом; 2) беруть на себе безкоштовне перевезення пошти до найближчого поштового закладу чи залізничної станції протягом 3 років; 3) вносять одночасно 300 руб. на обладнання закладу

меблями та на канцелярські потреби в найближчі 3 роки. До того ж, с. Ходаки поставили у другу чергу на відкриття поштового відділення (відкриття проводили в залежності від відомостей на цей предмет сум і в порядку черги раніше поданих заяв) [222, арк. 5]. Лише 24 січня 1914 р. вирішено відкрити поштове відділення в с. Ходаки, оскільки воно буде центральним і зручним пунктом для всього району. Відкриття закладу на той час відповідало потребам місцевого населення та інтересам казни [222, арк. 47]. 1 лютого 1916 р. в с. Ходаки відкрито поштове відділення. Окрім цього, жителі розпочали наполегливо просити також про відкриття телеграфу [222, арк. 117].

Заснування поштово-телеграфних установ на основі поштових станцій.

Особливості заснування поштово-телеграфних установ на основі поштових станцій на Правобережжі можна розглянути на прикладі сіл Рижанівка та Козацьке Звенигородського повіту.

Знайдено відомості про два випадки громадської ініціативи щодо заснування поштових установ на Звенигородщині: від приватної особи та від повітової громадськості. В першому випадку надсилалось прохання до його превосходительства начальника Київського поштово-телеграфного округу уповноваженого землевласницею баронесою Варварою Григорівною Врангель князя Михайла Анатолійовича Куракіна, у вигляді заяви, приблизно такого змісту: “Село Козацьке, Київської губернії Звенигородського повіту, населенням біля 5000 осіб обох статей, будинком і двором баронеси Врангель, помістям і винокурним заводом – найбільшим виробництвом у губернії, що знаходиться відносно далеко від поштово-телеграфних контор, терпить у цьому відношенні великі незручності.

...Зобов'язуємося дати безкоштовно наступне: приміщення під поштово-телеграфне відділення і квартиру чиновнику з опаленням і світлом з дня відкриття на 3 роки; стовпи дубові для телеграфу, ту кількість, яка буде необхідна до станції Шпола; коней для перевезення щоденної пошти на три роки; готівку одночасно 600 рублів” [219, арк. 2].

Для підтвердження необхідності і доцільності відкриття поштової установи у даній місцевості робився запит у Міністерство внутрішніх справ, згодом Київський

губернатор надав відповідь начальнику Київського поштово-телеграфного округу: “Повідомляю вашому превосходительству, що відкриття в с. Козацькому, Звенигородського повіту, поштово-телеграфного відділення є досить бажаним як для місцевого, так і для населення околиць” [219, арк. 8]. Далі начальник Київського поштово-телеграфного округу збирав відомості про обраний населений пункт, статистичні дані про згадане село і населених пунктів, що до нього прилягають” [219, арк. 10]. У відповідь на це повітовий справник надсилав досить важливу для нас інформацію, адже вона допомагає з’ясувати загальну картину – статистичні дані про с. Козацьке і його навколишню місцевість, жителі котрої будуть користуватись поштовими зносинами, через посередництво проектуючого до відкриття в цьому селі поштово-телеграфного відділення [219, арк. 11-13].

Нерідко схожі ініціативи приватних осіб підтримувались місцевою громадськістю. “Мировий посередник 1-го відділу Звенигородського повіту Київської губернії повідомляє його превосходительство начальника Київської поштово-телеграфної округи, надає дві копії протоколів Козацького і Стецівського волосних зібрань щодо прохання про відкриття в с. Козацькому поштово-телеграфного відділення” [219, арк. 15].

Щоб встановити безпосередній зв’язок між поштовими закладами і населенням віддалених від них місцевостей, поштовим відомством у 1860-х рр. була спроба ввести так звані **рухомі поштові експедиції**. Міністерство пошт і телеграфів з 1865 р. прагнуло запровадити рухомі експедиції та надати сільським жителям кращі можливості в пересилці їхньої кореспонденції [425, 85]. Ці експедиції склалися з поштового чиновника і поштаря. Вони мали об’їжджати у визначені терміни села та інші населені місцевості і по дорозі здійснювати прийом і видачу кореспонденції різного роду [361, 18-19].

Доповідна записка Поштового департаменту за 1865 р. містить відомості стосовно необхідних умов облаштування рухомих поштових експедицій. Поштові сполучення в районах відомства земських правлінь в тих місцевостях, де не було поштових закладів, могли створюватися на визначених умовах. Так, за згодою земських правлінь та поштового відомства в повітах створювалися рухомі поштові

експедиції. Поштові експедиції здійснювали прийом і видачу різного роду кореспонденції у визначених для того місцях. Особи, задіяні в рухомих поштових експедиціях, мали знаходитися на службі в поштовому відомстві і отримувати винагороду за кожну поїздку, залежно від її тривалості і цінності перевезень. Всі витрати на утримання рухомих поштових експедицій покладалися на земські управи. Незалежно від погодження із земськими управами, поштове керівництво могло створювати рухомі поштові експедиції на свій розсуд, вираховуючи за кореспонденцію, що перевозилася цими експедиціями, додаткові платежі [425, 86-87].

На практиці створення рухомих поштових експедицій не мало успіху. Головними причинами припинення їхньої діяльності стали недостатня кількість штату місцевих поштових закладів, через що не можна було відкомандировувати службовців в рухомі експедиції без зупинки чи уповільнення діяльності самих закладів та необхідність значних витрат казною для купівлі речей, які необхідні для проведення прийому і видачі кореспонденції рухомими поштовими експедиціями [425, 90].

Окрім коштів, які виділяло поштове відомство для поширення поштових відносин серед населення, користувалися коштами інших закладів та місцевих жителів. Так була створена **розсильна пошта по повітах для приватної кореспонденції**. Її суть полягала в тому, щоб надати жителям повітів можливість обмінюватися кореспонденцією через найближче поштове відділення за їхні приватні кошти. Сільським жителям надана була можливість мати своїх власних розсильних, які служили посередниками між ними і найближчими поштовими відділеннями. Отримуючи кореспонденцію від таких розсильних, поштовий заклад надсилав її далі поштою або при відсутності поштового сполучення з місцем призначення кореспонденції, передавав її розсильним інших сіл. В багатьох губерніях посередниками між поштовими закладами і сільськими жителями служили також місцеві земські суди, які пересилали приватну кореспонденцію в межах повітів зі своїми гінцями [361, 19].

З часу введення земських закладів посередництво в пересилці кореспонденції між поштовими закладами та жителями повітів взяло на себе земство, створивши в багатьох населених пунктах свої власні пошти. **Земські пошти** створювали не лише для обміну кореспонденції між повітовими жителями і найближчими поштовими закладами, а й для пересилки кореспонденції різного роду між місцевостями повіту, які не мали поштового сполучення [247, 833], [361, 21].

Задовго до відкриття земських установ, а саме в 1837 р., вперше була заснована земська пошта при всіх земських судах для підтримки постійного термінового поштового сполучення [442, 661]. Прийняли за правило отримувати на імена сільських жителів листи, відправлені естафетами, а також передавати телеграфні депеші в місцеві земські суди. Звідси дана кореспонденція за першої зручної нагоди пересилалася за адресою з гінцями, яких земські суди розсилали за своїми власними справами в межах повітів [423, 824]. При земських судах у 1838 р. у повітових містах Київської, Подільської та Волинської губерній були створені земські поштові пункти. Так, у Київській губернії існувало 52 земські пошти із 179 кіньми, у Подільській губернії їхня кількість становила 30 із 108 кіньми, у Волинській губернії функціонувало 65 земських пошт із 172 кіньми [178, арк. 116].

У 1840 р. розглядався проект “Про створення розсильної пошти по повітах для приватної кореспонденції”. Пропонувалося надсилати прості листи через гінців від поміщиків у місто, до то ж повітова поштова контора слугувала пунктом передачі і зберігала у себе кореспонденцію до приїзду гінця від адресата. Та проект не ввійшов у дію, не дивлячись на циркулярне розпорядження про його виконання [442, 662].

На розгляд поштового департаменту представляли й інші проекти, але то були лише спроби місцевого правління та населення поставити справу повітової пошти на тверду основу. Саме ж поштове відомство в даному випадку не могло нічого зробити для розвитку цієї справи, оскільки наявних в їхньому розпорядженні коштів ледь вистачало на потреби державної пошти. Одним з таких проектів був проект “Про роз’їзних пошт-комісарів”. На них покладалися обов’язки кожного місяця об’їжджати всі повітові села, щоб зібрати і видати поштову кореспонденцію. У 1860-і рр. висунули проект “Сільських поштових сумок”. Ними доставляли пошту

адресатам. Переліченим проектам не сприяла держава, хоча вони були зручними та розповсюдженими на території Правобережної України [442, 662].

З часу введення земських установ майже всі земства подавали прохання про відкриття своїх власних земських пошт. Для задоволення таких прохань по поштовому відомству зазвичай робилося розпорядження, щоб підлеглі поштові заклади видавали безперешкодно земським управам отримувану в пошті просту кореспонденцію, а також газети, журнали та оголошення про отримання грошової страхової і посилочної кореспонденції [311, 32], [444, 878].

Створення земської пошти було пошуком кращих способів поштових перегонів і скорочення витрат на утримання поштових станцій. Із матеріалів діяльності Податкової комісії Міністерства фінансів відносно розгляду питання про участь земських закладів у відправленні поштових перегонів, варто відмітити доповідь і записку Комісії про земську поштову повинність та “Про визначення міри участі земських закладів у відправленні поштової гоньби”, що були представлені 11 вересня 1865 р. на розгляд Державній раді. Рішенням Державної ради до утримання поштових станцій у вигляді експеременту були залучені земства. 1866 р. створений Особливий комітет при Державному контролі для скорочення витрат із державного земського збору та пошуку засобів на утримання поштових станцій. 1869 р. створено проект Поштового департаменту про заходи щодо кращого облаштування поштових станцій. Особливий комітет у 1871 р. опублікував журнал, в якому пропонувалося розширити систему земських пошт [361, 32].

Протягом 1865-1866 рр. розглядалися і створювалися нові засади діяльності земських пошт. Земські пошти засновувалися для передачі простої кореспонденції. Вся прийнята кореспонденція, доставлена в земську управу, записувалася в спеціальну книгу: офіційна – поіменно із зазначенням номерів, а приватна – загальною кількістю. Управі доводилося приймати листи від міських жителів, з місця проживання яких не створені поштові шляхи, за такі листи особа сплачувала додатково до 5 коп. за кожен лист. Потім кореспонденція сортувалася по волостях із позначками в ту ж книгу – скільки і якого роду відправлялося кореспонденції.

До часу відправки земської пошти біля управи мав знаходитися ямщик з конем. Отримавши закриту сумку з кореспонденцією, ключ до якої знаходився у волосному правлінні для кожного тракту окремо, ямщик відправлявся до визначеного тракту [296, 7]. Якщо пункт передачі знаходився біля волосного правління, то сумку віддавали старшині, якщо ж такого поряд не знаходилося – сумка передавалася наступній відповідальній за доставку кореспонденції особі [423, 826]. Волосне правління збирало з отримувачів до 3 коп. за кожний лист, по 1 коп. з номера газети і по 10 коп. з кожного випуску журналу. За офіційну кореспонденцію плати не вимагали. Кожну третину року ці кошти волосне правління мало надсилати до земської управи. Якщо листи приймалися для відправки в поштову контору, конверт мав бути штемпельний або з маркою, а з відправників збирали до 3 коп. за кожен лист на користь земства; листи, які надсилалися до жителів міст, приймалися у простих конвертах з платою за кожен лист до 5 коп. Із 1867 р. земським управам дозволили ввести особливі земські поштові марки, які б ззовні не мали нічого спільного з марками державної пошти [423, 827-828].

Таким чином, земські пошти з'єднували державні поштові заклади з тими місцевостями, які були зовсім позбавлені поштового сполучення чи були віддалені від поштових закладів. Іншими словами, служили посередником між державною поштою та кореспондентами.

У циркулярному повідомленні під № 12602 начальникам губерній від Міністерства внутрішніх справ 3 серпня 1870 р. надійшла пропозиція запропонувати земським управам нові правила для заснування земських пошт. Відповідно до них земська пошта створювалася для передачі із поштового місця простої кореспонденції, газет, журналів, оголошень про отримання грошової, страхової і посилкової кореспонденції, надалі направлені по повіту у віддалені місцевості; для передачі кореспонденції із окремих місцевостей повіту в найближчі поштові заклади; для пересилки різного роду кореспонденції між місцевостями повіту, які не мають поштового сполучення. Рух земських пошт міг відбуватися лише по сільських дорогах. На марках земської пошти можна було зображувати губернський чи повітовий герб, але без поштових ріжків [423, 830]. Цим циркуляром була узаконена

пересилка грошової кореспонденції із повіту в місто та між різними пунктами повіту [442, 673], [481, 90-137].

У 1871 р. видано остаточну постанову Державної ради про права земств здійснювати господарське утримання поштових станцій. У 1870 і 1871 рр. Міністерством внутрішніх справ був виданий ряд циркулярів, які суворо обмежували права земських пошт передачею всякого роду кореспонденції із віддалених місць повіту до найближчих державних поштових закладів і пересилкою її між повітовою місцевістю, де не було поштового сполучення. Однак, не дивлячись на вказані обмеження, земська пошта в 70-х рр. XIX ст. отримала широке розповсюдження [354, 33]. З розвитком технічних засобів перевезення пошти, значення земської пошти, як і інших способів утримання кінних поштових станцій, стало зменшуватися.

Внутрішня організація земських пошт, при всій різноманітності облаштування, що залежало від місцевості та географічних умов, історичного ходу їхнього розвитку, мала кругом однаковий характер. Це частково обумовлювалося установленими правилами, а в більшій мірі залежало від бажання всіх управ надати місцевому населенню надійний та недорогий спосіб пересилки кореспонденції [443, 765]. Загальним і типовим явищем для земської пошти вважалася наявність при кожній управі земської поштової контори, яка керувала всіма земсько-поштовими справами в повіті; на чолі або один із членів управи, або спеціально призначена особа. У повіті земські поштові заклади розміщувалися зазвичай при волосних правліннях, де обов'язки поштових чиновників виконували волосний старшина і писар [443, 766].

У Київському повіті у 1900 р. земствами утримувалися поштові станції в Хотові, Великих Дмитровичах, Обухові, Трипільлі, Стайках, Ржищеві, Черняхіві, Кагарлиці, Германівці, Копачеві, Глехаві, Білгородці, Димірі, Гостомелі, Старих Петрівцях, Деміївці [276, 31].

Розглянемо процес відкриття та становлення земського поштово-телеграфного відділення в с. Рижанівка Звенигородського повіту. Тут ініціатива щодо заснування контори виходила від громадськості місцевості. Київська губерньська управа у справах земського господарства надіслала начальнику Київського поштово-телеграфного округу 20 вересня 1906 р. рішення: “Губерньський комітет у справах

земського господарства на зборах 3 вересня 1906 р. признав бажаним відкриття поштового відділення в с. Рижанівка, Звенигородського повіту Київської губернії. На витрати для відкриття цього відділення зацікавленими приватними особами будуть зібрані і надані 672 руб. 50 коп., комітет зі своєї сторони прийняв на рахунок земства іншу частину необхідний витрат, а саме 777 руб. 50 коп.” [220, арк. 1].

Поштово-телеграфному чиновнику V розряду Шполянської поштово-телеграфної контори Андрію Лисовському було надіслано офіційне розпорядження: “Обравши Вас на посаду начальника поштового відділення в с. Рижанівка, доручаю Вам відправитись в с. Рижанівка 13 березня і зайнятись там приготуваннями до відкриття відділення з 15 березня [220, арк. 68].

Підтвердженням всіх розпоряджень по поштово-телеграфному окрузі є публікація цього рішення в Поштово-телеграфному журналі у розділі “Відомості про установи поштово-телеграфних відомств. Пошта і телеграф”. Зазначено, що “відкрите поштове відділення в с. Рижанівка, Київської губернії, Звенигородського повіту, що розміщується в 20 верстах на захід від Звенигородської поштово-телеграфної контори, з якою назване відділення і проводить обмін пошт” [256, 165].

Іноді відбувалося так, що спочатку засновувалось тільки поштове відділення, а згодом додавався телеграф. Так відбулося і у Рижанівському поштовому відділенні. Довідка управління Київського поштово-телеграфного округу вказує: “Головне управління пошти і телеграфів вирішило влаштувати телеграф у цьому 1913 р. при Рижанівському поштовому відділенні за умови, що зацікавленні особи приймуть на себе безкоштовну перевозку пошти протягом трьох років” [220, арк. 170].

Після закінчення терміну утримання земської пошти зазвичай проводили торги для передачі на новий термін. Так, 1 травня 1903 р. закінчився основний термін контракту на утримання міщанами Мордком і Янкелем Чорнобильськими земської поштової станції при Звенигородському повітовому міліційному управлінні, і тому станція була заявлена на торги на віддачу в утримання на новий термін. В результаті торгів визначили здати утримання Звенигородської земської пошти на три роки міщанину Янкелю Чорнобильському при комплекті 12 коней, за плату по 274 рубля за коня в рік” [201, арк. 3].

На утримання земської пошти в Подільській губернії у 1900 р. по повітах із селян збирали такі суми коштів: Кам'янецький – 1100,99, Ушецький – 10541,67, Латиський – 17892, Вінницький – 141188,38, Могилевський – 13140,6, Ямпольський – 1950,85, Валтський – 28369,49, Ольгопольський – 19280,17, Брацлавський – 13013,82, Байсинський – 13261,81, Проскурівський – 9603,70, Летичевський – 11666,12. Всього – 181675, 88 [200, арк. 29 зв. – 30].

Подільський губернатор 11 червня 1901 р. поставив вимогу не допускати незаконного користування земськими чиновниками поштовими кінями. Адже траплялися випадки, коли жінки та інші члени сімей чиновників, особливо маючих право дарових роз'їздів на земських поштових конях, а також і самі чиновники, користувалися кінями для своїх особистих потреб. Ті чиновники, у яких утримувачі земських поштових пунктів знаходилися у відомчій службовій залежності, часто брали до себе на вибір кращих коней і тримали їх постійно при своїх квартирах виключно для власних із сім'єю потреб. Таке користування земськими поштовими кінями вважалося незаконним і збитковим для поштових утримувачів. Шкодило це і службовим інтересам, оскільки посадові особи часто були позбавлені можливості отримати таких коней для своїх службових невідкладних поїздок. Тим паче, що на більшості пунктів знаходилася обмежена кількість коней [187, арк. 65-67].

У Волинській губернії земство було остаточно введено чи не останнім на території Російської імперії. Перед тим для кожного повіту були розроблені спеціальні схеми влаштування місцевих поштових трактів і станцій. З листування Волинської губернської управи із повітовими земськими управами за 1904-1907 рр. дізнаємося, що земським повітовим управам дозволялося передавати поштові станції на утримання бажаним підприємцям за відповідну плату з метою зменшення земських витрат. Передача станцій на утримання проводилася за типовим договором, де в деталях розписувалися обов'язки утримувача станції і його відповідальність перед земською управою. Зокрема, Новоград-Волинську поштову станцію із 16 кінями взяв на утримання Гецель Гиммерфорд. Умовою утримання була сплата 187 руб. 50 коп. за одного коня в рік з 1 січня 1905 р. по 1 січня 1908 р. [351, 85]. Земська пошта проіснувала до 1918 р. [351, 48]. Вона внесла позитивний вклад у розвиток

поштового зв'язку. Доступність до поштових установ, порівняно невисокі тарифи на послуги сприяли значному збільшенню поштового обігу.

Значне сприяння поштовому відомству в справі поширення поштових відносин надавали **станції залізничних доріг**. З часу встановлення залізничного сполучення на них відкрилась видача простої кореспонденції, яка отримувалась агентами залізниці безпосередньо із поштових вагонів. Для створення допоміжних поштових відділень спрощеного типу прийшли на допомогу **волосні правління**. При деяких із них через волосних писарів проводились найпростіші поштові операції – прийом і видача простої кореспонденції та продаж знаків поштової оплати, а при частині навіть відкривались повні поштові відділення [336, 40], [361, 21].

Думки про поштові операції при волосних правліннях виникли в 90-х роках ХІХ ст. і отримали практичне застосування в 1895 р., коли здійснення поштових операцій було організоване у 22 волостях. В основу цієї діяльності були покладені “Тимчасові правила про здійснення при волосних правліннях продажі знаків оплати поштової кореспонденції та прийому і її видачі” від 29 липня 1894 р. 23 жовтня 1899 р. була дозволена організація допоміжних пунктів з прийому і видачі всіх видів поштових відправлень, а також пунктів, де продавалися лише знаки поштової оплати. Здійснення поштових операцій покладалося на волосних старшин або писарів [276, 32]. Згодом, 24 січня 1900 р., були затверджені нові “Правила про здійснення поштових операцій при волосних правліннях”, які знову були перевидані у 1912 р. [464, 460-461].

Здійснення поштових операцій при волосних правліннях розвивалося швидкими темпами. І це зрозуміло, адже сільські жителі, які відправляли і отримували кореспонденцію лише “з okazji” з найближчого міста, з цього часу мали можливість користуватися поштою при посередництві волосного правління, де вони по своїх особистих та судових справах бували якщо не щоденно, то 2-3 рази на тиждень. Про їхню актуальність свідчить кількість волосних правлінь, які здійснювали поштові операції. У 1902 р. їх по імперії було 88, у 1903 р. – 469, а в 1912 р. нараховувалося 1922 [464, 461]. Здійснення поштових операцій при посередництві волосних чиновників покладалося на сільську адміністрацію за

винагороду від казни. В середньому, кожне волосне правління з виробництвом поштових операцій обходилося казні в 170-180 руб. на рік [464, 462].

Залізничні дороги надавали поштовому відомству значну допомогу в досягненні можливості швидких поштових відносин, а залізничні станції сприяли поштовому відомству у справі поширення мережі поштових закладів. З часу встановлення залізничного руху повсюдно відкривалася видача простої кореспонденції, яку отримували залізничні агенти безпосередньо із поштових вагонів. У 1868 р. кількість таких залізничних станцій складала 331. Згодом поштово-телеграфне відомство скористалося залізничними станціями для створення при них прийому і видачі кореспонденції різного роду, створивши на цих станціях допоміжні поштові відділення. Однак поштове відомство мало певні перешкоди: кількість залізничних станцій знаходилася в прямій залежності від залізничного будівництва і прокладання нових ліній [464, 466].

Для наближення поштових послуг до населення 24 січня 1900 р. були утверджені “Правила виробництва поштових операцій на залізничних станціях та у волосних правліннях”. Ведення операцій покладалося на начальників станцій або під їхнім контролем і відповідальністю на інших станційних службовців. Залежно від виробництва поштових операцій, пункти на станційних залізничних дорогах поділялися на три типи: перші приймали і видавали всі види поштових відправлень; другі приймали і видавали лише прості і замовні відправлення, продавали знаки поштової оплати; треті лише видавали прості відправлення, адресовані на станції [276, 33].

Хоч кількість залізничних станцій з виробництвом поштових операцій з кожним роком збільшувалася, проте кількість волосних правлінь з такими ж послугами була більшою в 4 рази. На 1902 р. кількість залізничних станцій, які надавали поштові послуги, складала 32, а в 1912 р. – 534 [464, 467]. У 1909 р. в Київському повіті на залізничних станціях надавали такі послуги: в Мотовилівці приймали і видавали відправлення всіх видів, а в Бучі, Бородянці, Боярці, Жулянах – видавали лише просту кореспонденцію й газети [276, 33]. Виробництво поштових операцій на залізничних станцій обходилося казні в середньому в 2 рази дорожче, ніж при

волосних правліннях, і складало 360-400 руб. на рік. Загалом, витрати казни на виробництво поштових операцій на станціях залізничних доріг та при волосних правліннях перевищували 0,5 млн. руб. на рік [464, 470].

Отже, зі створенням виробництва поштових операцій на станціях залізничних доріг та при волосних правліннях поштове відомство стало на правильний шлях у питанні приближення пошти до населення. Це призвело до збільшення кількості поштових закладів і дало можливість всім прошкам населення мати кращі зручності в користуванні поштою.

Державна дума в 1913 р. висунула побажання, “щоб при волосних правліннях і, по можливості, при всіх залізнично-дорожніх станціях були організовані операції прийому і відправки всякого роду кореспонденції і посилок, а також переказу грошей” [465, 853]. З цього можна зробити висновок, що уряд надавав особливого значення здійсненню поштових операцій при таких закладах, вважаючи, що цим шляхом можна наблизити пошту до населення і надати жителям сільської місцевості можливість відправляти і отримувати кореспонденцію найбільш зручним і дешевим способом.

Такі ж погляди мало і поштове відомство, яке досить уважно відносилося до всіх клопотань волосних сходів і місцевого губернського керівництва про відкриття виробництва поштових операцій при волосних правліннях, і щорічно збільшувало їхню кількість, яка на 1 травня 1913 р. складала 2222. У справі відкриття в широких масштабах поштових операцій на станціях залізничних доріг та при волосних правліннях затримки траплялися через незалежні від поштово-телеграфного відомства обставини, а саме через губернську та залізничну адміністрацію [465, 853]. Що стосується губерній, при волосних правліннях яких відкрилися поштові операції в 1913 р., то їхня кількість становила 2, з яких одна – Подільська губернія, – на Правобережжі [465, 854]. Стосовно фінансової сторони справи, за виробництво поштових операцій керівні особи волосних правлінь, або ж волосні писарі, отримували винагороду в розмірі від 100 до 120 руб. Окрім того на кожне волосне правління виділялося 40 руб. на рік на канцелярські потреби. Загалом, на 1 травня

1913 р. витрачено 391,240 руб., це в середньому 176 руб. на кожне волосне правління, тобто сума, як і за попередній 1912 р. [465, 858].

Щодо залізничних станцій, на яких проводили поштові операції, на їхнє утримання станом на 1913 р. витратили 229,060 руб., що в середньому складало по 400 руб. на кожну станцію. Насправді ця сума коливалася від 200 до 500 руб., а іноді й до 1000 руб. Таким чином, виробництво поштових операцій на кожній залізничній станції обходилося в середньому в 2,5 рази дорожче, ніж при волосних правліннях. Загалом, на виробництво поштових операцій при волосних правліннях і на станціях залізничних доріг у 1913 р. казна виділила 640 тис. руб., тобто на 80 тис. руб. більше, ніж за попередній 1912 р. [465, 859].

Заходи з розвитку мережі поштових закладів по встановленню прийому і видачі простої кореспонденції і продажу знаків поштової оплати відбувалися і на **кінних станціях** через станційних писарів під наглядом поштоутримувачів [361, 22]. Кінні станції могли видавати кореспонденцію окремим особам чи сільській громаді за заявою, поданою начальнику поштового закладу [276, 26].

Участь населення в справі поширення мережі поштових закладів виражалася головним чином в тому, що поштове відомство при відкритті нових закладів в повній мірі користувалося матеріальною допомогою від місцевих жителів. Ці кошти вони витрачали на винаймання приміщення для закладів з опаленням та освітленням, на придбання меблів та необхідних для роботи речей, на доставку пошти до найближчих поштових пунктів чи залізничних станцій [361, 22].

Можемо констатувати, що у другій половині XIX – на початку XX ст. поштова справа набувала все більшої популярності. Для забезпечення населення якісним поштовим сполученням створювалися різні види установ зв'язку. Так, створювалися сільські пошти, розсильні пошти по повітах, рухомі поштові експедиції, земські пошти, встановлювалися виробництва поштових операцій на залізничних та кінних поштових станціях, при волосних правліннях. Різний перелік послуг, які вони надавали. Зазначені види пошти були більшою мірою покликані вирішити поштові питання сільського населення. Тому такі пошти можна загалом охарактеризувати як сільські. Жодна із згаданих пошт не могла самостійно вирішити питання якісного

забезпечення населення поштовим зв'язком. Проте вдалося сполучити сільську місцевість із містами, з віддаленими територіями, надати послуги пересилки періодичних видань, кореспонденції, коштів, а з часом встановити телеграфний і телефонний зв'язок.

Утримання поштових станцій. Можливість частого обміну кореспонденції складала найважливішу і найнеобхіднішу умову зручності поштового сполучення. При облаштуванні кожного нового поштового тракту в Поштовому департаменті шляхом листування з губернськими правліннями і начальниками поштових округів збиралися різноманітні дані про стан місцевої торгівлі, кількість населення, стан доріг, відправлену і отриману кореспонденцію, дані про швидкість, періодичність і вартість поштових та пасажирських перевезень на поштових трактах [354, 38].

В особливо несприятливих умовах знаходилося поштове відомство щодо облаштування і поширення поштових повідомлень. Великі території імперії давали можливість поштовому управлінню організувати безпечне перевезення пошти і пасажирів лише між важливими центрами проживання населення і до того ж із значними затратами [361, 23].

Першопочатковою системою утримання поштових станцій була **ямська**. На початку XIX ст. перевезення пошти і пасажирів здійснювалася в основному ямщиками — особливою категорією державних селян. На кожного ямщика покладалися обов'язки утримувати коней, перевозити ними поштову кореспонденцію, здійснювати ремонт приміщень, доріг, конюшень. За свою службу вони звільнялися від податків та армійського обов'язку. Ямщики за виконання своєї роботи одержували від уряду землю, оплату хлібом та грошима (7-30 руб. на рік). Від місцевого населення вони отримували грошову підтримку і підводи [429, 79-80]. Ямські перегони відповідали потребам поштових і пасажирських перевезень. Одна із спроб повернути до поштових перегонів, крім ямщиків, інші податкові стани була здійснена ще в кінці XVIII ст. в зв'язку з підготовкою і введенням в дію указу про утримання пошт в тих губерніях, де немає ямщиків, кіньми і людьми від міст і сіл. Зібрані відповідно указу в 1797-1800 рр. відомості із губернських правлінь складали

детальні рапорти про стан ямських перегонів і про характеристики відправлення поштової повинності [354, 23].

Розглядом положення ямщиків і питаннями покращення ямських перегонів окрім Поштового департаменту займалися й інші інстанції, такі як Комітет для зрівняння земських повинностей, створений у 1805 р. при державному Сенаті та спеціально створений в 1808 р. Комітет для розгляду стану ямщиків. Висновки цих комітетів про необхідність полегшити положення ямщиків та перекласти частину поштових повинностей на інші податкові стани [354, 24]. Ямська система утримання поштових станцій мала значні труднощі як для ямщиків, так і для уряду. Ямщики не мали змоги задовольняти зростаючі з часом вимоги та потреби. Через це вони перебували у скрутному матеріальному становищі та зверталися до уряду звільнити їх від служби. Уряду доводилося задля допомоги ямщикам виплачувати додаткові кошти і надавати різноманітні пільги [429, 81-82]. Отже, в утримання таких поштових станцій державі доводилося вкладати значну суму коштів [354, 24]. Всі ці незручності спонукали уряд шукати різні шляхи ліквідації ямської системи і до заміни її іншими системами утримання поштових станцій. Але запропоновані заходи на практиці виявлялися безуспішними. Наприклад, виникали пропозиції про передачу утримання станцій на відкуп. Але бажаючих не знаходилося. Також було введено утримання поштових станцій в конторах з винаймачами за рахунок особливого грошового збору з населення, але уже через кілька років правління було вимушене повернутися до попередньої системи утримання станцій і відновити ямські перегони [361, 24].

Ямська система, не дивлячись на заходи щодо її підтримки, не задовольняла потреби життя і знаходилась в стані поступового вимирання. Незручності були визнані цілим рядом комітетів для розгляду питання про покращення поштових перегонів. Швидко зростала погонна такса, а це було невигідно для казни і населення. Наслідком таких постійних незручностей було те, що при будь-якій можливості перегони замінювались іншими способами доставки поштових повідомлень [361, 24]. Ямська система повністю була скасована 1 січня 1857 р. [429, 83].

Поступово ямську систему утримання поштових станцій замінила **торгова система**. Її створенням і розвитком займався Комітет з розгляду стану пошт,

поштових доріг, призначення на станції, потреби кількості коней. Цей комітет збирав відомості від губернських правлінь за програмою із 14 пунктів. Вони містили дані про число і розміщення поштових ям, кількість приписаних до поштових ям ямщиків, про їхні повинності, на яких умовах створені губернські поштові перегони, скільки в кожній губернії поштових будинків і станцій, скільки до них приписано коней, ціни на фураж, повозки і коней, дані про всі поштові дороги, розрахунки утримання поштових коней та інше [354, 25].

На спеціально оголошених торгах підряд на утримання поштових станцій, отримував той, хто брав станції за меншу суму доплати з боку держави [462, 536]. Щоб тримати станції у відмінному стані, залучалися кошти і контрагентів. Варто зауважити, що до уваги бралася також порядність поштоутримувачів та фінансова надійність, тому не завжди роль переконливого факту відігравала менша ціна. Приватним особам керівництво передавало на утримання казенні поштові станції терміном до 12 років. За це вони отримували доплату за перевезення естафет та пошт за кожну версту на одного коня та винагороду на кожного коня. Число коней суворо контролювалося. Користувалися ними тільки для перевезення пасажирів, пошт та естафет. Держава виділяла приміщення для поштових станцій [242, 318-320].

Грошовий збір на утримання поштових станцій підрядом відносився до числа грошових земських повинностей в кожній губернії, і стягувався з населення за попереднім кошторисом. У тих випадках, коли не було можливості влаштувати оплату кіньми натурою за повинність, чи коли виникала необхідність ліквідації такої натуральної повинності з метою покращення системи поштового сполучення правління пошти завжди застосовувало торгову систему [297, 13], [361, 24].

Державною радою був прийнятий проект “Про введення по всій державі поштового збору”, який поширювався на всі податкові стани. Разом з проектом в 1804 р. на розгляд Державної ради були представлені “Відомість про поштову повинність для населення” і табель “Про загальну кількість станцій і коней в губернії” [354, 27].

Не маючи достатньої суми коштів на утримання станцій, пошти постійно знаходилися в залежності від спекулянтів, які встановлювали довільні ціни на торгах.

Це позбавляло уряд можливості підтримувати поштові перегони в задовільному стані [361, 25]. Правління боролось із спекуляціями, які постійно виникали при педачі поштових станцій з торгів. Так, 1810 р. Державною радою затверджені записки О. Козодавлева про допуск до участі в торгах всіх категорій селян, в тому числі і кріпосних, із дозволу поміщика. 1826 р. Поштовий департамент розробив правила про проведення торгів у повітових містах для залучення великої кількості учасників, відповідно до яких перевага при віддачі поштових станцій в утримання надавалася сільським громадам, а не окремим особам. Також протягом 1849-1851 рр. вийшов ряд постанов про права селян на участь в торгах щодо утримання поштових станцій [354, 27], [476, 175].

Головним обов'язком місцевого поштово-телеграфного керівництва вважалося досягнення найменшої суми доплати утримувачам пошт з боку держави. Для вирішення цього питання ГУПіТ до проведення торгів завчасно надсиало на адресу контор накази та постанови про успішне проведення торгів. Це свідчило про сумніви вищого поштово-телеграфного керівництва щодо можливостей місцевої адміністрації. Як наслідок, звичним явищем вважалося нагадування про самі торги, способи оповіщення про їх проведення, максимальний розмір доплати, зменшення доплати на поштову станцію. Доплати мали й позитивне значення, адже для визначення їх розміру необхідна точна інформація про відстань між станціями. Відповідно у губерніях проводили вимірювання протяжності шляхів, що сприяло вивченню губерній [255, 226].

Нетривалий термін утримання поштових станцій приносив ускладнення при передачі їх з торгів. Ні один із поштоутримувачів не наважувався надійно облаштувати станцію, маючи навіть необхідні для того кошти. Це пояснювалося тим, що у випадку несприятливих обставин, наприклад, загибелі коней чи неврожаю, поштоутримувач не міг розраховувати на повернення затрачених ним коштів [242, 26].

Дана система мала деякі недоліки. Найпоширенішим була можливість потрапляти на поштові торги “відкупщикам”. Вони застосовували дві схеми діяльності: перша – погрожували потенційним поштоутримувачам навмисним

зниженням доплати на торгах та вимагали від них гроші; друга – намагалися отримати максимальну кількість поштових станцій на торгах і вже через короткий час віддавали їх справжнім поштоутримувачам, але за значно меншу доплату [361, 26]. З цим явищем уряд намагався боротися, проте, безуспішно.

Недоліки ямської і торгової систем слугували підґрунтям створення інших шляхів утримання поштових станцій. Створювалася система так званих **вольних пошт**, а згодом оціночна система. Назва “вольні пошти” введена на початку 1830-х рр. Це система утримання поштових станцій, суть яких полягала в тому, що особи, які утримували станції за цією системою, не отримували від казни ніякої особливої плати за здійснення поштових перегонів, а мали кошти лише від перегонів за перевезення пошт, естафет та проїжджих. Вольні пошти було дозволено створювати всім бажаючим, не виключаючи навіть нижчих поштових чиновників, за умови надання ними лише свідоцтва про благонадійність і зобов’язання відмінно виконувати поштові перегони. Отримавши дозвіл на створення вольних пошт, вони були зобов’язані утримувати необхідну кількість для перегонів коней разом з усім станційним спорядженням, виконувати всі станційні правила і возити пошти, естафети і проїжджих за звичайні прогони. Приймаючи на себе такі обов’язки, вони разом з тим отримували особливі права і переваги, яких не мали інші поштоутримувачі. Так, наприклад, їм дозволялося возити проїжджих без подорожніх за добровільною згодою, надавалося монопольне право на поштове перевезення трактами вольних пошт, при необхідності виділялася допомога від казни, термін утримання станцій для них був продовжений на 2, 3, 4 триріччя [361, 26], [476, 176].

Переваги системи вольної пошти перед попередніми системами утримання поштових станцій полягали й в тому, що вона, створюючи для сільських жителів новий промисел, не вимагала ні особливих затрат і коштів, ні подальшого відсторонення від свого господарства. Варто відмітити збільшення кількості перевезення пошт за власний рахунок сільських жителів. Це свідчить про те, що з часом держава переконувалася в перевагах залучення приватного капіталу в розвиток поштової служби. Разом з тим, сільське населення також мало життєву необхідність організувати поштові перевезення, адже це стало невід’ємною частиною їхнього

життя [389, 100]. Система вольних пошт заміняла винаймання коней на поштові станції, зменшуючи тим самим збір з населення на утримання поштових перегонів [361, 26]. Доплата за вольні поштові станції передбачалася значно нижча, ніж на казенні. За одну версту прогону на одного коня платили на одну копійку більше, ніж у вищезазначених видах [241, 357-360].

У 1809 р. вийшов указ про забезпечення проїжджих винайманням додаткових вольних коней у обивателів. У 1831 р. вийшов проект Поштового департаменту про створення, у вигляді експерименту, терміном на три роки вольних пошт. Головнокомандуючий Поштовим департаментом князь А. Голіцин у 1831 р. ввів Положення про створення вольних пошт на всіх трактах. Було дозволено всім бажаючим, за згодою місцевих жителів, утримувати поштові станції за перегонні гроші, не отримуючи плати від казни. Дозвіл видавався на 2, 3 і 4 роки. Поштоутримувачі отримали право перевозити приватних осіб за договірну плату. Утримувачі вольних пошт мали виконувати правила для перевезення пошти, естафет і проїжджих. Визначалася кількість коней, які запрягали, в різну пору року (від 2 до 10), швидкість руху (не більше 10 верст в годину влітку та 12 взимку). Пошта рухалася вдень і вночі. На зупинку для зміни коней надавалося не більше 15 хв., на обід і вечерю по 1 год., на сніданок – 30 хв. [276, 24]. У 1835 р. вийшла записка головнокомандувача над Поштовим департаментом А. Голіцина “Про доповнення правил стосовно вольних пошт, що стосується права вольних пошт перевозити проїжджих без подорожніх” [354, 29]. Як і інші способи організації поштових перегонів, вольні пошти вже до середини XIX ст. перестали задовольняти зростаючі потреби в поштових перевезеннях [476].

Поштові станції, окрім перевезення пошти, багажу, пасажирів, надавали послуги за особливим погодженням з поштоутримувачами. 8 серпня 1862 р. газета “Киевские губернские ведомости” оголосила, що “головне поштове керівництво, бажаючи спростити способи пересилки кореспонденції для жителів місцевостей, дещо віддалених від міст, в яких існують поштові контори, зробило розпорядження відкрити на Фастівській, Коростишівській і Лисянській поштових станціях прийом і видачу кореспонденції різного роду” [276, 25-26].

Утримувачам поштових станцій в Київській, Подільській і Волинській губерніях заборонялося Поштовим департаментом та Київським, Подільським і Волинським губернаторами давати коней для проїзду особам, не маючих подорожніх [203, арк. 8].

Передача в утримання станцій за системою вольних поштіз перегонів з доплатою від казни була узаконена в 1874 р. Постановою Державної Ради було піднято прогонну таксу для станцій вольних пошт до 4 коп. і поряд з тим приймати надалі заходи щодо пошуку підрядчиків для утримання таких станцій лише на прибуток від перегонів з призначенням їм на рахунок державного земського збору коштів на винаймання станційних будинків з меблями, опаленням, освітленням. Потім, у випадку, якщо в деяких місцевостях бажаючих взяти на себе утримання вольних пошт на таких умовах не виявлялося, проводити торги на передачу станцій вольних пошт в утримання з доплатою із державного земського збору понад чотири копійкових прогони [361, 27].

З 1886 р. нормальні кондиції і постанови про вольні пошти були замінені з дозволу Міністерства внутрішніх справ новими кондиціями казенних і вольних поштових станцій та на утримання коней виключно для перевезення пошт і естафет в таких пунктах, де проїжджі на поштових конях не перевозилися [240, 357-383]. Нові кондиції значно здешевили і упорядкували операції утримання поштових станцій та встановили більш чіткі відносини між правлінням і поштоутримувачами. Кондиції на утримання казенних і вольних поштових станцій були переглянуті згодом в 1889 р. і в тому варіанті діяли тривалий час [361, 32].

Вимагалось утримання коней лише для перевезення естафет та пошт, що мало незначні незручності. Відповідно дозволялося використовувати коней виключно для перевезення естафет та пошт. Водночас при незначному русі пошти утримувачі пошт мали право користуватися ними на господарських роботах. Утримувач сам дбав про стан приміщення станції [243, 345-346]. З 1896 р., згідно циркуляру ГУПіТ, на поштових станціях дозволений прийом приватної простої кореспонденції, повісток, газет і журналів, якщо “поштоутримувачі заявлять про це письмово і будуть нести

відповідальність за прийняті знаки поштової оплати та правильність виконання операцій станційними писарями” [276, 26].

Другою системою була **оціночна**. Оціночна система утримання поштових станцій набула поширення із середини XIX ст. Поряд із торговою системою здачі станцій на утримання, вони стали здаватися на умовах, які були заздалегідь визначені на основі оцінок поштових чиновників. Умови утримання поштових станцій торговою і оціночною системами визначалися особливими правилами, відомими під назвою “нормальних кондицій”. Початково кондиції на утримання поштових станцій склалися для кожної губернії окремо. Після передачі всіх станцій під безпосереднє управління поштового керівництва в 1842 р., губернські кондиції були замінені загальними для імперії кондиціями, в яких з точністю були викладені права і обов’язки поштоутримувачів. У 1843 р. Міністерством внутрішніх справ був розглянутий проект головнокомандувача над Поштовим департаментом В. Адлерберга про введення оціночної системи [354, 28]. В. Адлерберг у своєму проекті обґрунтовував збільшення терміну утримання поштових станцій від трьох до дванадцяти [430, 187-188].

З 1847 р. оціночна система стала вводиться в дію. Надалі питаннями поширення оціночної системи в губерніях, зміни умов здачі на утримання поштових станцій займалися Департамент економії Державної ради, Поштовий департамент та Міністерство фінансів [354, 28]. До 1874 р. нормальні кондиції затверджувалися височайшим керівництвом [361, 31]. З цього ж року Міністерству внутрішніх справ було надано право змінювати їх самостійно, якщо такі зміни необхідні для зменшення витрат на станції і не матимуть ніяких перешкод у своєму виконанні до правильного і безперервного відправлення поштовими перегонами.

В зв’язку з тим, що система вольних пошт не могла надавати свої послуги на окремих територіях імперії, її замінювала оціночна система. Здійснення оцінки поштових станцій брав на себе уряд, враховуючи попередні прибутки установи. Поштоутримувачі призначалися із числа благонадійних осіб. Був визначений дванадцятирічний термін утримання станцій. Така система на практиці не виправдала очікувань правління. Остаточо відмінена вона була в 1874 р. У цьому ж році була

встановлена передача в утримання поштових станцій тих трактів, де через місцеві умови було неможливо чи не вигідно створювати вольні пошти, виключно з торгів, піднявши прогонний тариф до 3 коп. на кожну версту і коня [361, 27-28].

Таким чином, у XIX – на початку XX ст. значна увага приділялася утриманню поштових станцій та прискоренню руху поштової кореспонденції. Склалася ціла система утримання пошт. Так, діяла ямська і торгова системи, вольна пошта та оціночна система, які в процесі свого розвитку забезпечили функціонування класичної поштової служби.

2.2 Робота установ зв'язку, послуги

Регулярний і загальнодоступний поштовий зв'язок у Правобережній Україні почав формуватися у XIX ст., коли з розвитком продуктивних сил та гуманітарної сфери дедалі необхіднішою ставала потреба в забезпеченні надійного засобу адресної доставки різних видів поштової кореспонденції. Водночас, із розширенням мережі поштових установ, надзвичайно гостро постала низка проблем, які необхідно було вирішувати.

Види поштових відправлень. Основними видами поштових операцій, які були поширені в першій половині XIX ст., були листи, грошові листи і посилки. У 50-х рр. XIX ст. була організована так звана казенна газетна операція по пересилці поштових періодичних видань і книг. У другій половині XIX ст. з'явилися нові види поштової кореспонденції – грошова переказна операція і пересилка бандеролей. Поштові відправлення другої половини XIX ст. регулювалися, наприклад, документами за 1871 р. про “Тимчасові постанови по поштовій частині” – про бандеролі, відкриті і закриті листи, відкриті і закриті цінні пакети, грошові перекази та організації поштових операцій з ними [354, 56-57]. На початку 1852 р. була затверджена так звана “казенна газетна операція”, проект якої утверджував штати поштових чиновників у губернських поштових конторах, які приймали передплату на газети і журнали та відомості про ціни за пересилку різного роду друкованих видань. Так, у 1866 р. у Волинській губернії було відправлено 254584 приватних листи, 389808 казенних

листи, 9492 пакети. Отримано 111114 приватних листи, 185625 казенних листи та 5279 пакети [354, 83].

Поштові збори і доходи. Дохід за пересилку поштових відправлень складався із двох зборів – вагового і страхового. З 1869 р. введена однакова такса за пересилку всіх газет і журналів, які видавалися на території імперії, розміром 20 % від підписної ціни кожного видання. Наприкінці XIX – на початку XX ст. було врегульовано питання такси та страхових зборів з різних видів поштових відправлень, відповідно до фіскальних інтересів уряду, яке розглядало поштовий прибуток як один із основних прибутків уряду [345, 64].

Знаки поштової оплати, листи. Першими знаками поштової оплати стали “штемпельні куверти” для приватної іногородньої кореспонденції, які були затверджені Державною радою у 1848 р. Поступово циркулярами Поштового департаменту вводилися знаки поштової оплати – штемпельні марки для простих листів, іногородніх, закордонної кореспонденції. Для цього крім існуючих були введені марки вартістю 1, 3 та 5 коп. Існували й земські марки. Їхні зразки найчастіше зустрічаються в справах про відкриття земської пошти [354, 64-65]. Так, у Волинській губернії у 1866 р. було продано 124280 марок вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 30 коп. З 1 січня 1872 р. вводилися марковані поштові листівки [551, 48-49]. Ці нововведення стали дуже зручними для пересилання листів, що призвело до значного поживлення листування.

У червні 1890 р. видано циркуляр про знаки поштової оплати. Вносилися зміни, за якими особа, яка працює на пошті, вказувала необхідну кількість марок, конвертів і бланків для відкритих листів [60, арк. 12]. Видано було і розпорядження, в якому зазначалася необхідність контролю ваги кореспонденції та посилок з метою попередження втрати кореспонденції та вагової нестачі (21 жовтня 1868 р.) [60, арк. 37]. Траплялися і випадки не особливо ретельного ставлення до обов’язків працівників пошти. 31 травня 1890 р. видано наказ про попередження випадків втрати талонів, квитанцій із книги перегону поштових коней [59, арк. 63].

4 квітня 1898 р. Поштовий департамент видав циркуляр про пересилку листів з марками, які вже раніше були у використанні. Відповідно наказу, вводився нагляд за

марками (типографічні, червоного кольору, з чітким зображенням); заборона пересилки листів з марками попереднього використання; вводилися заходи покарання для винних [145, арк. 36]. На це ж вказують записи за 30 січня 1886 р., в яких говориться, що в поштових ящиках були листи з марками старих зразків [60, арк. 11]. На підтвердження цього свідчить наказ від 4 квітня 1868 р., яким вводився суворий контроль за правильним наклеюванням марки для попередження їх повторного використання [68, арк. 11]. В циркулярі за 2 серпня 1912 р. зазначалося, що з 1913 р. вводилися нові закони поштової оплати з портретними зображеннями російських царів, а також із зображенням історичних будівель [68, арк. 42].

На початку XX ст. знаки поштової оплати продавали приватні особи і торгові заклади на основі особливих свідоцтв, які видавалися начальниками місцевих поштово-телеграфних закладів, з надбавкою не більше 0,5 коп. за кожний знак. У губернських містах марки, конверти, бланки для відкритих листів могли продавати листоноші, які розносили кореспонденцію по місту. Для цього листоноші забезпечувалися нагрудними залізними коробками визначеної форми [340, 23], [276, 34].

Перші поштові листівки виготовлялися розміром 12,5х9 см. На лицевому боці було надруковано “открытое письмо”, праворуч відводилось місце для марок, посередині – герб Російської імперії, нижче – місце для адреси, на зворотній стороні – місце для письмового повідомлення. З 1 травня 1871 р. з'явилися картки з надрукованими на них марками: 3 копійки – “городские” та 5 копійок – “иногородные”. Вони були різного кольору: чорного (міські і міжміські, залежно від марки), коричневого (тільки міські), зеленого (міжміські). Пізніше на поштові картки наносили фотографічні відбитки, клішовані написи, зображення рекламного характеру [351, 51].

Задля доступності інформації користувачам поштових установ 18 березня 1909 р. вийшов циркуляр, відповідно до якого, в кожному поштовому і поштово-телеграфному відділенні повинні бути виставлені на видному місці, під склом, зразки всіх розмірів і цінностей конверти, бланки відкритих і закритих листів і бандеролей.

До того ж, тут повинно бути розміщено оголошення про ціни знаків поштової оплати і ощадних марок, які наявні в закладі [27, арк. 18].

Циркуляр начальника Київського поштово-телеграфного округу від 23 лютого 1909 р. дає пояснення застосуванню заготовленого і надісланого в заклади пакувального паперу. Його використовувати потрібно виключно за призначенням. Витрати зазначеного паперу на які-небудь інші цілі, наприклад, на конверти казенних листів, не допускалися [27, арк. 14]. При пошкодженні листів у конторах ставили свої штампи, але не вказували причини пошкодження (11 листопада 1868 р.) [60, арк. 19].

У грудні 1890 р. було видано наказ про використання чорнила чи олівця темного кольору при написанні телеграм. Зустрічалися відмови приймати телеграми, якщо вони написані хімічним олівцем. Якщо ж вже телеграма написана хімічним олівцем, то потрібно наполягати на прийнятті її одержувачем [59, 74].

Поштово-телеграфне керівництво турбувалося про своїх підлеглих. У 1912 р. була опублікована стаття “Дезинфекция писем”, в якій висвітлені сповна наукові докази, що пил, який знаходиться в пост-пакетах, не містить в собі ніяких інфекційних речовин особливо шкідливих для здоров’я поштових чиновників, яким часто доводиться дихати повітрям, насиченим цим пилом. Все ж, на посилках чи листах могли знаходитися різні хвороботворні чи інфекційні речовини [309, 200]. В цій справі першочергово вирішили звернутися до дезинфекції [309, 201].

Поштові приміщення. В організації місцевих поштових закладів важливе місце посідало облаштування поштових приміщень. У цьому відношенні господарча частина відомства до реформи 1884 р. мало задовольняла вимоги тогочасного життя. У ХІХ ст. приміщення поштових закладів зазвичай складались із однієї-двох кімнат, які служили одночасно прийомною, операційною, і канцелярією поштмейстера. Разом з тим, прості листи приймалися через віконце, зроблене в стіні. Гроші, які за них збиралися — опускалися в дерев’яний ящик, у верхній дошці якого був прорізаний спеціальний отвір [361, 15].

Розглянемо умови та стан приміщень, в яких відкривалися поштово-телеграфні контори. Так, для облаштування Ржищівської поштово-телеграфної контори у 1902 р. житель містечка Сідерман здавав в оренду свій будинок із господарськими

приміщеннями за 450 руб. за рік. Орендували будинок і в міщанина Явошки із 4 лютого 1902 р., але його будинок сирий та потребував ремонту. Згодом був запропонований ще один варіант від жителя Дмитра Антоновича Ярмоловича. Він пропонував для поштово-телеграфної контори 2 будинки в центрі містечка. Перший будинок кам'яний, 7 кімнат з теплою вітальнею та скляної галереєю, кухнею з кладочкою, 2 парадні входи, чорним ходом і верандою в сад, 4 топки, погріб, 2 сараї, колодязь. Другий будинок – дерев'яний, на кам'яному фундаменті, в одному дворі з 1 будинком, 5 кімнат з 2 передніми, кухня, кладовка, погріб, 2 сараї, ленник, 3 топки, колодязь в дворі. Обидва будинки вкриті залізом, в чудовій місцевості, віддалені від єврейського населення та інших житлових приміщень. Також зазначався список осіб, що подавали і отримували кореспонденцію у Ржищівській поштово-телеграфній конторі. Всього 45 осіб, всі єврейської національності [217, арк. 21-21 зв.].

Облаштування приміщення для поштово-телеграфної контори потребувало значної суми коштів. На прикладі вищевказаного будинку Дмитра Антоновича Ярмоловича розглянемо кошторис на виконання необхідного ремонту: фарбування підлоги, дверей, вікон в конторі та в квартирі начальника контори – 95 руб.; побілка стелі в приміщенні контори і кухні, налагодження плити та запасної плити в кухні чиновників, замазування щілин в грубах та їх побілка – 42 руб.; поклейка світлими шпалерами стін в конторі та квартирі начальника – 68 руб.; виготовлення 6 кватирок в конторі, дверей в коридорі, лагодження дверей і вікон, ремонт сараю, забивання щілин в підлозі – 50 руб. Всього – 255 руб. [217, арк. 160]. Існував перелік меблів, господарських речей та інших предметів, необхідних для поштово-телеграфних закладів [12, арк. 43-44 зв.].

З метою збереження зазначеного майна при Київській центральній поштовій конторі та Житомирській поштовій конторі призначалися по 1 поштарю, знаючому швейне ремесло. Названі контори слугували пунктами, в які надсилали для ремонту шкіряні речі зі всіх поштово-телеграфних та поштових закладів округу. Шкіряні речі відправляли із закладів Київської губернії – в Київ, з Волинської губернії – у Житомир [12, арк. 40].

Кореспонденція. Багато уваги приділялося умовам зберігання, правилам пересилки листів та передач телеграфних повідомлень по телеграфу та телефону. Циркуляр від 25 вересня 1868 р. про зберігання листів з написом “надіслати до запитання” вказував, що необхідно зберігати листи дбайливо, разом, в алфавітному порядку; у випадку відправки далі, відправляти з рештою пошти, але з штампом з датою; листи, якщо по них не з’явилися, зберігати 4 місяці, а далі – як з рештою листів [58, арк. 17].

Діяли правила пересилки внутрішньої і міжнародної кореспонденції. Вказувалося, що вводилася послуга відправки відкритих листів з оплаченою наперед відповіддю. Згідно правил, відправник біля адреси одержувача записував своє ім’я та адресу, ставив підпис (14 березня 1886 р.) [101, арк. 17].

Департамент поліції особливого відділу 17 жовтня 1907 р. звернувся до Начальника губернських, жандармських, залізничних жандармських поліцейських управлінь та охоронних відділів стосовно порядку пересилки поштою особливо важливої таємної кореспонденції. Розглядаючи попередні випадки зникнення пакетів з особливо таємними і абсолютно закритими відомостями та циркулярами, Департамент поліції пропонував пересилати такі казенні листи з оплатою однієї семикопійкової марки. Водночас, для таємного листування вводилися міцні, надійні конверти і запечатувалися сургучем вищої якості, який не ламався при транспортуванні. Пакети, які доставлялися із віддаленої місцевості (Сибіру, Кавказу та Туркестану) вміщували у конверти, підклеєні холстом, або ж із особливо міцного неламкого паперу [168, арк. 283]. У циркулярі від 17 березня 1908 р. повідомлялося, що в трактах отримувалася велика кількість посилок в розбитому вигляді, а вкладене в посилки частково чи повністю було зіпсовано. Тому був виданий наказ, за яким поштові приймальники повинні попередити відправників про необхідність міцного закриття посилок, які адресовані до Східного Сибіру [67, арк. 16].

Для успішного і правильного виконання своїх обов’язків, поштове відомство мало виконувати покладені на нього справи і не передавати їх виконання комусь іншому. Якщо й виникала така необхідність, поштове відомство мало контролювати виконання переданих справ. Обов’язком поштового відомства було обережне

ставлення до предметів, що пересилалися, зберігання таємниці вмісту посилок і осіб, які їх отримували [425, 86].

Існували категорії населення, які користувалися поштовими послугами на пільгових умовах. Міністерство внутрішніх справ, начальник Київського поштово-телеграфного округу 15 листопада 1911 р. видали відповідний циркуляр. За даними ГУПіТ, виховно-виправні заклади для неповнолітніх користувалися правом пільгової пересилки поштою своєї службової кореспонденції, пересилали в своїх пільгових відправленнях листи вихованців цих закладів. Та в пільгових листах зазначених закладів могла пересилатися виключно службова переписка цих закладів і ні в якому разі не могли пересилатися листи їх вихованців [28, арк. 42]. Починаючи з січня 1890 р. церковну кореспонденцію приймали на пошту від церков без оплати, за присвоєною печаткою: листи, грошові пакети, посилки без ціни [61, арк. 36].

Польова пошта. 1876 р. були видані “Правила про управління поштовою частиною при армії”. Згідно цих правил посади чергового генерала армії і польового поштового директора були замінені посадами начальника штабу армії та начальника польового поштового управління. Польовий поштамт з підвідомчими йому закладами замінений польовим поштовим управлінням, польовою поштовою конторою і польовими поштовими відділеннями. Польові поштові станції в районі розташування армії знаходились у підпорядкуванні начальника польового поштового управління, а на військових дорогах – завідуючого відділом польової пошти і телеграфу в польовому управлінні військовими повідомленнями [361, 114].

До пересилки польовою поштою були допущені всі види внутрішньої кореспонденції, за виключенням цінних закритих пакетів і посилок без ціни. Водночас, на польову поштову кореспонденцію були розповсюджені внутрішні поштові тарифи і такси. Безкоштовна ж пересилка приватної кореспонденції із армії в армію була дозволена в закритих листах до двох лотів і на бланках відкритих листів [361, 115].

1890 р. було видане нове “Положення польової пошти”, за яким організація польових поштових закладів покладалася на ГУПіТ. Згідно з ним, із оголошенням про мобілізацію на сформовані польові поштові і телеграфні заклади мала піти

одночасно із особового складу поштово-телеграфного відомства значна кількість чиновників. На їхнє утримання щорічно виділяли окремі кошти. Поштовий інвентар для польових поштово-телеграфних закладів зберігався при місцевих поштово-телеграфних закладах. Обладнання для польових закладів, яке заготовляло Головне інтендантське управління, знаходилося в мирний час разом із військовим обладнанням при військових частинах [361, 116].

Зв'язок з армією. Через поштово-телеграфні контори здійснювався зв'язок діючої армії та військ із населенням. Про це свідчить циркуляр про відбування чиновниками військових повинностей, що виданий в серпні 1893 р. В ньому вказувалося, що до списків потрібно включати такі дані: коли саме з'явитися на відбування військової повинності; до якого числа має туди прибути призовник; чи перший раз призивається; чи користується якогось розряду пільгою; чи потрібна командировка з іншого закладу на місце відбування військової повинності [63, арк. 24]. Циркуляром від 22 березня 1904 р. вказувалися умови мобілізації: “завести особливу секретну справу, яку необхідно почати із заголовка про пробну мобілізацію окремих повітів та військових частин; цю справу не заводити в архів, а зберігати завжди в касовому ящику; все це виконувати, слідуючи наказу № 441” [134, арк. 5]. У циркулярі за 22 травня 1904 р. подається інформація про зникнення секретного наказу щодо мобілізації. У ньому були вказані такі правила: порядок прийому, передачі і доставки листів; про мобілізацію окремих повітів і окремих військових частин [65, арк. 17].

Були спроби пересилки листів і незаконними методами. Отримувачі листів, оснащені цензурним штемпелем, з метою уникнення військової цензури, користувалися тим же конвертом, закреслюючи попередню адресу і надписуючи нову. Наказувалося виймаючи зі скриньок такі листи відправляти на перегляд військової цензури, не дивлячись на наявність на конверті вже існуючого штампа військової цензури [154, арк. 172].

Крадіжки. З даних ЦДІАК України фонду Київського генерал-губернатора простежуємо листування з губернським старостою Київщини про крадіжку телефонного дроту і стовпів на ділянці Канів – Черкаси [213, арк. 10]. Торговий

будинок Н. Феттерь та Е. Гінкель заключили з ГУПіТ контракт на встановлення та використання міжміських телефонів. Вони облаштували телефонне сполучення з окремою лінією стовпів і дротів. Та за повідомленням директора міжміського телефонного сполучення, відкрити дію сполучення і надати в загальне користування було неможливо внаслідок щоденних крадіжок мідного дроту з ліній [167, арк. 222-222 зв.].

22 листопада 1908 р. видано Наказ № 149 по залізничній дорозі стосовно крадіжок. Із газетних кореспонденцій про крадіжки на залізничних станціях ставало зрозумілим, що розбійники, щоб забезпечення себе від негайного переслідування, перерізали телеграфні та телефонні дроти по обидві сторони станції. Через це сусідні станції не могли своєчасно отримувати повідомлення про крадіжку з потяга і про негайне направлення допомоги. Щоб уникати таких випадків, під час руху поштового чи пасажирського потягу по перегону вартові агенти на станціях, між якими знаходився в русі потяг, зобов'язувалися за допомогою періодичних, не рідше чим через 5 хв., переговорів між собою по телефону переконуватися в цілості та налагодженості дротів. На перегонах, де не було телефонного сполучення, вартові агенти зобов'язувалися вести переговори по телеграфу, обираючи такий час, коли навколо дій апарату не передавалися потягові депеші [167, арк. 213-213 зв.].

Незаконні дії в поштовій сфері простежуємо в наступному секретному циркулярі. У квітні 1901 р. в м. Житомир в сараї одного єврея акцизним наглядом, що переслідував власні акцизні цілі, випадково, при обшуку, знайдені в мішках з надписом Лемберг, 1059 великих листів, 7 копійкових поштових марок, по 400 штук в кожному листі. Підробка цих марок легко помітна навіть при першому погляді на них: при подальшому ж огляді виробу, в деталі оздоблення, марки носили явні і грубі ознаки наслідування, хоча й не можна не визнати, що в загальному своєму вигляді, особливо під відтиском поштового штемпеля, цим виробом могли вільно користуватися [5, арк. 38].

Вирішення побутових справ через пошту. За допомогою поштових та поштово-телеграфних відділів вирішувалися і питання, які стосувалися побутових справ. Наприклад, селянин Тульської губернії Богородицького повіту с. Непрядева Густин

Власович Кривоногий, у 1900 р. подав у суд через пошту на Архипа Баркова, що жив у м. Сміла Київської губернії, за самовільне користування його власністю протягом 7 років [187, арк. 47].

Пошта допомагала вирішувати спірні питання громадян з державними установами. Із звернення 1852 р. до “Господина исполняющего должность Киевского Военного, Подольского и Волынского губернатора” про неправильні дії банкіра Гальперіна при виконанні духовного заповіту купця Манзола, дізнаємося, що даний Манзола представив у Київську Громадянську палату для затвердження духовний заповіт, який був написаний єврейською мовою ще його батьком; а потім новий заповіт, що вже був написаний російською мовою (був складений формально, але законно і затверджений Громадською палатою). Вирішення даної справи проходило саме за допомогою листування [181, арк. 11].

Пошта допомагала, як свідчать циркулярні дані від 12 серпня 1909 р., вести судові відносини. Відповідно визначені наступні постанови. У місцевостях, де встановлена розноска поштових відправлень, судові листи (пакети) доставлялися адресатам через листонош. У місцевостях, в яких не існувало доставки поштової кореспонденції, доставка судових листів (пакетів) здійснювалася через особливих нарочних під відповідальність за останніх поштового закладу. За доставку судових листів встановлювалася плата 15 коп. за кожний лист, доставлений поштарем чи нарочним. А за доставку судових листів поза місцем знаходження поштових закладів, нарочні нагороджувалися на тій же підставі, що й оплачувалися телеграми, що теж доставлялися нарочними [27, арк. 42].

Порушення у діяльності пошти. У діяльності поштово-телеграфних контор досить часто помічалися порушення та неточності. 20 квітня 1894 р. вийшов друком перелік відхилень у роботі пошти та телеграфу. Зокрема, кореспонденція, видача якої за адресою не була можливою через відсутність в даній місцевості такої адреси, зберігалася в місцях отримання протягом 6 місяців; міжнародна письмова кореспонденція лише через 6 місяців зберігання поверталася за кордон – в європейські країни; нероздана чи невидана кореспонденція раніше чи пізніше

встановлених термінів повинна була відправлятися в Київську поштову контору [12, арк. 16].

Виданим циркуляром про недоставлені листи до Петербурга наказувалося всю відповідальність покласти на відправників та на неухважних приймальників листів [69, арк. 49]. Також схожий приклад можна навести за циркуляром від листопада 1912 р., де вказано, що в останній час відбулися 2 випадки затримання доставки телеграм Київського, Подільського і Волинського Генерал-Губернаторства через халатне ставлення чергових біля апаратів. Відповідно наказувалося застосовувати суворі заходи при повторенні вчиненого [69, арк. 44].

Ціла низка наказів та циркулярів стосувалася *робочих моментів*. 26 березня 1868 р. видано наказ імператора про обмін кредитних білетів на такі ж, але нового зразка. Цього ж року 11 листопада видано й циркуляр, яким попереджувалося здійснення листування, які відволікали Департамент від прямих обов'язків і тягнули за собою даремну трату часу [60, арк. 72]. У лютому 1886 р. зазначалося, щоб циркуляри імператора та наближених до двору осіб були окремими збірками [63, арк. 26]. У циркулярі від січня 1888 р. говорилося, що отримувана з-за кордону книга на російській мові, яка підлягала миту, повинна бути повернута за кордон [65, арк. 11]. Співпрацювала тогочасна пошта і з різноманітними конторами. Так, була надіслана заява від контори "Реклама" про те, що вислані нею для розсилки в заклади різні плакати та оголошення не розвішувалися для загального огляду, а знаходилися в інших місцях (розвішені за шафами, в темних місцях), хоча й вимагали розвішувати ці плакати та оголошення у людних місцях [151, арк. 76].

Єврейське питання. За розпорядженням Міністерства внутрішніх справ в місцевостях з єврейським населенням доставка поштової кореспонденції, адресованої євреям, через посередництво приватних листонош заборонялася, а поштові заклади, які утримувалися євреями в м. Київ та м. Бердичів мали закриватися. Так, Головне управління пошт і телеграфів 27 квітня 1887 р. надіслало Київському, Волинському, Подільському генерал-губернатору циркулярне розпорядження. В циркулярі говорилося, що в місцевостях з єврейським населенням з давніх часів встановився звичай доставки поштової кореспонденції, адресованої євреям, через посередництво

приватних листонош. Цей звичай викликав різні зловживання, а іноді й відкриття приватних єврейських закладів для прийому та видачі кореспонденції, діяльність яких, шкодячи інтересам казни, сприяла в той же час загальним та політичним злочинам. Вимагалось закрити заклади, які утримує в Києві єврей Пінус та в Бердичеві єврей Лейзерман та інші відомі особи єврейської національності [182, арк. 1 зв.].

Київський губернатор 12 серпня 1887 р. надіслав Київському, Подільському, Волинському генерал-губернатору відомості, що в м. Сквир проживав єврей-міщанин Пінкас Штігельман, який отримував з пошти кореспонденцію, адресовану євреям та розносив адресатам. У м. Васильків єврей Шаль Таращанський, за рекомендацією Білоцерківського єврейського товариства, отримував з Білоцерківської поштової контори кореспонденцію, адресовану євреям і таку вже від себе розсилав адресатам. У м. Малинка Родомишльського повіту, де немає поштового закладу, єврей Нухім Димарський, здавав і отримував кореспонденцію для жителів м. Малинка та його околиць. Єврей своїм обережним та чесним виконанням доручень, заслуговував загальної довіри, і, як людина чесна і надійна, користувався доброю репутацією в місцевих жителів, що довіряли йому кореспонденцію. Він своїми діями зовсім не робив збитків для казни, так як отримував і здавав поштовій конторі кореспонденцію жителів м. Малинка, оплачену умовними податками. Лист, що єврей Димарський зловживав перевозкою єврейської кореспонденції, не підтвердився [182, арк. 8-9].

Таким чином, поштове управління мало не лише державне призначення, а й виконувало громадську функцію. Основна мета його полягала в тому, щоб надати населенню країни якомога більших зручностей в користуванні поштою, а саме досягнути доступності користування поштою кожному, швидкості поштових відносин, надійності доставки поштової кореспонденції.

Проте наприкінці XIX ст. кількість поштових закладів не відповідала кількості населення та їх потребам. У Російській імперії один поштовий пункт обслуговував близько 11500 чол. і близько 2 тис. метрів квадратних території. Бачимо, скільки ще потрібно було зробити імперському поштовому управлінню і на скільки підсилити

його коштами для того, щоб кількість поштових закладів відповідала вимогам культурного і економічного життя. Але на початку XX ст. мережа поштових установ значно розширилася, збільшилася і кількість та якість поштових операцій.

У другій половині XIX – на початку XX ст. поштові та поштово-телеграфні заклади надавали значну кількість послуг. Зокрема, вони займалися пересилкою поштової кореспонденції, питаннями передплати, пересилки і доставки газет та журналів, здійснювали операції по ощадних касах, надавали послуги телеграфу та телефону. Чітко регламентувалася вартість послуг, правильність їх виконання. Що стосується швидкості поштових відносин, поштовому відомству вдалося досягти позитивних результатів. Наприклад, кореспонденція на початку XIX ст. між двома поштовими закладами пересилалася близько 5 днів, а на початок XX ст. прибувала до пункту призначення протягом 12 год. Місцевості, які раніше отримували поштову один чи два рази в тиждень, до початку XX ст. отримували кореспонденцію по кілька разів на день.

Заснування поштових та поштово-телеграфних закладів було довготривалим у часі, вимагало значних зусиль та коштів. Належне документальне оформлення процесу відкриття установ зв'язку затягувалося не на один рік. Фінансування на відкриття та подальше утримання зазвичай надходило від місцевого населення.

2.3 Впровадження телеграфу і телефону

Середина – друга половина XIX ст. характеризується появою та введенням в дію значної кількості новачок у сфері технічних пристроїв. Одними з таких нововведень у сфері техніки, що застосовувалися у роботі поштово-телеграфного зв'язку, стали телеграф і телефон.

Важливим етапом в історії розвитку зв'язку було створення в 1832 р. російським винахідником П. Шилінгом першого телеграфного апарата. Подальші зусилля інженерів Морзе (1837 р., США), Якобі (Росія), Бодо (Франція), що розробили досконаліші апарати, призвели до масового поширення телеграфного зв'язку по усьому світу.

Функціонування **телеграфного сполучення** на території Правобережної України бере початок з 1853 р. Цього року була введена в експлуатацію телеграфна лінія Петербург – Київ, на спорудження якої державна казна витратила 160 тис. руб. У 1854 р. в Російській імперії була введена в дію провідна телеграфна лінія Москва – Київ, телеграфна лінія Київ – Кременчук діяла з 1869 р. Вже на кінець XIX ст. від Києва телеграфна мережа з'єднала фактично всі великі міста України. Це зумовлено зростанням торгово-промислового значенням міст. Так, телеграфне сполучення Варшава – Житомир почало функціонувати в 1857 р. [351, 136]. До складу Житомирського телеграфного відділення увійшла заснована в 1866 р. телеграфна станція в Кам'янці-Подільському. Незабаром такі ж станції з'явилися й в інших містах Подільської губернії. У 1882 р. у Проскурові діяли вже дві телеграфні станції: державна й залізнична [497].

З перших років свого існування, телеграфні станції працювали, як правило, цілодобово, їхніми послугами користувалися переважно державні організації, торговці, промисловці, фінансисти. Для простого народу відправити телеграму було занадто дорого. Адже, наприклад, плата за телеграму з десяти слів із Проскурова в Кам'янець-Подільський у 1880-х рр. становила 30 коп. За такі гроші можна було купити п'ять 800-грамових буханців пшеничного хліба або кілограм телятини вищого ґатунку. Тому дешевше було відправити звичайну поштову листівку або лист за 3 коп. Програвали у терміновості, зате оплата менша. Наприкінці XIX ст. відбулося об'єднання поштових і телеграфних станцій, і в Подільській губернії була створена ціла мережа установ зв'язку, які ділилися на поштово-телеграфні контори (у містах і більших містечках), поштово-телеграфні відділення й поштові відділення (в інших містечках і більших селах) [497].

Стосовно телеграфу на території Волинської губернії, варто відмітити одне з головних телеграфних відділень імперії – Житомирське, яке зосереджувало в собі економічні й адміністративні інтереси держави. Справді, Житомир, завдяки своєму вигідному географічному положенню став центром важливого телеграфного відділення, яке охоплювало значну територію – половину сучасної України, всю Молдавію та частину Білорусії. Житомирське телеграфне відділення було третім в

імперії після Санкт-Петербурзького та Миколаївського [351, 138]. На 1866 р. воно налічувало 18 станцій, 8 ліній, 19 проводів. Довжина внутрішніх ліній складала 2937 км., між відділеннями – 219 км., загальна довжина ліній складала 3156 км. У 1866 р. Житомирське відділення мало 287 тис. руб. виручки за надані послуги, тобто кожний 8-й руб, який надходив до телеграфного відомства імперії, був із Житомира [351, 138].

Перша згадка про наявність телеграфу на території нинішньої Черкащини датується 1867 р. В описі дослідника Д. Янковського згадується, що телеграфна станція заснована в Умані у 1867 р. Притому, вже у 1881 р. з Умані було відправлено 12826 телеграм: урядових – 115, комерційних – 4725, “буденних”, як пише дослідник – 7466 та службових телеграм – 320. В м. Умань надійшло 12194 телеграми [499]. Це говорить про досить динамічні суспільно-економічні процеси, котрі відбувалися того часу на території нинішньої Черкащини, зокрема, в Умані.

27 січня 1884 р. був виданий проект з основними положеннями щодо приватних телеграфних і телефонних ліній. Відповідно зазначеному проекту облаштування телеграфних чи телефонних ліній, призначених для користування приватних осіб, а також правлінських чи громадських закладів, відбувався лише з дозволу Міністерства внутрішніх справ та за проектами, затвердженими ГУПіТ [281, 12]. Приватні телеграфні і телефонні лінії повинні мати приміщення для встановлення сполучення. Це могли бути різні приміщення однієї й тієї ж особи чи закладу; приміщення однієї чи кількох осіб з одним і тим же управлінським чи громадським закладом; володіння окремих осіб зі станціями державного телеграфу та володіння зі станціями залізниці. Приватні особи та заклади, що мали необхідність у сполученні, подавали про це прохання до місцевого губернатора, який надсилав ці прохання до ГУПіТ із власним висновком. Облаштування приватних телефонних і телеграфних ліній відбувалося безпосереднім розпорядженням на власні кошти тих, що просять, але під наглядом призначених для цього чиновників Телеграфного відомства. Лінії, призначені для сполучення володінь приватних осіб, також могли бути облаштовані і утримувались відповідно розпорядження Телеграфного відомства, але не інакше, як з умовою покриття витрат тими, хто просить про дане відкриття [188, 69].

У тих випадках, коли приватні особи спроектували лінії поза межі власних володінь, замовники зобов'язані встановити на землях, що їм належать, стовпи. Якщо ж лінія призначена для з'єднання приватних володінь із станціями залізниці, замовники самостійно, без втручання з боку Телеграфного відомства, мали отримати дозвіл на це залізничних управлінь. Правління мало право на стовпах приватних телефонних та телеграфних ліній підвішувати власні дроти, без ніякої плати на користь власників цих стовпів. Власники приватних телефонних і телеграфних ліній за надання користуватися їм цими лініями сплачували в казну щороку по 50 руб. за кожен версту дроту до 10 і по 25 руб. за кожен версту більше цієї відстані. Щодо утримання приватних ліній постійно у відповідному стані, власники виконували всі правила та інструкції, які видавало на цей рахунок керівництво Телеграфного відомства [281, 13].

У випадку неможливості утримувати приватні телеграфні і телефонні лінії, і якщо відповідно до вимог місцевого телеграфного керівництва вони не були приведені до належного стану, ГУПіТ мало право або призупинити користування такими лініями до ліквідації знайдених порушень, або взагалі припинити експлуатацію, причому власник лінії повинен негайно розпорядитися про зняття лінії [374, 681].

Поряд з приватними особами про відкриття телеграфу прохала і міська громада. Їхню думку висловлювали працівники чи керівники установ зв'язку. Наприклад, начальнику Київського поштово-телеграфного округу надіслано прохання про відкриття телеграфної станції при Мокро-Калигирському поштовому відділенні [225, арк. 1]. Згодом начальнику Київського поштово-телеграфного округу надійшло прохання від начальника Мокро-Калигирського поштового відділення з письмовим зверненням та пропозиціями до зацікавлених осіб про сприяння казні у влаштуванні телеграфу. Отримано відповідь від місцевого землевласника Клечановського – письмова згода на 50 руб. і від землевласника з Антоновки Єнича – словесна згода на 50 руб. [225, арк. 6]. Управління товариства Киселівських цукрових і рафінадних надало одноразову грошову дотацію в сумі 200 руб. [225, арк. 12]. А от міщани євреї Мокро-Калигирського міщанського товариства одноголосно відмовилися надавати

200 руб., а висунули пропозицію, за якою начальник Мокро-Калигирського поштового відділення мав надіслати клопотання про влаштування телеграфу за державний рахунок [225, арк. 13].

Визначалися чіткі розміри витрат на облаштування телеграфу. 6 липня 1893 р. видано розпорядження, щоб витрати на обладнання телеграфу в передмісті м. Києва, в Лук'янівці, не тільки не перевищували суми грошима 80 руб. і матеріалами із запасу на 82 руб. 10 коп., а й по можливості були скорочені [224, арк. 2]. В результаті витрати на облаштування телеграфу в Лук'янівці склали 104 руб. 38 коп. [224, арк. 46].

З поширенням мережі телеграфного і телефонного сполучення спостерігалися порушення у їх роботі та використанні. Штаб Київського військового округу звернув увагу на те, що багато фірм та торгових підприємств в телеграфному спілкуванні між собою користувалися умовними шифрами, хоча особисті телеграми на умовній чи шифрованій мові не допускалися [94, арк. 111].

Існувало багато випадків незаконного використання поштово-телеграфного сполучення злочинним шляхом. У червні 1907 р. до м. Шполи надійшло розпорядження: “Очільникам видати себе за агентів і стежити чи не підключають до службових дротів апарати для прослуховування сигналу та для передачі фальшованих переводних телеграм” [111, арк. 49]. Згодом, 22 червня 1907 р., прийшло доповнення, що в одному з поштово-телеграфних округів під виглядом залізничних агентів і під приводом випробування дротів, виявлено випадки підключення незаконним шляхом до дротів, які йдуть по стовпах залізничних телеграфних ліній. Метою таких підключень злодії вказували стеження за роботою станції, а насправді, підключалися для передачі фальшованих перевідних телеграм [89, арк. 16].

Передбачалися правила передачі телеграфної кореспонденції телеграфом залізниць у військовий час. 1 лютого 1894 р. опублікований циркуляр, за яким негайно при отриманні повідомлення про мобілізацію військ, начальник казенної і управляючий (директор) приватної залізничної дороги давав по довіреній кожному з них дорозі циркулярну телеграму з адресою “По мобілізації”. З моменту отримання

такої телеграми отримання і передача телеграфної кореспонденції залізничними дорогами відбувалася відповідно правил. У військовий час всі телеграми, які передавалися дротами залізниці, відповідно їх змісту і напрямку передачі, поділяли на 4 розряди: потягові; відправлені височайшими правлячими особами залізницями; службові, відправлені посадовими особами, як урядових закладів, так і адміністрацією залізничних доріг; приватна кореспонденція [168, арк. 50-54].

Телефонний зв'язок при поштових та поштово-телеграфних установах Російської імперії ввійшов в дію з 1880-х рр. Винайшов телефон у 1876 р. американець Олександр Белл. Тогочасний телефонний зв'язок передбачав надання послуг приватним особам, приватним промисловцям та компаніям за спеціальними договорами (особисті телефонні мережі), казенним установам, міським керівництвам та залізницям. У більшості великих міст Правобережжя поштові установи, враховуючи збільшення протяжності телефонних ліній та вдосконалення технічних можливостей, розпочали надавати сервіс телефонного зв'язку. Оплата за користування телефоном для приватних одиниць становила 150 руб. за рік, а для міських та казенних установ – 75 руб. [452, 661], [475].

Телефонний зв'язок на території України почав розвиватися ще з 1 квітня 1886 р. Саме тоді в Києві була відкрита перша телефонна станція. Спочатку вона обслуговувала 88 абонентів, через чотири роки їх кількість досягала 296, а у всіх поштово-телеграфних установах міста відкрилися розмовні пункти [499]. На проведення та оснащення цієї мережі сума витрат становила 40 тис. руб. Згодом, протягом 1886-1887 рр., на її розширення витратили ще додатково 10 тис. [435, 659]. Вже на початок XX ст. телефонною мережею були сполучені фактично всі великі міста Правобережної України.

Передача телеграфних депеш проходила всією телефонною сіткою. Начальником Київського поштово-телеграфного відділку був виданий наказ про передачу телеграфних депеш по телеграфу і телефону. У ньому зазначалося: настільний телефонний апарат повинен бути установлений в телеграфній апаратній на окремому столі; бажаючі користуватися обміном депеш по телефону подають про це заявку начальнику контори з грошовим авансом в 20 рублів; 10 коп. за кожну

телефонну телеграму без врахування кількості слів; по закінченню кожного року повинна подаватися не пізніше 10 січня відомість про збір за рік по 10 коп. за користування телефоном [67, арк. 36]. У грудні 1890 р. вийшло розпорядження, яке стосувалося витрат на ремонт телеграфних ліній, введення нової форми звітності витрат, що ставала спрощеною [61, арк. 29].

Повідомлення про перший телефон у Черкасах зафіксоване 18 серпня 1907 р. Цей рік можна вважати становленням першої телефонної мережі на Черкащині. Адже тоді в Черкасах уже було 40 абонентів, з числа заможних людей та державних службовців. Кількість абонентів впродовж наступних чотирьох років, збільшилася до 250 [499].

З даних канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора за 1907 – 1908 рр., дізнаємося про телефонне сполучення в м. Черкаси. Інженер М. Фазли, електротехнік К. Іванов, генерал-лейтенант О. Корнілович просили про дозвіл на право встановлення і експлуатації телефонного зв'язку загального користування в м. Черкаси. Іванов пропонував абонплату за телефон загального користування в перший рік 73 руб. 75 коп., з другого року – 25 руб. А від Фазли пропозиція – незмінно 40 руб. Тому хотіли дати дозвіл на встановлення і експлуатацію телефонного зв'язку загального користування К. Іванову на запропонованих вище умовах [53, арк. 18; 193, арк. 27].

Ще одна справа стосується встановлення телефонного сполучення в м. Черкаси. Старший фабричний інспектор Київської губернії 2 жовтня 1908 р., видав наказ, за яким повинні встановити, відповідно до наказу від 24 липня, в квартирі фабричного інспектора у м. Черкаси телефон, оскільки інспектор виконував обов'язок із нагляду за приміщеннями, розташованими в м. Черкаси та в приміських місцевостях. Приміщення майже всі були приєднані до телефонної мережі, тому відносини з ними полегшилися б за допомогою телефону (промислові заклади, лікарні, страхові товариства, поліція і т.д.) – у всіх цих закладах були телефони. У м. Черкаси, крім міських закладів, з'єднувалися телефоном ще 2 рафінадні заводи [223, арк. 23].

В облаштуванні телефонного сполучення важлива технічна частина. Для телефонного сполучення Сміла – Черкаси потрібно: дроту по 1 руб. 85 коп. за пуд

(сума – 259 руб.); в 3 м. – 19 пудів по 1 руб. 92 коп. за пуд (сума – 36 руб. 48 коп.); загальна сума – 295 руб. 48 коп. – для облаштування телефонного сполучення Сміла – Черкаси. Визначався розмір плати за надання послуг. Плата за телеграфні дзвінки протягом 3 хв.: звичайні розмови – 15 коп., термінові – 45 коп., за замовну розмову – 20 коп. Розмови дозволялися за заявками більше 3 хв., а саме 6-9 хв., але оплата знімалася за кожні 3 хв. окремо [196, арк. 13]. Про критерії щодо оплати телефонних послуг свідчать наступні схожі дані. До абонентів Канівської повітової земської телефонної мережі надійшло письмове повідомлення про вартість телефонних розмов: “Губернською управою встановлена, як для приватних осіб так і для абонентів Канівської повітової земської телефонної мережі, особлива плата, а саме: 20 коп. за 3 хвилини розмови. А для більш зручного користування телефонним зв’язком з Таращанським повітом абоненти можуть вносити в найближчу до себе телефонну станцію аванс в розмірі 10 руб.” [499].

Великий інтерес до розвитку телефонної мережі виявили незабаром і у повітових містах. Так 31 березня 1912 р. Канівська повітова земська управа оприлюднила звернення до волосних правлінь Канівського повіту, сільських старост Корсунської волості такого змісту: “Повітова управа, яка розпочинає будувати телефонну мережу в Канівському повіті, потребує працівників з числа осіб, які проходили службу в інженерних військах. Управа просить повідомити їй, хто з таких осіб згодний піти працювати за плату від 75 коп. до 1 руб. в день” [499].

Варто згадати колишніх голів повітових містечок, котрі сприяли розвитку телефонної мережі і словом, і ділом. Зокрема, на зібранні Звенигородської міської думи 8 грудня 1913 р., міський голова висловив пропозицію дозволити повітовому земству безкоштовне облаштування телефонної мережі міськими вулицями, оскільки це все в інтересах міста: “...облаштування телефону надасть деякі зручності населенню” [499].

Встановлення індивідуального телефонного зв’язку було дозволено лише окремим особам та за наявності важливої на те причини. В межах діяльності Смілянської поштово-телеграфної контори такі випадки мали місце між найбільшими сільськогосподарськими одиницями та важливими підприємствами

краю. Так, 1907 р., надано дозвіл землевласнику графу Бобринському на встановлення телефону із м. Сміла до Володимирівки, із звільненням від плати в казну 150 тис. рублів. Міністр внутрішніх справ дозволив встановлення графом Бобринським телефонного сполучення приватного користування між економією в м. Ротмистрівка і Володимирівською економією поряд із залізничною станцією Володимирівка Південно-Західних доріг, без збору в дохід казни плати в 25 руб. в рік за конкуренцією телеграфу на залізничній станції Володимирівка, але при умові збереження конкурентної плати в розмірі 150 руб. в рік за Смілу і Ротмистрівку [213, арк. 10]. Телефон зіграв тут серйозну роль, так як багато економій в повіті пов'язані між собою і частково з приватними особами [51, арк. 19; 194, арк. 22].

Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту також розглядала низку справ щодо відкриття телефонного зв'язку. Оскільки м. Шпола займало помітне місце в економічному, політичному та суспільному житті округи, керівництво задля встановлення телефону при поштово-телеграфній конторі наводило дані про діяльність та важливість для них телефону [124, арк. 28-29].

Дозволено встановити телефонне сполучення довіреному опікунського управління над майном княгині Параскеви Олександрівни Урусової Миколі Євгенійовичу Вільчеку у зв'язку з клопотанням для власних потреб телефонного сполучення між конторою Шполянського маєтку Урусової і Терешківським маєтком [115, арк. 75]. Ім'я княгині Параскеви Олександрівни Урусової фігурує і в наступній справі. 16 травня 1913 р. уповноваженому опікунського управління над її майном Олександру Едуардовичу Бурмейстру у зв'язку з клопотанням для власних потреб дозволено телефонне сполучення між будинком власниці Шполянського маєтку, головним лісництвом, квартирою помічника лісничого і конторою маєтку, що знаходився у м. Шпола [117, арк. 30]. 20 квітня 1912 р. вийшов наказ про дозвіл телефонного сполучення для власних потреб у зв'язку з його клопотанням між Матусівським буряково-цукровим заводом і економіями Куцовською, Станіславчиком, Макіївкою довіреному Александровського товариства цукрових заводів, управляючому Куцовським маєтком, кандидату сільського господарства Глібу Кошанському [116, арк. 88].

Нерідко міські управи вдавалися до облаштування власних телефонних станцій. Так, маємо факт подібних робіт. Влаштовуючи власну телефонну станцію в Черкасах управа прийняла рішення: "...поставити стовпи від Черкас до Дахнівки і перенести дріт зі стовпів контрагента черкаської міської мережі". Окрім того управа, за підтримки В. Албранда, порушила питання перед ГУПіТ по передачу державного телефону Черкаси – Сміла в підпорядкування земства [499].

Маємо відомості про стан облаштування телефонної мережі на території Волинської губернії. Відомий історик В. Ружицький [402, 8] дослідив та описав появу перших телефонів у Бердичеві. Наприкінці XIX ст. у м. Бердичеві проживало 60 тис. жителів, з яких більше ніж 45 тис. були євреї. Бердичів мав 3 православні церкви, 2 католицькі костьоли, 62 єврейських молитовних будинки. В місті була єврейська лікарня на 150 ліжок, а також богодільня. Процвітала і торгівля. Влада міста розуміла, що для успішного розвитку торговельного бізнесу необхідно мати можливість оперативно обмінюватися інформацією. Тому у 1891 р. у новозбудованому двоповерховому будинку на розі вулиць Махнівської та Училищної на другому поверсі відкрилась телефонно-телеграфна станція на 100 абонентів (перший поверх займала поштова контора). Загальна довжина абонентських ліній становила 12 верст (12,8 км). Першими абонентами стали міська дума, присяжний повірений Кніпович, поліцейська дільниця Пархоменка, банки Мойсея Арона Трахтенберга, Шоеля Краковського, друкарні Якова Шефтеля, Хаїма Кагана і Лейби Сіроока, книжкові лавки братів Роммів, хазяїн пивоварні Чеп, купець "срібної фабрики" Захoder, ресторани "Жан", "Северный", "Свропа", парк відпочинку "Ельдорадо", інші казенні установи та ще десяток крамарів [402, 8].

Але абонентів на всю потужність телефонної станції, окрім офіційних установ, не знаходилося. Місцеві підприємці збунтувалися проти проведення телефону в їхні будинки. Для вирішення цієї проблеми начальник міської управи призначив уповноваженим в телефонних справах чиновника з особливих доручень Арона Еріха. До відкриття нової станції він наwerbував до сотні абонентів. Водночас видали книжечку – їх алфавітний перелік. Лікарні та аптеки, пожежні частини від телефонів відмовилися [363, 174].

У місті з'явилися службовці нової професії – телефоністки. Офіційно – “телефонні баришні”. Коли абонент викликав станцію, вони обов'язково повинні були запитати “Что угодно?” і з'єднувати з потрібним номером. Жодного слова більше, крім цієї фрази, їм говорити заборонялося – під страхом звільнення з роботи. До речі, слово “алло”, як похідне від французького, почало використовуватись значно пізніше, хоча й було запропоноване для вітання телефоном 15 серпня 1877 р. [500].

У Ружині, Волинської губернії, після введення там у 1910 р. телефонної станції, діяли наступні Правила користування телефоном. Для переговорів по телефону з одним із абонентів, внесених до телефонної мережі, необхідно перш за все викликати центральну станцію. Виклик здійснювався швидкими і рівномірними поворотами 4-6 разів рукояткою апарату. Потім, не очікуючи дзвінка у відповідь, потрібно зняти слухову трубку з гачка, піднести її до вуха і чекати відповіді. З отриманням з центральної станції питання “Что угодно?”, варто сказати в розмовний ріжок апарату з ким із абонентів бажали говорити, називаючи при цьому номер і прізвище абонента. З отриманням відповіді “готово”, слухову трубку повісити на гачок і викликати абонента, виконуючи всі дії, як і при виклику станції. По закінченню розмови слухову трубку обов'язково повісити на гачок і дати відбій (три короткі дзвінки на півоберта кожний), що служило сигналом про закінчення розмови для роз'єднання абонентів [355, 156].

Зазначимо, що у 1900 р. у Житомирі було 104 телефонних абоненти. Перша телефонна станція там з'явилась у березні 1890 р. [313, 17].

Телефонний зв'язок як засіб спілкування між підприємцями, владою та жителями вносив досить вагомий частку у розбудову економіки. Тільки 1900 р. дав Бердичеву загальний торговий обіг у сумі більше 17 млн. 800 тис. золотих рублів, Житомиру – 7 млн. 900 тис., Вінниці – 2 млн. 700 тис. Все це не без допомоги телефонного зв'язку [494].

У 1913 р. телефонна станція Бердичева обслуговувала більше 200 абонентів, при конторі також діяла й ощадна каса [494]. Виданий у 1913 р. довідник “Весь Юго-Западный край” надає перелік працівників поштово-телеграфної контори (таку назву мав тоді вузол): начальник – колезький радник Центілович Володимир

Костянтинович; помічник — колезький асесор Попов Володимир Іванович; чиновники: I розряд — колезький радник Юрь Андрій Іванович; II розряд — надвірний радник Конділовський Юліан Лаврентійович, надвірний радник Забавський Микита Григорович, колезький асесор Одояровський Полікарп Лаврентійович; III розряд — колезький асесор Кубинський Євстафій Сільвестрович, титулярний радник Тихоміров Іван Іонович, колезький радник Янковський Володимир Ілліч, губернський секретар Осовський Михайло Іванович, надвірний радник Чекавський Семен Пантелеймонович [284, 18].

Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора повідомляє про облаштування телефонів у м. Луцьк та в повіті. На липень 1904 р. у м. Луцьк всього 30 телефонних ліній і центральна телеграфна станція при поліцейському управлінні [191, арк. 3]. Але цього не було достатньо для належного функціонування телефонного сполучення. Потрібно придбати 31 телефонний апарат, а саме для квартир станових представників — 5, волосних правлінь — 16, поліцейських урядників — 6, мирових посередників — 2, предводителя дворянства — 1, представника з'їзду мирових посередників — 1 [191, арк. 4]. У Луцькому повіті, за тодішніми цінами, повне облаштування телефонної мережі коштувало не більше 30000 руб. Наступні розрахунки показують розмір витрат на встановлення телефонів. Облаштування телефонної мережі на 453 версти коштував 28584 руб., 31 апарат по 50 руб. кожний — 1550 руб., 2 акумулятори — 80 руб. [191, арк. 12 зв.]. Такі затрати зовсім не значні в порівнянні з користю, які могли принести телефони місцевому населенню.

На Поділлі перші телефонні мережі виникли в Кам'янці-Подільському (1906 р.), Вінниці (1907 р.) і невеликому прикордонному містечку Збриж (1908 р.). У тому ж 1908 р. вирішили телефонізувати й Проскурів. Після конкурсу, проведеного міською думою, право на телефонізацію надали підприємцям Герцу Броді та Гойхману. Саме вони запропонували кращий проект і найменшу абонентну плату — 42 руб. на рік з одного номера. У різних містах оплата за телефон була різною. Наприклад, у губернському Кам'янці-Подільському власники телефонів платили на рік 75 руб. Броді й Гойхман швидко впоралися із прокладанням мережі, і в 1909 р. телефонний

зв'язок у Проскуріві почав діяти. Наступного року проскурівська телефонна мережа мала довжину 13 верст і нараховувала 58 абонентів [497].

Питання облаштування телефонної мережі в Київській губернії розглянуте на засіданні губернського комітету 8 травня 1908 р. На основі рішення губерньска управа направила інженера В. Гласко в земські губернії для детального ознайомлення на місцях з облаштуванням телефонної справи, і доручили йому скласти проект телефонної мережі Київської губернії. Комісія схвалила, з деякими поправками, проект В. Гласко. Загалом проголосували 296 особи. Із них 143 висловили свою згоду, до того ж багато з них взяли на себе досить великі витрати щодо облаштування ліній. 153 – відмовилися від приєднання до телефонного сполучення (87 – волосне правління, 30 – казенні заклади та чиновники, 6 – священики, 5 – заводи, 25 – приватні особи). Деякі з тих, що відмовилися, хотіли б приєднатися на більш пільгових умовах, а деякі – взагалі за рахунок земства [197, арк. 1-3].

У період військової небезпеки Міністерство внутрішніх справ по відомству пошт і телеграфів та Поштовий департамент пропонували начальнику Київського поштово-телеграфного округу сформувати і відправити в його розпорядження польову телефонну станцію на 100 абонентів з відповідним штабом і майном [223, арк. 22].

Отже, поштове відомство в другій половині XIX – на початку XX ст. розширило сферу послуг зв'язку. Жваві темпи технічного розвитку дозволили включити до поштових послуг телеграфне та телефонне сполучення. Телефонний зв'язок на території України почав розвиватися ще з 1 квітня 1886 р. Вже на початок XX ст. телефонною мережею були сполучені фактично всі великі міста Правобережної України. Телеграфний та телефонний зв'язок розвивався достатньо динамічно, користуючись все більшою популярністю та потребою. Такий зв'язок застосовували для передачі інформації між низкою установ як державних, так і приватних. Завдяки цьому обмін інформацією став стрімкішим та якіснішим. Телеграфний і телефонний зв'язок відігравав важливу роль у роботі поштово-телеграфного відомства, виробничо-господарській діяльності суспільства, управлінні державою, в задоволенні

культурно-побутових потреб населення, зростанні темпів економічного розвитку та рівня життя населення.

Можемо стверджувати, що у другій половині XIX – на початку XX ст. поштова справа набувала все більшої популярності, з'явилася потреба в регулярному і загальнодоступному поштовому зв'язку, в наданні безпечного засобу адресної доставки поштової кореспонденції. На підвищення попиту на послуги поштового зв'язку на початку XX ст. в українських губерніях Російської імперії вплинуло збільшення кількості населення, розвиток продуктивних сил та гуманітарної сфери, ріст промисловості та торгівельних зв'язків. Це вимагало розширення мережі населених пунктів, де проводилося будівництво та відкриття нових поштових і поштово-телеграфних контор та станцій. Для того, щоб кількість поштових установ відповідала вимогам культурного та соціально-економічного життя, імперське поштове управління варто було підсилити коштами, щоб збільшити кількість і забезпечити якість поштових послуг.

Для якісного поштового сполучення відкривались такі види установ зв'язку: сільські пошти, розсильні пошти по повітах, рухомі поштові експедиції, земські пошти, встановлювалося виробництво поштових операцій на залізничних та кінних поштових станціях, при волосних правліннях. Послуги, які вони надавали, були різними, але не достатньо вирішували поштові потреби сільського населення. Зазначені види пошт не могли самостійно забезпечити населення поштовим сполученням. Проте сільські пошти встановили зв'язок з містами, надавали послуги пересилки коштів, кореспонденції, періодики.

У XIX – на початку XX ст. виникла потреба в прискоренні руху поштової кореспонденції та створенні системи утримання поштових та поштово-телеграфних установ. У цей час діяли ямська, торгова та оціночна системи, вольна пошта. Вони часто функціонували паралельно чи заміняли одна одну. У їх затяжному розвитку хоч і були негативні прояви, та в результаті склалася класична поштова служба.

Таким чином, організація поштових та поштово-телеграфних установ була тривалою та потребувала значних зусиль та коштів. Складним був процес документального оформлення установ зв'язку. Місцеве населення брало активну

участь у фінансуванні організації відкриття та утримання закладів. Основна мета поштового відомства полягала в забезпеченні населення країни якомога більшими зручностями в користуванні поштовими послугами, прагненні зробити доступними і швидкими поштові відносини, створити надійні умови доставки поштової кореспонденції.

У другій половині XIX – на початку XX ст. поштові та поштово-телеграфні установи надавали перелік послуг населенню. Так, вони забезпечували пересилку поштової кореспонденції, займалися питаннями передплати, пересилки і доставки газет та журналів, виконували операції по ощадних касах, надавали послуги телеграфу та телефону. Вартість послуг була чітко визначена, регламентувалася правильність їх виконання. Поштове відомство досягло позитивних результатів щодо швидкості поштових операцій.

Значна кількість нового технічного обладнання з'явилася в другій половині XIX ст. Такі нововведення характерні і для сфери поштово-телеграфного зв'язку. Телефонний зв'язок на території України почав розвиватися ще з 1 квітня 1886 р. А вже на початок XX ст. телефонною мережею були сполучені фактично всі великі міста Правобережної України. З появою телеграфу та телефону почали облаштовуватися телеграфні та телефонні лінії, якими користувалися органи влади, громадські заклади та приватні особи. Дозвіл на встановлення зазначених апаратів надавався Міністерством внутрішніх справ. Телеграфне та телефонне сполучення розвивалось швидкими темпами, набувало актуальності та популярності. Значна потреба в обміні інформацією за допомогою телефонного зв'язку існувала в державних і приватних установах. Телеграф та телефонний зв'язок відіграли важливу роль в управлінні державою, у розвитку економічних, виробничо-господарських, культурно-побутових відносин. З появою нового виду зв'язку поштово-телеграфне відомство розширило перелік послуг для населення.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСОНАЛ ПОШТИ ТА ТЕЛЕГРАФУ: ПРАЦЯ І ПОВСЯКДЕННЯ

3.1 Кадрова політика: підбір, вимоги, навчання

Питання кадрів є актуальним у будь-якій сфері діяльності. Їхній ретельний підбір є запорукою ефективної та результативної роботи. Вимоги та обов'язки, які вимагаються від працівника, забезпечують безперечне виконання поставленого завдання. Це стосується і поштової галузі, яка без професійного кадрового складу не змогла б приносити користь для суспільства.

Діяльність поштового зв'язку потребувала визначення власне назв посад працівників поштової служби та їх посадових обов'язків. Цей процес був тривалим і складним. Після поштових змін у 1865 р. керівнику Поштового департаменту було присвоєне звання Міністра пошт і телеграфів, а підвідомче йому Головне управління пошт перейменоване на Міністерство пошт і телеграфів, в склад якого ввійшли два департаменти: поштовий і телеграфний. Слідом за змінами у центральному поштовому управлінні проведено реформу місцевого поштового управління. З відміною окружної системи губернському поштмейстеру підлягало безпосередньо управління губернською поштовою конторою та нагляд за всіма поштовими закладами губернії [361, 6]. Складність і різноманітність обов'язків губернського поштмейстера не могла не відобразитися на успішності ведення обох справ. На практиці відчувалась потреба у відновленні інспекції, яка служила б виключно органам контролю за місцевими поштовими закладами і в той же час виконувала б роль посередника між ними і центральним поштовим управлінням.

Така ситуація спонукала до утвердження у 1867 р. посади управляючого поштовою частиною в губернії, якому надавалися б права і обов'язки існуючих на той час пошт-інспекторів і управляючих поштовими закладами в губерніях губернських поштмейстерів [361, 8].

У 1868 р. Міністерство пошт і телеграфів об'єднано з Міністерством внутрішніх справ. Потім, у 1880 р., поштовий і телеграфний департаменти виведено зі складу

цього Міністерства і знову створено самостійне Міністерство, яке проіснувало близько року і у 1881 р. остаточно приєднано до Міністерства внутрішніх справ. Цей останній період історії поштового управління знаменувався об'єднанням поштового відомства з телеграфом в одне загальне відомство – поштово-телеграфне. Відповідно до цієї системи поштовий і телеграфний Департаменти у 1884 р. були об'єднані в одне загальне центральне управління під назвою Головне управління пошт і телеграфів. Воно залишилось у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ, але підпорядковувалося одній посадовій особі – начальнику Головного управління, з наданням йому розширених прав директорів поштового і телеграфного департаментів [267, 75], [361, 8].

Відповідно до реформи, зі сполученням поштових і телеграфних установ виникла необхідність об'єднання і особового складу працюючих службовців. Особам, керуючим закладами замість поштмейстерів присвоєно назву начальник закладу, а помічники поштмейстерів називались помічниками начальників закладів. Решта службовців місцевих закладів під загальною назвою поштово-телеграфні чиновники були розділені на VI розрядів, з присвоєнням останньому розряду двох окладів: вищого і нижчого [361, 10]. Посади розподіляли на ранги відповідно “Табелю про ранги”. Зауважимо, що на залізничних поштово-телеграфних станціях визначалися інші посади, все ж у загальному вимірі вони належали до чиновництва [246, 129-130].

У всіх закладах поштово-телеграфного відомства загальний нагляд за порядком відправлення і зберігання грошових сум та казенного майна входив у обов'язки начальника закладу. До того ж, у великих конторах, що виконували велике коло послуг, безпосереднє керівництво відділом страхової кореспонденції доручали помічнику начальника, а рештою відділів – поштово-телеграфним чиновникам вищих розрядів. У решті контор прийом і видача страхової кореспонденції входила до обов'язків начальника закладу, а прийом і видача замовної і простої кореспонденції, продаж знаків поштової оплати доручені його помічнику [361, 10].

24 березня 1894 р. начальник Київського поштового округу видав циркулярне розрядження стосовно обов'язків начальників закладів та інших чинів поштово-

телеграфних ощадних кас. До них належали: нагляд за виробництвом справ каси взагалі; прийом та зберігання грошових сум та ощадних марок; прийом від вкладників внесків та ведення ощадних книжок; складання заяв про початкові вклади; складання тимчасових квитанцій про прийом початкових вкладів; складання тимчасових квитанцій про прийом книжок та додаткових вкладів; складання оголошень про втрати книжок; складання тимчасових квитанцій про прийом оголошень про втрати книжок; складання тимчасових квитанцій про прийом поновлених книжок; складання відомостей про додаткові вклади; видача вкладникам грошових сум; складання заяв-розписок про затребувані гроші; складання тимчасових квитанцій про прийом заяв-розписок про затребувані гроші; складання оголошень про втрату тимчасових квитанцій; складання відомостей про видані вклади; складання відомостей про обороти ощадної каси; ведення денних реєстрів про надходження та видачу сум та інше [12, арк. 11-11 зв.].

У штатах губернських поштових та поштово-телеграфних контор існувала посада “унтер-офіцер”. Відповідно “Інструкції унтер-офіцерам поштової команди Київської поштової контори” за 1908 р., унтер-офіцер мав широке коло обов’язків: стояв на чолі особового складу поштарів, супроводжуючих пошту, охоронців, контролював їх роботу з доставки пошти, забирання листів із поштових ящиків, був присутнім при запакуванні і розпакуванні шкіряних речей і тюків, при відправці пошти. Він же видавав поштарям нагрудні сумки, зброю. Займався постачанням господарчих, канцелярських матеріалів, стежив за справністю майна, в тому числі вагів, штемпелів, забезпечував прибирання і опалення приміщень [276, 20].

У закладах поштового зв’язку встановлювалася чітка регламентація обов’язків кожного з працюючих. В циркулярах від травня 1912 р. розписано обов’язки помічника начальника. До них належали: спільне управління, завідування та участь в щоденній перевірці казенної суми та цінностей; щоденна перевірка телеграфного відділу контори, включаючи правильність тарифікації прийнятих телеграм і своєчасність доставки вхідних телеграм; щоденний контроль знаків оплати чинів; відкривання і упакування замовної кореспонденції та нагляд за правильністю упакування простої кореспонденції, за своєчасним виходом в дільниці листонош-

рознощиків; перевірка книг; нагляд за своєчасною, у встановлений час очисткою поштових ящиків; щоденна перевірка роботи листонош та за необхідністю й інші роботи за наказом начальника контори [69, арк. 28].

У 1905-1906 рр. визначено необхідні документи та умови для прийому на посади чиновників. Бажаючі отримати посади чиновників, надавали метрику про народження та хрещення, затверджену духовною консисторією, також прохання, оплачене марками сумою в 2 руб. 60 коп. Подавали й документи про походження. Зокрема, представники станів, які сплачували податки, зобов'язувалися представити свідоцтво волосних правлінь чи міських староств, діти чиновників та почесні громадяни надавали формуляри про службу їх батьків, а дворяни – свідоцтво депутатського зібрання дворян. Перелік документів продовжувався характеристикою, довідкою про відсутність судимості від поліції та про неналежність до масонів. Прохання доповнювалося свідоцтвом про освіту, довідкою про майновий стан та медичною довідкою. Чоловіки, які бажали вступити на поштову службу, надавали свідоцтво про відбуття військової повинності або приписку до призовного відділку. Вікові рамки для кандидатів сягали від 16 до 35 років. Вимоги до освіти чоловіків наприкінці ХІХ ст. визначалися атестатом повітового училища, а вже на початку ХХ ст. освітній ценз підвищили до двокласних міських училищ, чотирьох класів гімназії або їм рівних [202, арк. 2-3], [481, 138-196].

Високими були вимоги до підбору працівників поштової служби. Так, у документі від жовтня 1894 р. під грифом “Конфіденційно” зазначалося, що вносити на розгляд кандидатуру для прийому на роботу у підвідомчі установи начальники поштово-телеграфних контор можуть за умови, що рекомендовані ними працівники “відомі з хорошої сторони, достатньо виховані, чесні, працьовиті, доброї поведінки, здібні до праці і знають службу”. Такі ж вимоги зазначила у своєму дослідженні Н. Галич [475, 112-128; 491, 60-61]. Відомчим циркуляром приписувалося, щоб начальник установи особисто переконався, “якої тілобудови бажаючий вступити на службу, чи достатньо він розвинений фізично та розумово, чи не одержимий якими-небудь фізичними пороками та недоліками” [62, арк. 13-15].

Відповідно циркуляру від листопада 1912 р., бажаючі вступити на службу до Київського поштово-телеграфного округу мали бути фізично і розумово розвинені, мати красивий, швидкий і чіткий почерк, керуватися освіченим цензом, мати хороший атестат про закінчення училища, мати бездоганну моральність, по можливості вже відслужили військову службу чи користувалися пільгою за сімейним положенням [153, арк. 30], [116, арк. 136].

Підбір кадрів на влаштування до поштово-телеграфної контори відповідав усім вимогам начальника округу та проводився із суворим дотриманням правил. “Вимоги до поштарів” були наступними: відповідна поведінка; належний спосіб життя та діяльності; ступінь тверезості; середня тілобудова; достатній фізичний та розумовий розвиток; базовий ступінь освіченості (грамотність); благонадійність взагалі [146, арк. 86]. Повинні були стежити за характером, вдачею, нахилами, здібностями, посидючістю, енергією, витривалістю. Навчання розпочинати з азбуки і відповідно до індивідуальних особливостей характеру суб’єкту переходити до складніших [146, арк. 88].

21 березня 1906 р. опублікований список документів, які були необхідні для працевлаштування до поштово-телеграфної контори. Так, необхідними були метричне свідоцтво про народження і хрещення, видане в духовній консисторії; документи про походження: для спадкових дворян – копія наказу правлячого Сенату про зарахування до дворянського роду; для дітей персональних дворян, чиновників, офіцерів, священників, дияконів, канцелярських службовців – копія наказу про відставку чи копія формулярного списку про службу батька; для персональних почесних громадян – свідоцтво про приналежність до цього стану; міщан та селян – свідоцтво про звільнення від суспільства, до якого прохач був приписаний. Вимагали й свідоцтво про прописку до призовної дільниці для відбування військової повинності, училищне свідоцтво, якщо таке потрібне. У фонді Таганчанського поштово-телеграфного відділення Канівського повіту Київської губернії розміщено атестаційний лист, в якому вказані всі вищеперераховані вимоги [51, арк. 64], [110, арк. 112-114].

У циркулярі за 1906 р. зазначені вимоги, які потрібні для особи, що хоче займати посаду листоноші. Про неї необхідно зібрати наступні відомості: не розголошуючи зібрати детальні довідки про поведінку, спосіб життя, заняття, мови, про ступінь його тверезості, про його тілобудову, фізичний і розумовий розвиток, про ступінь грамотності, про його благонадійність взагалі; про отримання відомостей на користь заявника, запросити його на заняття в заклад в цілях подальшого більш детального випробування; термін для такого випробування – не більше 3 тижнів [133, арк. 72].

При бажанні вступити до поштово-телеграфної установи на посаду поштаря чи іншого службовця, бажаючі подавали письмове прохання про прийом на роботу. На посаду, яку він хотів отримати, його зараховували кандидатом в порядку черги. Разом з цим він давав підписку про те, що не буде мати претензій за довге очікування і зобов'язується їхати до тієї установи, куди його зарахують поштарем. Протягом місяця майбутній поштар знайомився зі своєю роботою. Коли вступав на посаду, присягався на Євангеліє, обіцяв добросовісно виконувати свої обов'язки [276, арк. 36].

Часто траплялися випадки, коли особа, яка бажала служити у поштовому закладі, збирала всі необхідні документи, але робочого місця не виявлялося. Наприклад, міщанин Петро Коваленко подав прохання 20 квітня 1911 р. стосовно служби. Додав до заяви метричне свідоцтво, училищне посвідчення, довідку про поведінку, військовий квиток, фотографію. Та все ж не був призначений поштарем у Київському поштовому окрузі через відсутність вакансій та велику кількість кандидатів [6, арк. 17].

Практика перевірки майбутніх працівників була загальноприйнятою. Так, в листі, направленому у жовтні 1907 р. начальником Шполянської поштово-телеграфної контори Топчинським поліцейському наглядачу містечка Шполи, було прохання дати “таємним шляхом довідку про мешканця м. Шполи Григорія Кириловича Петрушевського, про його моральні якості, взагалі чи не був він помічений в чому-небудь забобонному” [111, арк. 58].

Перевірка кандидата на посаду не припинялася навіть якщо характеристика була позитивною. З листа начальнику Канівської поштово-телеграфної контори

зрозуміло, що “за отриманими відомостями на користь прохача, запросити його з’явитися на заняття до установи з метою подальшого, більш детального, але все ж таки попереднього випробування. Термін такого випробування не більше 4-х тижнів” [64, арк. 74]. Пройшовши перевірку, майбутній працівник складав іспит на знання поштової та телеграфної спеціальностей. Іспит приймала екзаменаційна комісія у складі голови (помічник начальника округу) та двох членів, “відомих знанням справи і службовим досвідом”. У разі успішної здачі іспиту екзаменаційні листи відсилалися в управління округу і підшивалися до особових справ. Коли до поштового відомства брали нового службовця, він писав розписку, де зазначав, що зобов’язується працювати у поштовому відомстві 20 років [66, арк. 10].

Для прискорення поточного листування, у 1908 р. начальникам запропоновано до кожного 1 травня та 1 жовтня подавати списки штатних працівників, які достойні бути призначеними на ті чи інші самостійні посади. Враховувався розумовий розвиток, працездатність, ставлення до роботи, знання поштово-телеграфних розпоряджень, сімейне положення [68, арк. 22]. Як свідчать архівні матеріали, у кожному поштовому та поштово-телеграфному відділенні були всі відомості персонально на кожну особу.

У липні 1913 р. виданий циркуляр, яким визначалися обов’язки київського та інших окружних профспілкових поштових комітетів у галузі професійно-правових та окружних інтересів. До них належали: відносини з центральним комітетом; об’єктивна діяльність комітетів; встановлення тісних зв’язків з кооперативними організаціями; вирішення всіх питань, пов’язаних з покращенням економічних, правових, соціальних, службових питань працюючих в даному окрузі; організація і контроль в окрузі гуртожитків, санаторіїв, лікарень, їдалень; розв’язання всіх конфліктів між службовцями округу; видання окружного друкованого органу; створення дружніх судів [63, арк. 31].

Але із записів від 13 серпня 1893 р. ми відстежуємо, що хоч і були визначені обов’язки працівників поштових установ, в той же час начальники часто помітно ухилялися від своїх прямих обов’язків і не приходили на роботу під приводом хвороби (якої насправді не було). Це вважалося недобросовісно відносно колег, адже

ті мали виконувати за них роботу. В зв'язку з цим особи, які пропускали робочі дні, мали сплачувати штраф [65, арк. 24].

Взагалі, варто зауважити, що начальники поштових відділень часто зловживали своїм становищем та не ретельно виконували свої обов'язки. Прикладом є запис від лютого 1893 р., в якому зазначається, що начальники, яких переводили чи призначали на інше місце, часто залишали після себе не добросовісно виконані справи: неправильні записи в книгах, необережне їх заповнення, в поганому стані казенне майно. В подальшому це регулювалося записуванням всіх порушень наступними начальниками і повідомленням рапортами начальнику округу. Виправляли всі негаразди за рахунок винних [128, арк. 13]. До начальника округу часто зверталися працівники з письмовими проханнями про призначення на вищі посади чи переведення в інші заклади, хоча вони мали спочатку звернутися до своїх безпосередніх начальників. Виконання таких прохань заборонялося циркулярно, оскільки начальник округу не мав права підписувати їх, а повинен був повертати через міліцію як неофіційне подання [202, арк. 5].

Існувало й багато не виконаних циркулярних наказів, за які відповідали начальники або чиновники: місячна звітність і термінові повідомлення доставлялися довільно, не дотримуючись термінів; звіти не підшивалися в одну загальну папку. Тому з 27 квітня 1893 р. наказувалося всю звітність подавати в перших числах кожного місяця (не пізніше 10-го числа); звітність зшивати і на останньому листі писати число звітності. Деякі чиновники та працівники пошти не надавали метричних відомостей про шлюб, народження дітей, смерть людей, що призводило до непорозумінь у складанні списків. Вже з 27 червня 1890 р. подання всіх даних було обов'язковим [202, арк. 4].

Значною умовою вдалого функціонування поштового відомства були кваліфіковано підготовлені працівники. Діяльність щойно створеного відомства зв'язку мала проблему контингенту кваліфікованих кадрів. Умови роботи вимагали від працівників засвоєння низки нових обов'язків. Це й призвело до підвищення вимог підготовки поштових службовців.

Питання про професійну підготовку зв'язківців постало лише після введення телеграфа. Директор телеграфів Н. Безак 12 березня 1884 р. видав записку, в якій зазначалося, що початкове облаштування телеграфів не вимагало від практичних виконавців спеціальної освіти, а лише освоєння відомих прийомів, які здобувалися з практикою. Але з розвитком телеграфної справи виникла необхідність підготовки як керуючих, так і службовців зі спеціальною технічною освітою. Так почали створювати телеграфні школи при місцевих окружних управліннях [354, 144-145].

Першочергово займалися підготовкою начальників. Адже лише освічені начальники установ могли повноцінно слідкувати за підвищенням кваліфікації та рівнем підготовки своїх підлеглих. Оскільки циркулярні розпорядження надходили в усі поштові заклади, О. Федорченко, досліджуючи південні губернії, також розглядав дані положення [481, 138-196]. Відповідно циркуляру ГУПіТ на їхню підготовку визначали невеликий термін – лише 6 місяців. Перевіряли професійні знання, уміння та навички з поштової частини за визначеним переліком. Так, начальників оцінювали стосовно поштових перегонів та пересилання кореспонденції; прийому і видачі кореспонденції різного роду, ведення на практиці спеціальних книг; сортування кореспонденції, її запаковування, оформлення відповідних документів [183, арк. 5-6], [481, 138-196].

У 1886 р. було відкрите технічне училище поштово-телеграфного відомства, а в 1891 р. його реорганізували в електротехнічний інститут. У записці директора Електротехнічного інституту Н. Качалова від 18 жовтня 1897 р. начальнику ГУПіТ зазначалося, що після того, як інститут надав для поштово-телеграфного відомства 8 випускників, в тому числі і викладачів для місцевих шкіл зв'язківців, були всі можливості для відкриття таких шкіл з метою підготовки середнього технічного персоналу. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. відкривалися школи з курсом навчання від чотирьох місяців до двох років з метою освоєння нових апаратів, які вводились у використання, наприклад, таких як апарати Уітсона і Бодо, для підготовки наглядачів, для вивчення іноземних мов [354, 145].

З часом вимоги стосовно підготовки начальників та чиновників втрачали свою актуальність і вимагали змін. На 1912 р. існуюча система мала відійти від

використання і необхідним було проведення кардинальної реформи чи внесення нововведень. Поштово-телеграфна справа застрягла в минулих своїх формах. Г. Кандін у статті “Підготовка поштово-телеграфних чиновників” описував умови вступу у поштово-телеграфне відомство [330, 6-7]. Він зазначав, що після подачі прохання і дотримання формальностей молода особа з’являлася до поштово-телеграфного закладу, де вважалася кандидатом на посаду чиновника. Спочатку на кандидата, зазвичай, ніхто не звертав уваги, оскільки частина працівників була егоїстичною. Кожен новачок для них вважався конкурентом [330, 6].

Кандидат на посаду чиновника вивчав службу не маючи керівника. У пошуках справи йому доводилося постійно шукати щось для роботи, доки його не помічало керівництво і не давало настанов. Єдиним помічником в справі підготовки учнів являлися правила і розпорядження, які через сухий виклад не досить запам’ятовувалися. Крім цього, правила постійно змінювалися, так що учні в теорії керувалися одними правилами, а коли черга доходила до практики – правила змінювалися. При вступі ж до контори вищого класу картина змінювалася, набуваючи нового колориту. Тут положення учня було значно кращим. Це тому, що в таких конторах працювали досвідчені спеціалісти поштової і телеграфної частини [330, 7].

Все ж учень брав сухо написаний підручник і дослівно зазубрював матеріал. В результаті він знав як накреслити схеми кінцевих і проміжних станцій та міг ґрунтовно давати визначення необхідних термінів. Але варто було запропонувати такому учневі застосувати все вивчене і щойно розказане на практиці, то він зазвичай не міг зробити цього повноцінно. І тільки тоді, коли учень проходив достатньо практики, керівництво дозволяло йому складати екзамени, які проходили зазвичай успішно [330, 7]. Тому була висунута пропозиція замість існуючого на той час вивчення служби при поштово-телеграфних установах, заснувати спеціальні курси при всіх поштово-телеграфних конторах зі строго визначеним часом навчання в них. Курси мали бути розраховані так, щоб кожен випуск міг дати достатню кількість учнів для заміщення чи вільних вакансій. Хто закінчив курси, повинні бути направлені в поштово-телеграфні заклади для поповнення теоретичних знань на

практиці. І лише після позитивних відгуків начальників закладів про знання практикантами служби, призначати їх на посади поштово-телеграфних чиновників [330, 7].

Існували й інші думки та пропозиції. В. Афанасьєв сумнівався у необхідності курсів для підготовки чиновників [270, 6-7]. Він вбачав корінь всієї рутини і необхідної для цього реформи не в курсах для чиновників, а значно глибше. Підготовка поштово-телеграфних чиновників мала відбуватися не на курсах, а навпаки, у тій атмосфері, яку хочуть знищити. Курси могли тривати 8 місяців, навчалися в групі більше 40 осіб. Наглядати за такою кількістю учнів вчителям було часто складно. Вчителі часто працювали не з власної волі. Заняття поштовою службою їх мало цікавило, до них вони відносилися лише як до педагогічного обов'язку. Під час екзаменів учителі докладали зусиль, щоб учні отримали задовільні оцінки [270, 6].

Іспит складали за визначеними блоками і питаннями. До блоку телеграфної частини належали питання практичної телеграфії, службової телеграфії та технічної частини. До блоку поштової частини входили питання стосовно загальних понять поштової кореспонденції, прийому і видачі кореспонденції, сортування кореспонденції, практичного ведення спеціальних книг та поштових перегонів. Екзамен приймала комісія, яка складалася з керівників контор I – V-го класів у кількості трьох осіб [6, арк. 9].

Під час навчання курсисту доводилося часто лише зубрити матеріал, оскільки не було під рукою необхідного наочного прикладу. На практиці ж учень міг робити все самостійно і тільки у вільний час читати підручники, з'ясовуючи все необхідне. Якщо бували зміни у правилах, то вони ставали відомими швидше в закладах, ніж на курсах. До поштово-телеграфного відомства вступали молоді особи, здебільшого з бідних сімей. Іноді до поштово-телеграфного відомства вступали люди мало розвинені, з поганим мисленням [270, 6-7].

Стосовно навчання при поштово-телеграфних закладах дізнаємося з офіційних документів. Так, циркуляром начальника Київського поштово-телеграфного округу до начальника Радомисльської поштово-телеграфної контори Іоснор Олехнович від

13 серпня 1911 р. зараховувався в учні при даному закладі на посаду наглядача. Начальник взяв від І. Олехновича підписки на бланках та зобов'язав його регулярно, у визначені години, відвідувати заклад з метою вивчення поштово-телеграфної служби. Начальник завжди призначав для нього заняття. На учня не покладалися безконтрольні самостійні роботи. Після закінчення його підготовки до екзамену, начальник поштово-телеграфної контори повідомив про це, включаючи детальну атестацію, начальнику Київського поштово-телеграфного округу для його подальшого рішення і розпорядження стосовно учня [6, арк. 33-33 зв.].

Начальники поштово-телеграфних відділів піклувалися про самоосвіту та культурний розвиток своїх працівників. Для цього намагалися створювати безкоштовні курси вивчення іноземних мов, бібліотеки, заклади культурного відпочинку. Так, при Дереньковецькому поштово-телеграфному відділі відкрито курси французької мови, на яких бажаючі її вивчати мали змогу навчатися безкоштовно [154, арк. 188]. Начальникам потрібно було доносити, чи існували при доручених їм конторах окремі бібліотеки. Бібліотеки відкривалися з метою покращення рівня освіти та користування за щонайменшу ціну книгами, журналами і газетами [434, 116-119]. Разом з тим, поштово-телеграфне керівництво прагнуло якомога зменшити досвід зв'язківців користуватися друкованою продукцією одержувачів. Якщо бібліотеки працювали, тоді повідомляли кількість наявних книг, скільки осіб її відвідувало [154, арк. 188]. Одночасно з початком роботи бібліотек при поштових установах відкривалися чайні для надання поштовим службовцям безплатних теплих напоїв. Бюджет закладів передбачав кошти на їхнє утримання. Чайні відігравали значну роль у зменшенні кількості лікарняних, оскільки теплі зігріваючі напої попереджували у службовців захворювання [128, арк. 36], [481, 138-196].

Таким чином, для ефективної організації праці, урядовими установами визначалися чіткі вимоги до кожного з поштового персоналу: начальників, їх заступників, чиновників. Зазвичай працівники установ зв'язку мали бути фізично розвинутими, чесними, працьовитими, освіченими, добре знати поштову справу. Щоб це підтвердити, вони збирали низку довідок, зокрема, про розумовий та

фізичний розвиток, рівень освіти, знання мов, поведінку, спосіб ведення життя. Проте, навіть якщо кандидат відповідав вимогам, не завжди міг влаштуватися на бажану роботу. Основною причиною відмови у посаді був брак робочих місць та немала черга на ці вакансії.

Не дивлячись на законодавчі розпорядження стосовно вимог та організації праці зв'язківців, спостерігалися випадки нехтування цими приписами. Так, працівники поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України ухилялися від посадових обов'язків, недобросовісно відносилися до праці колег, неналежним чином вели паперові справи.

Гарантією успішної праці було навчання та підвищення кваліфікації працівників. До цієї проблеми ставилися відповідально, хоча з плином часу методи та форми навчання потребували змін. У першу чергу займалися освітою начальників установ, оскільки саме вони могли задати тон своїм підлеглим зв'язківцям. Як правило, навчання чиновників проходило при поштових та поштово-телеграфних закладах або на спеціальних курсах. З часом уряд пропагував самоосвіту і саморозвиток працюючих. Для них створювали курси з вивчення мов, бібліотеки. Це підвищувало рівень загальної освіченості особового персоналу пошти та телеграфу.

3.2 Гендерна політика в поштово-телеграфній службі

До кола питань, що потребують особливо ретельного аналізу й, по можливості, максимально повного та всебічного висвітлення, потрібно віднести питання про працю жінок у поштово-телеграфних установах.

Перший дозвіл на залучення жінок на посаду телеграфістів, згідно із положенням Комітету міністрів про допуск жінок на телеграфну службу в Фінляндії, був наданий 20 листопада 1864 р. [382, 563]. У наступному 1865 р. було дозволено: “Надане Великому Князівству Фінляндському право призначати жінок телеграфістами розповсюдити в деяких містах імперії на тих же основах, як це дозволено у Фінляндії” [361, 81], [476, 293]. На Правобережній Україні жінок на посаду телеграфістів почали приймати у 1871 р. [422, 565].

Використовувати працю жінок спонукав той факт, що спочатку вона оплачувалась вдвічі менше, ніж праця чоловіків. На роботу в телеграфні установи брали вдів та неодружених жінок “з відмінними моральними якостями” [276, 40]. З одружених до роботи допускались лише дружини поштово-телеграфних чиновників при умові, що в разі хвороби чоловіки будуть виконувати їхні посадові обов’язки. На службу могли прийматися жінки віком не молодше 18 років з освітою не менше чотирьох років жіночої гімназії, єпархіальних училищ, або ті, що витримали іспит в обсязі знань, які надавали ці навчальні заклади [276, 65], [481, 138-196]. 3 вересня 1878 р. вийшов циркуляр “Про нагляд за залізничним телеграфом та прийняттям туди службовців”, за яким на посаду телеграфісток при телеграфі залізничних доріг жінки також приймалися на посаду віком не молодше 18 років [168, арк. 2-2 зв.]. Від жінок, які вступали на телеграфну службу, вимагалось знання російської, французької та німецької мов, арифметики і географії, а також надання свідоцтва про закінчення середньої освіти. У 1874 р. міністром внутрішніх справ О. Тимашевим було встановлено пропорцію загальної кількості посад між жінками і чоловіками. Ця цифра становила 30 і 70% відповідно [476, 294].

На початку XX ст. збільшився перелік посад, які могли займати жінки у поштово-телеграфному відомстві. Міністерством внутрішніх справ була затверджена інструкція “Про службу жінок в поштово-телеграфному відомстві”. На службу приймалися лише дівчата та бездітні вдови. Прийом жінок, що мають на день вступу на службу більше 30 років, допускався лише з особливого дозволу начальника Головного управління пошт і телеграфів, а дівчата, що мали менше ніж 21 рік від народження, бажаючи вступити на поштово-телеграфну службу, повинні надати згоду на це батьків, у яких вони знаходилися на утриманні. Заміжні ж жінки, що проживали з чоловіками, приймалися на службу за згодою чоловіка. При вступі на поштово-телеграфну службу жінки зобов’язані надати медичну довідку, що підтверджувало їхню придатність до поштово-телеграфної служби. На вступ у шлюб вони повинні взяти дозвіл у керівництва. Визначена лікарем тимчасова відсутність жінки, викликана народженням дитини, вважалася законною причиною не виходу на службу, але не більше одного місяця. При виконанні службових обов’язків жінки

повинні бути одягнуті в закриті скромні сукні темних кольорів, по можливості однакового фасону. Ці обмеження проіснували до 20 червня 1921 р., коли був виданий закон “Про відміну обмежень по службі жінок в поштово-телеграфному відомстві” [403, 107].

Допуск жінок на службу мав важливе значення для телеграфної справи. Жінкам за рік платили 200 – 300 руб., вони зазвичай добре виконували свої обов’язки. Серед жінок спостерігалася більша кількість тих, хто знав іноземні мови, порівняно із чоловіками. У 1883 р. було надано право підвищувати жінок на посади телеграфістів II розряду, призначати їм пенсії і заробітну плату на рівні з чоловіками-телеграфістами [361, 93].

Жінки, які служили на пошті і телеграфі головної адміністрації, в поштових змішаних конторах, в телеграфних і телефонних управліннях, називалися чиновниками. Жінки-чиновники приймалися на службу за конкурсом. Щоб брати участь у конкурсі, жінки повинні були бути здоровими і без фізичних вад, мати зріст не менше 1,5 м., мати на 1 січня того року, коли відвідують курси, не менше 18 і не більше 25 років. Помічниці, які знаходилися на службі не менше двох років, могли брати участь у конкурсі до 28 років. Перевагу на конкурсі надавали жінкам, сестрам або дочкам чиновників і тих, хто служили в адміністрації пошт і телеграфів та знаходилися на службі не менше 10 років, а також жінки, дочки і сестри тих, що служили і померли, тих, що перебували на пенсії. Перевагу мали також учениці навчальних закладів Почесного легіону, помічниці, які працювали не менше двох років [383, 568].

Жінки цих категорій конкурували між собою. Якщо число бажаючих навчатися із цих категорій недостатнє, то відкривали додатковий конкурс, в якому могли брати участь всі бажаючі. Жінки з додаткового конкурсу не користувалися ніякими прерогативами. Всі бажаючі навчатися на курсах, за виключенням помічниць, мали надати низку документів на гербовому папері. До них належали прохання про бажання брати участь у конкурсі, метричне свідоцтво, лікарське свідоцтво із відомостями про щеплення від віспи та про відсутність фізичних вад, свідоцтво про несудимість, свідоцтво про шлюб [383, 568]. Однією з умов був випробувальний

термін без отримання заробітної плати. Для обслуговування телеграфних комутаторів призначались виключно жінки [403, 108].

На службу жінки приймалися як вільнонаймані працівники. Маючи освіту чотирьох класів жіночих гімназій вони могли займати посади чиновника VI розряду без зарахування до державної служби [260, 333-346], [475, 112-128]. Лише через 3 роки служби їх зараховували на державну службу, при цьому надавали V або IV розряд. Після закінчення навчання майбутні працівниці пошти і телеграфу отримували VI розряд, а це вже давало можливість отримати посаду начальника поштових чи, при умові вільного володіння іноземною мовою та телеграфною справою, поштово-телеграфних відділень [315, 1148]. У цьому випадку не враховували думки “знавців” жіночих здібностей, які у статтях на тему служби жінок на телеграфі, опублікованих у Поштово-телеграфному журналі за 1896 р. [315, 1147-1149], [331, 879-880], [386, 1137-1146] зазначали, ніби жінки “менше здібні для відповідних і самостійних посад завідувачів телеграфних контор... і тому на такі посади більш не призначаються” [386, 1139]. Погляди про нижчі розумові здібності жінок не давали можливості до початку XX ст. навіть припустити думку про призначення їх на керівні посади [418, 125-137].

Із 1909-1910 рр. до поштового відомства приймалися лише ті жінки, які були одружені із поштово-телеграфними чиновниками [361, 41]. Поштово-телеграфним статутом 1912 р. пом’якшувалися вимоги до освіти жінок. Дозволялося мати найнижчий рівень середньої освіти, що дорівнював чотирьом класам жіночих гімназій. Проте такий низький рівень освіти мав ліміт кар’єрного зростання, який закінчувався посадою чиновника IV-го розряду [258, 11].

Питання про допущення жінки на службу у поштове відомство один час було предметом жвавої полеміки в іноземних періодичних виданнях. Важливим вважалося питання, чи володіє жінка тими розумовими і фізичними якостями, які необхідні для поштової служби? Зазначалося, що хоч і зустрічається іноді різниця в розумовому розвитку чоловіка і жінки, але це залежить, головним чином, від різниці в способах освіти і виховання. Не можна не помітити, що чоловік більш здатний до систематичного і самостійного мислення, ніж жінка, тому призначення жінок на вищі

посади по поштовому відомству може принести малу користь для справи. Що ж стосується решти посад по поштовому відомству, то жінка, завдяки своїй розумовій здатності, завжди може опанувати необхідні знання для успішного виконання кожної з них [282, 568].

У фізичному відношенні природа наділила жінку більшою витривалістю при таких заняттях, одноманітність яких чоловік витримує важко. З іншого боку, статура жінки і її нервова система значно слабші від чоловічої. У всякому разі, жінка достатньо сильна, щоб виконувати обов'язки поштової служби, яка вимагає витрати фізичних сил не більше, ніж інші види жіночої праці. Виняток становлять лише деякі відгалуження поштової служби, такі як роз'їзна служба залізничною дорогою і на пароплавах та нічні чергування при поштових закладах [377, 125], [385, 333].

Актуальними вважалися й питання, що стосувалися допущення жінки на службу в поштовому відомстві з принципами моральності та чи викликається допущення жінки на службу в поштовому відомстві необхідністю чи, по крайній мірі, доцільністю. На користь допущення жінок на службу в поштовому відомстві можна навести досить вагомні аргументи, такі як любов до порядку, точність і добросовісне виконання своїх обов'язків, складові відмінні якості жіночого характеру [377, 127].

Таким чином, за відгуками людей, компетентних та тих, що близькі до цієї справи, не можна заперечувати корисності жінок для прийому та передачі депеш апаратами. Проте жінки менш придатні для відповідальних і самостійних посад завідуючих телеграфними конторами, старших по апарату, експедиторів, чергових в довідковому бюро. Взагалі, жіноча праця корисна виключно на виконавчих посадах і не відповідала інтересам служби на посадах, пов'язаних з розпорядчою діяльністю.

Згодом був розроблений “Проект правил про призначення пенсій жінкам-телеграфістам”. Розмір пенсій жінкам був визначений відповідно до того розряду пенсійних табелів, до якого належала посада телеграфіста, а по відношенню кількості років служби, була взята за основу діюча на той час постанова для жінок-учителів Міністерства народної освіти: за 25 років служби – повна пенсія і за 20 – половинна (служба жінок на телеграфі могла вважатися корисною лише у віці від 18 до 45 і ніяк

не більше 50 років, а потім, у похилому віці, їх необхідно звільняти, так як у протилежному випадку, вони будуть тягарем для керівництва) [383, 730].

Відносно призначення жінкам-телеграфістам та їхнім сім'ям пенсій та одноразових допомог, визначені ті ж умови, що й для домашніх жінок-вчителів та наставниць з певними змінами та доповненнями. Пенсії та одноразові допомоги жінкам-телеграфістам виділяли із суми Державного казначейства і визначали із окладів, відповідно їх посад за табелями. Виплата пенсії, здобутих жінками-телеграфістами особисто, не припинялися, коли вони виходили заміж. Виплати малолітнім дітям, що залишилися після смерті жінки-телеграфіста круглими сиротами, призначалися із пенсії, що належала їхній матері в день смерті [383, 731].

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що забезпеченню поштових установ працівниками жіночої статі приділялася значна увага. Незважаючи на те, що щойно призначені жінки взагалі не отримували платню за працю, згодом отримували значно меншу оплату, ніж чоловіки, – вони активно намагалися влаштуватися до поштових та поштово-телеграфних установ.

Тогочасне поштове жіноцтво було набагато освіченішим, порівняно з чоловіками. Проте до жінок-поштарів та жінок-телеграфістів при прийомі на роботу висувалися високі вимоги. Вони повинні були мати відповідний рівень освіченості, знати кілька іноземних мов, бути дисциплінованими, володіти високими моральними якостями, чітко виконувати всі розпорядження та постанови. Часто умовою вступу на службу були родинні зв'язки із поштовими чиновниками. Жінки проходили ретельну перевірку, надавали численні документи, складали іспити. З часом жінки зобов'язувалися підвищувати свій кваліфікаційний рівень. Високі вимоги перед жінками, що працювали в установах зв'язку, лише допомагали покращувати та підвищувати рівень послуг, які вони надавали.

3.3 Рівень життя та доходи поштарів

Матеріальна зацікавленість службовців поштових установ була одним із чинників ефективного виконання професійних обов'язків.

Здійснена у 1884 р. реорганізація поштового і телеграфного відомств в загальному була завершена до 1888 р. Реформа 1884 р. була викликана головним чином, фінансовими причинами. Основною її ціллю був не розвиток поштово-телеграфних відносин задля сприяння успіхам культурного й економічного життя населення та досягнення тим збільшення державних доходів. Реформа проводилася задля безпосереднього зменшення витрат на утримання поштових і телеграфних установ, щоб економія коштів від об'єднання закладів надходила в державну казну [361, 10].

Хоча реформа надала казні вигоду, та матеріальне становище поштових службовців від неї покращилось в незначній мірі. Для покращення матеріального становища поштово-телеграфних службовців міністру внутрішніх справ було наказано у 1892 р. призначати всім по можливості чинам і нижчим службовцям поштово-телеграфного відомства казенні квартири при закладах, а за відсутності вільного приміщення чиновникам надавати гроші на квартиру в розмірі не вище 30% від присвоєного йому окладу [378, 335]. Так як виділення квартирних грошей було віднесено в той час на загальний господарчий кредит поштово-телеграфних закладів, який пошти повністю витрачали за своїм прямим призначенням, а вільних казенних приміщень виявилось занадто мало, то близько половини поштово-телеграфних службовців не отримали ні квартир, ні грошей [245, 335]. Але з часом для забезпечення квартирних потреб поштово-телеграфних чинів нижчих розрядів, що служили в таких місцевостях, де життя було дорогим і негативно впливало на їх побут, надавались поштово-телеграфним кошторисом особливі суми, розмір яких складав від 84 до 200000 руб. на рік. Квартирне питання чинів поштово-телеграфного відомства остаточно вирішилось лише у 1901 р., коли всім чиновникам місцевих поштово-телеграфних управлінь і закладів, які не користувалися казенними квартирами, були призначені квартирні гроші в розмірі 30, 25 і 20 % окладу, а поштарям та іншим нижчим службовцям в розмірі 48, 36, 24 руб. на рік залежно від розряду, місцевості і служби [361, 14].

Проте, через часту зміну проживання, чого вимагала служба, питання із житлом було проблематичним. Тільки чиновник освоювався на одному місці, його

призначали на інше [372, 89]. Це можна простежити, розглядаючи особові справи службовців. Зокрема, поштово-телеграфний чиновник Олександр Дмитрович Рибачук отримав освіту в Старокостянтинівському двокласному міському училищі, де і закінчив повний курс навчання. З 1 червня 1912 р. призначений поштово-телеграфним чиновником VI розряду Ізяславської поштово-телеграфної контори. У липні 1913 р. переміщений в Антонівську поштово-телеграфну контору, де з 1 грудня 1914 р. призначений чиновником V розряду із зарахуванням на дійсну службу. З липня 1917 р. – помічник начальника Антонівської поштово-телеграфної контори V розряду. З січня 1922 р. призначений кваліфікованим чиновником в Ізяславську поштово-телеграфну контору [29, арк. 1-3]. Трофим Давидович Шклярчук народився 13 квітня 1891 р., закінчив церковно-приходську школу. Від 15 лютого 1913 р. призначений поштарем Злинківської поштово-телеграфної контори з окладом 240 руб. З 1 жовтня 1913 р. переведений до Антонівської поштово-телеграфної контори, де з 1 липня 1917 р. його оклад становив 480 руб. [29, арк. 5-6].

Схожі ситуації простежуємо на всій території, що досліджується. Так, стосовно зміни місць служби, і, відповідно, необхідності нового житла, свідчать справи Рівненської поштово-телеграфної контори – служба поштово-телеграфного чиновника Володимира Мінаєва [2, арк. 1-114], Житомирської поштово-телеграфної контори – служба поштаря Луки Огнянника [3, арк. 1-58] та служба чиновника Георгія Труса [4, арк. 1-28].

Головне управління пошт і телеграфів прагнуло поліпшити санітарно-побутові умови працюючих. Щоб досягнути дану мету, вимагалось здійснення огляду побутових умов працівників. Однак це розпорядження так і залишилося лише на папері. Також ініціативою з боку ГУПіТ була виплата співробітникам поштових установ на період командировки проїзних та добових коштів [52, арк. 44].

Наступним джерелом матеріального доходу поштово-телеграфних службовців служили спеціальні засоби поштово-телеграфного відомства. Засоби ці склалися з поштових зборів за білети на отримання кореспонденції із закладів, за користування в них іменними ящиками, за доставку додому грошей, пакетів і посилок та з половини комісійного збору за кореспонденцію з накладним платежем. Пізніше збільшилася

кількість послуг, зокрема надавали платний сервіс населенню при написанні адреси, запаковуванні посилок тощо. Окрім того, в розпорядження поштово-телеграфних закладів надходив так званий сургучний збір або збір за матеріали, які використовувались для упакування кореспонденції (сургуч, папір, мотузки та ін.). Всі такі збори направлялись на покращення побуту службовців, на господарські потреби, і взагалі на потреби поштово-телеграфних закладів. Кількість їх по всіх закладах поштово-телеграфного відомства в 1895 р. становила 732 000 руб. [361, 14]. Проте сума цих коштів могла зменшуватися в залежності від придбання необхідних матеріалів [251, 8-9], [252, 8-9], [481, 166-196]. У 1895 р. було порушене питання щодо спеціальних поштових зборів в дохід казни та про надання поштово-телеграфним закладам особливого кредиту із державної казни. Але згодом визнали за необхідне зберегти за цим збором колишню назву, до того ж 1901 р. сургучний збір доданий до спеціальних засобів поштово-телеграфного відомства і встановлений новий порядок направлення їх на винагороди службовцям в місцевих поштово-телеграфних закладах, на видачу їм допомоги, нагород та ін. [361, 15].

Придбання уніформи було затратною справою. Уніформа чиновників поштового відомства з часу приєднання його до Міністерства внутрішніх справ змінювалася кілька разів. Відмінними її ознаками були темно-зелений колір сукна, із якого виготовлявся одяг і особливі гудзики жовтого кольору із зображенням на них державного герба і поштових ріжків (початково однієї поштової труби). З часу об'єднання поштового відомства з телеграфним для чинів обох відомств була введена однакова уніформа за зразком колишньої телеграфної з невеликими в ній змінами та додаванням поперечних плечових знаків, які розрізнялися за чинами службовців [361, 15].

Вкрай тяжке положення поштово-телеграфних службовців викликало стурбованість уряду. В кінці XIX – на початку XX ст. питання про матеріальне положення поштово-телеграфних службовців неодноразово обговорювалося в ГУПіТ та вищих органах державної влади. У 1908 р. Міністерство внутрішніх справ представило “Проект про покращення матеріального положення нижчих службовців

(поштарів, розсильних та ін.)”, а вже з 1909 р. підняли оплату праці нижчим службовцям [354, 142].

На православні свята Різдво та Великдень накривалися святкові столи для зв'язківців та виплачувалася державна грошова допомога. Так, начальнику Кам'янецьк-Подільського залізно-дорожнього поштового відділення надійшов циркуляр із вимогою на Пасху нагородити службовців. Загальна сума нагород складала 127 руб. 50 коп. [18, арк. 50]. Проте існували випадки невиклати таких коштів. За циркуляром від 11 грудня 1911 р. варто було повідомити, кого з поштарів позбавили грошової винагороди до Різдва за неналежне виконання служби чи проступки. Пояснювалося це тим, що всім роз'їзним поштарям не могли дати винагороди через нестачу суми грошей. Тому варто вибрати 3-4 особи, які найбільше заслуговували на заохочення [9, арк. 21-23].

Циркуляром начальникам закладів пропонувалося представляти найдостойніших для нагородження чинів із числа тих, хто знаходився на державній службі і мав класові чини, з коротким описом заслуг кожного. Чиновники, які прослужили в класових чинах не менше 10 років, могли бути представлені за видатні досягнення до чину Колезького Регістрату. На це відразу ж відреагував начальник Таганчанської поштово-телеграфної контори. “Доношу, що в дорученій мені конторі немає чинів, прослуживши вказаний час, які могли б бути представлені для Височайшої нагороди. Один лише я тут на службі з 24 липня 1896 р. Дуже покірно прошу, нагородіть мене, якщо вважаєте, що я заслужив цього” [67, арк. 4].

Існувала одноразова грошова допомога при хворобі чи смерті членів родини та близьких службовця. Своєрідним продовженням цієї політики було створення на випадок хвороби чи смерті працівників поштово-телеграфного відомства “каси взаємодопомоги” у 1909 р. В основу ліг Санкт-Петербурзький “Статут похоронної каси”. Однак потрібно було внесення локальних змін [481, 166-196]. Так, 27 квітня 1910 р. виданий циркуляр про те, що на поштах в Санкт-Петербурзі були кошти (1 рубль; 50 коп.; 25 коп.), що виділялися залежно від розряду працівників на похорони працівників пошти. Відповідно видано наказ створити схожі грошові збереження і на території Правобережжя. Начальники складали списки осіб, які бажали долучитися

до цього. З цих працівників вираховувалися кошти, або вони особисто сплачували внески на похорони. Так, Похоронна каса робітників Київського поштово-телеграфного округу розпочала діяльність 20 вересня 1911 р. (столична каса видавала на похорони від 50 до 100 руб.) [106, арк. 125].

З циркуляру від 30 травня 1912 р., дізнаємося, що на той час число учасників Теофільської похоронної каси складало 415 чол., з яких: I розряду – 177, II – 155, III – 83. З дня відкриття каси, 20 вересня 1911 р., смертний випадок один – втопився начальник Березненської поштово-телеграфної контори Н. Голуб, учасник каси по II розряду. В даному випадку виплату видано вдові О. Голуб. Сума ця становила 176 руб. 91 к. Взагалі в поштово-телеграфних закладах Київського округу нараховувалося більше 3000 чол. чиновників та поштарів учасників каси. Таке положення справи свідчило про пасивне ставлення з боку службовців до цієї гуманної проблеми (матеріальна підтримка осиротілих сімей), яку наслідувала каса. Пояснювалося це тим, що багато службовців невірно думали, вважаючи, що учасники каси повинні вносити встановлені платежі щомісячно, що при обмеженні отримуваного доходу це було б складно для бюджету. Насправді такі платежі робилися лише у випадку смерті когось із учасників каси, тому і річні витрати по цій категорії виражалися у незначній сумі. Тому було прохання ознайомлювати і залучати працівників до вступу в похоронну касу, маючи на увазі, що сторожі та розсилні учасниками каси бути не можуть [26, арк. 15].

У 1885 р. на утримання чиновників в лікарнях витрачали такі суми коштів: Волинська губернія – 28 коп./день (за поховання померлих 95 коп.), Київська губернія – 36 коп./день (за поховання померлих 1 руб. 15 коп.), Подільська губернія – 34 коп./день (за поховання померлих 1 руб. 15 коп.) [180, арк. 67].

Доходом для службовців, які вже не працювали, була пенсія. Поштово-телеграфним чиновникам її почали призначати з 1888 р. Пенсійні виплати формувалися шляхом вирахування 6% від заробітної платні кожного чиновника. Недоліком вказаного виду пенсійного забезпечення був незначний обсяг коштів, сума яких могла зростати лише з часом. Через це поштово-телеграфних чиновників у 1901 р. перевели на загальнодержавні пенсійні виплати. Розмір пенсії різнився і

залежав від кількості відпрацьованих років та займаної посади [481, 138-196], [259, 191-192], [261, 186], [379, 486]. Від 8 січня 1911 р. циркуляром визначався розмір відсотку утримання коштів для нарахування пенсії. Якщо сума жалування не перевищувала 600 руб. на рік – утримання складало 2 %, при сумі 600-1000 руб. – 3%, 1000-5000 руб. – 4%, більше 5000 руб. – 5%. Не потрібно було брати до уваги ніяких додаткових надходжень, бралася до уваги лише сума жалування, столових і квартирних [28, арк. 6].

Низька заробітна плата поштових службовців підштовхувала їх до пошуку шляхів привласнення коштів. Значною спокусою були цінні папери та готівка, які розміщувалися при кожній установі зв'язку. Найпопулярнішими видами злочинів були афери з бухгалтерією та крадіжки. Звенигородський повітовий ісправник рапортом від 6 березня 1904 р. № 582 доніс, що 4 березня на залізничній станції “Звенигородка” в окремій кімнаті, яка відведена виключно для зберігання пошти до прибуття і відправлення потягу, вкрадено поштарем Звенигородської поштово-телеграфної контори Єфимом Єфремовим Каплієм, родом з с. Козацьке Звенигородського повіту, 21 рік, гроші 15403 руб. 10 коп. – розрізом складним кишеньковим ножом поштової шкіряної сумки, в якій пересилалися гроші. Крадіжка була помічена при відкритті сумки 5 березня в м. Київ, про що начальник поштово-телеграфного округу дав знати в той же день телеграмою начальнику Звенигородської поштово-телеграфної контори [188, арк. 33].

З отриманням цієї заяви Звенигородський повітовий ісправник доручив проведення допиту по цій справі своєму помічнику Мішурову, який, при проведенні розслідування, знайшов гроші в квартирі поштаря Каплія, зашитими в його подушці. Грошей виявилось 15397 руб., решта за заявою Каплія, який зізнався в крадіжці, могли бути викинуті ним з пакувальним папером в пічку на станції “Звенигородка” при крадіжці із сумки, що доставлена Каплієм. Із числа вкрадених грошей 15400 руб. пересилалися Звенигородським казначейством, а решта, 3 руб. 10 коп., приватними особами. В числі перших було 400 руб. придатних до обігу, решта – пробиті казначейством. Знайдені гроші вручені начальнику Звенигородської поштово-телеграфної контори Соболевському, а проведений допит передано ним судовому

слідчому з ділянки Звенигородського повіту [188, арк. 33 зв.]. Випадок крадіжки трапився й на залізничній пошті. Служитель поштової контори 1-ї дистанції залізничної лінії вкрав велику суму грошей і втік. Говорили, що він може намагатися переслати ці гроші поштою. Тому начальникам наказувалося у випадку здійснення цього акту затримати його та передати поліції [155, арк. 55].

Одним з видів незаконного збагачення було присвоєння державного майна начальниками установ. У циркулярі за січень 1913 р. вказано, що начальники при здачі закладів за випадком переведення їх в інші заклади, звільняючись у відставку та ін. вимагали від своїх заступників розрахунку з ними господарським майном. До того ж не насправді купленими начальниками опалювальними та освітлювальними матеріалами, а по мірі надходження їх до закладу, який вони залишали [100, арк. 47]. Відомі й інші види нелегальних доходів керуючої верхівки установ зв'язку. Так, задля зростання суми власних коштів, деякі начальники подавали замовлення на господарські потреби із зазначенням предметів, котрі насправді не потрібні для функціонування установи. Ще замовляли більшу кількість необхідних предметів, аніж використовували. Що залишалося – забирали собі. Через такі махінації вони не вкладалися у визначені суми для забезпечення діяльності закладів зв'язку [257, 358], [481, 138-196].

Отже, поштове керівництво намагалося стимулювати службовців та покращувати рівень їхнього життя. Це було необхідним, в першу чергу, з економічного боку. Намагалися вирішити квартирні питання, даючи чиновникам казенне житло чи кошти на нього. Але повністю вирішити проблем із житлом не вдалося, оскільки працівники часто змінювали місце служби. Працівникам поштового відомства задля економії їх власних коштів закупляли уніформу. На великі свята, такі як Різдво та Великдень, накривали святкові столи та виплачували премії, виділяли одноразові грошові допомоги при смерті чи хворобі. Для осіб, які вже не працювали, виплачували пенсії. Перелічені заходи можемо вважати ефективними щодо стимулювання праці.

Все ж працівники всіляко намагалися отримати додатковий прибуток окрім заробітної платні, що свідчить про недостатній життєвий рівень. Вони брали

сургучний збір, оплату за пакування листів та їх підписування. Часто задля додаткового доходу вдавалися до незаконних дій, зокрема крадіжок. Грабежі здійснювали як звичайні чиновники, так і начальники установ, привласнюючи поштове майно чи кошти, які пересилалися. Такі явища на досліджуваній території приносили збитки поштовому відомству та уряду в цілому.

Можемо констатувати, що ретельний підбір кадрів поштової галузі забезпечував ефективну та результативну роботу. Виконання вимог та посадових обов'язків, які покладалися на працівників установ зв'язку, приносили користь для суспільства. Урядові установи ставили чіткі вимоги до кожної посадової особи поштових та поштово-телеграфних установ. Весь персонал від начальників до листонош повинен був дотримуватися визначених правил. При підборі кадрів звертали увагу на фізичні, розумові, моральні та професійні характеристики, що мали бути підтвердженими низкою довідок, зокрема, про рівень освіти, знання іноземних мов, поведінку, спосіб ведення життя. Але професії поштової галузі були популярними і черги на вакансії були постійними. Проте траплялися випадки невиконання посадових обов'язків та законодавчих розпоряджень, недобросовісного ставлення до роботи колег, безвідповідального ведення документації. Такі випадки траплялися і на території Правобережжя. Гарантією успішного виконання посадових обов'язків було навчання та підвищення кваліфікації працівників. Форми та методи навчання постійно вдосконалювалися. Першочергово необхідно було здобути освіту начальникам установ, адже саме вони повинні були ефективно організувати роботу підлеглих зв'язківців. Чиновники здобували професійні навички на спеціальних курсах і при поштових та поштово-телеграфних закладах. Заохочувалися самоосвіта і саморозвиток поштових кадрів. Дбали про підвищення загального освітнього рівня кадрового складу пошти та телеграфу шляхом відкриття курсів з вивчення іноземних мов та бібліотек.

Отже, поштові установи могли залучати до надання послуг жінок. Поштові професії привертали увагу жіноцтва не зважаючи на те, що вони отримували платню значно меншу, ніж чоловіки. Робота у поштових установах вимагала певного рівня освіти. І саме в цьому жінки вигравали порівняно з чоловіками. При прийомі на

роботу жінок-поштарів та жінок-телеграфістів враховувалися знання кількох іноземних мов, дисциплінованість, високі моральні якості, ретельне виконання всіх розпоряджень та постанов. Зверталась увага на родинні зв'язки жінок із поштовими чиновниками. Після пильної перевірки надавали численні довідки, складали іспити, і зобов'язувалися підвищувати свій професійний рівень. Вдосконалення професійних якостей жінок – працівників установ зв'язку, допомагали покращувати та підвищувати рівень поштових послуг.

Таким чином, уряд Російської імперії постійно заохочував службовців до добросовісного виконання посадових обов'язків та вдосконалення професійних якостей. Багато було претендентів на службу в поштових установах. Гідний рівень життя став головним чинником у виборі професії. Поштове керівництво стимулювало та покращувало рівень життя працівників, що було важливим з економічної точки зору. У своїй діяльності поштово-телеграфне відомство не могло виходити за межі мізерного бюджету, щоб застосувати нові мотиваційні форми щодо роботи працівників галузі. Важливим було вирішення житлової проблеми – надання коштів на житло чи забезпечення державним житлом. Оскільки поштові працівники змушені часто змінювати місце роботи, вирішити житлову проблему не вдалося. Ефективними заходами у стимулюванні працівників було надання уніформи, виплата премій на свята, виділення одноразової грошової допомоги при смерті чи хворобі, виплата пенсії. Матеріальний стан працівників поліпшувала діяльність комітетів та фондів при поштових установах. Матеріальне становище працівників поштового зв'язку було неоднорідним. Вищий рівень матеріального забезпечення мали керівники закладів та поштові чиновники.

Але існують факти, які свідчать про недостатній рівень життя працівників поштової галузі – намагання отримати додатковий прибуток окрім зарплати, оплата за сургучний збір, пакування листів, їх підписування. На Правобережжі траплялися випадки крадіжок звичайними чиновниками, начальниками установ, які привласнювали посилки, кошти, майно поштових установ. Це завдавало втрат поштовому відомству.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОШТИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

4.1 Доставка кореспонденції та перевезення пасажирів

Доставка кореспонденції. Поштова справа впливала на матеріальне та моральне життя населення. З часом вона надавала можливість швидкого і зручного руху, доставляла всюди кореспонденцію за дешеvu плату та у чітко визначений термін. Дороги, якими перевозили пошту, бажали бути кращими. У більшості випадків, це були ґрунтові дороги, що проходили між великими містами не по прямій, а прокладалися від села до села, обходячи навіть невеликі перешкоди чи водоймища. Наприклад, дорога, якою возили пошту із Житомира до Києва проходила через с. Вереси, Студеницю, м. Радомишль, а дорога до Житомира – через с. Станишівку, Кодню, Солотвин [351, 70].

У 1840 р. поштове відомство взяло перевезення пошти і пасажирів під свій контроль. Пошта поділялася на важку, легку та екстра-пошту [457, 787], [458, 183]. Для важкої пошти (посилки вагою більше 5 фунтів та об'ємні казенні пакети) використовувались брички, для легкої (приватні листи, маловагові посилки і казенні пакети звичайної величини) – карети, для екстра-пошти – кабріюлети. Крім цього, пошта перевозилася пасажирськими деліжансами [276, 25]. Для кращої організації перевезення пошт створювався відділ поштових карет і бричок для відправлення грошової і простої кореспонденції, посилок і пасажирів. Ціллю такого створення був чистий прибуток, який очікувався, введення і поширення кращого способу перевезення пошти. Поштові карети і брички засновувалися на трактах, де були визнані зручним і корисним способом перевезення пошти.

Визначалися загальні правила щодо перевезення пошти за допомогою карет і бричок. У поштових каретах, окрім пасажирів, дозволялося перевозити просту і грошову кореспонденцію в невеликих сумах (до 1500 руб. сріблом), а в критих бричках тільки грошову пошту і посилки. Карети і брички могли бути чотирьох чи

двомісними. Бричками пасажири не перевозилися. Зимові екіпажі пристосовували до санного руху. Оскільки за пошти та естафети не платилися шосейні гроші, то карети і поштові екіпажі взагалі від цього збору звільнялися. На тих станціях, де існувала плата за перевезення пошти, платити і за поштові карети із поштових місць. А там де ліквідований платіж прогонів, не платити його і за поштові екіпажі, оскільки в них перевозилася кореспонденція письмова, грошова і посилочна. Пошта прибувала на кожну станцію у визначений час, число коней і ємкість екіпажу були відомими. Карети супроводжували особливі наглядачі, які призначалися за умовну плату та перебували у поштовому відомстві на правах станційних наглядачів. Наглядачі карет мали спеціальний одяг, годинник і пристойну зброю. Брички ж супроводжувалися поштарями. Поштарі, які супроводжували брички, залишалися у звичній робочій формі [253, 211-215].

Ремонт, виготовлення карет та інші роботи проводилися господарським способом задля зручності і вигоди. Витрати на утримання карет і бричок більше 1500 руб. сріблом здійснювалися лише за розпорядженням директора пошти. Плата з пасажирів за їхнє перевезення становила всередині карети по 20 руб. сріблом, ззовні карети по 14 руб. сріблом, та по 5 коп. сріблом за фунт багажу якщо більше 20 фунтів, які дозволено мати кожному безкоштовно. Плата з пасажирів могла бути змінена залежно від ситуації та оголошена начальником [253, 211-215].

Поряд із введенням в поштову справу різноманітних механічних пристроїв, ставала необхідною посилена підготовка діяльності поштових службовців. Для того, щоб викликати в них прагнення до збільшення власної корисної працездатності, поштові управління вживали особливих заходів. Поштові відомства переконалися, що поширення велосипеда було корисним, покращувало і прискорювало доставку кореспонденції [317, 550].

Для заохочення і підтримки листонош та збирачів кореспонденції при користуванні велосипедом під час виконання службових обов'язків, їм стали видавати щорічні премії. Розмір премій залежав від довжини і тривалості поїздок для доставки чи збору кореспонденції, що виражалось середнім числом кілометрів, які проїжджали щодня протягом року. Подібні заходи викликали поступове зростання

ролі велосипеда серед нижчих поштових службовців як засобу, який полегшував виконання служби, навіть якщо сума винагороди була не значною через короткі відстані, на яких проводили доставку та збір кореспонденції [317, 551].

Поштове відомство прийшло до висновку, що всюди, де дозволяють місцеві умови, значні покращення в справі доставки та збору кореспонденції можна досягти шляхом введення не тільки добровільного, а й загального використання велосипеда в сільській поштовій службі, не залежно від відстаней. Прийом нових службовців по збору і доставці кореспонденції через це мав залежати від їх фізичної підготовки для їзди на велосипеді. Очікувалося, що цим способом вдасться досягти покращень в діяльності поштової служби. Наприклад, якщо до того часу кореспонденція доставлялася і збиралася один раз на день, після цього такі дії проводилися не менше двох разів на день [317, 552].

На території Правобережжя система грошових заохочень складалася наступним чином. Так, розсильні управління міських телеграфів, отримували нижчий оклад сумою 240 руб. Після заяви про бажання користуватися велосипедом при виконанні службових обов'язків, сума окладу підвищувалася на одну сходинку, тобто на оклад в 300 руб. Окрім того отримували щорічну надбавку розміром 60 руб. Таким чином, можна вважати, що користування велосипедом оплачувалося 360 руб. на рік [317, 553].

З удосконаленням технічних засобів пересування для перевезення поштової кореспонденції почали користуватися автомобілями. У ХХ ст. прерогатива автомобільних транспортних засобів була безсумнівною. На думку тогочасних поштових чиновників, автомобіль являв собою засіб подолання однієї з найбільш значних відмінностей між містами і селами, включаючи останні в загальну мережу поштових сполучень і створення, таким чином, бази для підйому і вдосконалення сільської пошти і культури [264, 1022]. Все ж для ГУПіТ це складало занадто великі витрати і кількість автомобілів ГУПіТ збільшувалася низькими темпами. Першими, хто випробував нові зручності, стали столичні головні поштові та поштово-телеграфні контори [251, 13]. Однак кількість автомобілів не була значною. Згодом право перевезення пошти на автомобілях надавалося на визначений термін з торгів

окремим підприємцям та товариствам [354, 51]. Пропонувалося приватним особам надавати обслуговувати лише прибуткові поштові шляхи, а менш прибуткові залишати за державою. Надаючи прибуткові шляхи приватним особам, держава могла давати змогу користуватися ними за високий викуп [264, 1023].

Велика увага була приділена вчасності доставки поштової кореспонденції. У фонді канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора розміщена справа про повільну доставку кореспонденції і пошти із Києва до Черкас в 1865 р., де зазначено, що в м. Смілу надходить по 4 пошти за тиждень: 2 київські і 2 кримські; із Сміли до Черкас і Чигирин відправляється тільки по 2 пошти в тиждень. З настанням зими, кримська пошта почала значно запізнюватися із своїм приходом, і тому, в її очікуванні, київська пошта дійсно пролежує в Смілі. Але після отримання про це донесення від Черкаського поштмейстера Г. Скугачевського, видано розпорядження, щоб київська пошта відправлялася, не чекаючи отримання кримської пошти до тих пір, доки не буде отримуватися своєчасно кримська пошта [173, арк. 7].

Циркуляр від вересня 1888 р. про причини уповільнення роботи пошти повідомляє, що це відбувається через осіннє бездоріжжя, несправні дороги, мости. У ситуації запізнення повинні негайно доповісти про це. Потрібно робити помітки, якщо пошта не покрита брезентом [61, арк. 3]. Деякі представники Волинської і Київської казенних палат не вказували, від якої контори чи станції йде відправка. У зв'язку з цим потрібно надалі слідкувати за процедурою відправки поштових відправлень і вказувати необхідні дані [61, арк. 11]. На основі параграфу 7 кондицій, пошт-утримувачі підлягали штрафу в таких випадках: за затримку пошти чи естафети – до 2 рублів; за продовження часу в шляху – по 3 рублі. Тому був виданий наказ: щоб не затримувалися на станціях більше 10 хв., щоб до приходу пошти були підготовлені повозки, щоб розвізники їхали швидко. У випадку не виконання наказу – передбачалася догана [60, арк. 24].

Також дуже часто виникали проблеми з перевезенням пошти. До Козацького 31 травня 1910 р. начальник Київської поштово-телеграфної округи надав відомості, що “перевезення пошти довіреного мені відділення забезпечено по 1 січня 1911 р., цим займається земство. Як наслідок цього чи не знайде ваше превосходительство

просить про перевезення пошти на майбутній час. Перевезення пошти із Козацького до Шполи і назад обійдеться казні біля 600 рублів у рік”.

З часом перевезення пошти стало все більше затратною справою, тому начальники відділень намагались знайти всі можливі шляхи для вирішення цієї проблеми. “З метою скорочення витрат на перевозку пошти я визнаю доцільним встановити обмін пошти на роз’їзді Стецівка (за 10 верств). Перевезення цієї пошти виявив згоду прийняти на себе місцевий селянин Митрофан Лисенко за плату 360 руб. в рік. Витрати казни по утриманню Козацького поштово-телеграфного відділення визначаються сумою 1830 рублів (особистий склад 1230 руб., господарські витрати 240 руб., перевезення 360 руб.). Прибуток відділення за 1909 р. досягнув 1946 руб.” [219, арк. 118].

Відомо, що листи могли губитися під час доставки. Від вмісту листа часто залежали інтереси та благополуччя людей. Відповідальними за недоставку листів вважали чиновників. Та це не завжди так. У більшості випадків причиною неправильного напрямку листів була не відсутність навиків чи необережність при сортуванні та направленні кореспонденції, а недостатньо повна чи нерозбірливо написана адреса [381, 334].

Але не варто заперечувати й факт неухважного ставлення поштових службовців до виконання обов’язків. Поштові службовці в складних ситуаціях, тобто при вказанні неповної адреси, її нерозбірливості та подібних випадках, намагались вирішити проблему, але при цьому все ж звинувачували відправника. Тому прямим обов’язком відправника було полегшити роботу поштових чиновників, за вимогою поштового відомства, пишучи точні адреси [381, 355]. Причину таких випадків потрібно шукати й глибше. Це незнання, забудькуватість, невміння, невідповідальність і подібні якості, що належать людині. І це стосувалося як відправників, так і поштових чиновників.

У випадках з незрозумілими чи неповними адресами часто надсилали листи наздогад в якийсь інший поштовий заклад. Там сортувальник знову намагався з’ясувати адресу, а далі направляв кореспонденцію в наступний поштовий заклад з надією, що там з цим розберуться [381, 336].

Таким чином, служба сортувальника була вихідною точкою поштової служби та вимагала загального вміння і відповідальності більшої, аніж передбачалося. Цього не варто було випускати з виду начальникам поштових закладів. Якби цього дотримувалися, менше б зникало листів, а самі поштові чиновники менше б отримували докорів за неуважне та необережне віжношення до служби.

Поряд з перевезенням поштової кореспонденції до появи механічних засобів сполучення, у функції Поштового відомства входило **перевезення пасажирів**. Послуги з перевезення урядових гінців та службовців, які повинні були здійснювати робочі поїздки, надавалися ямщиками. Приватні особи могли користуватися ямськими, власними або орендованими кіньми [361, 33].

Регулювалося перевезення пасажирів низкою законодавчих документів. Зокрема, 1808 р. видано розпорядження про безперервний рух і надання коней “відмінним подорожуючим” із зразком подорожньої, яку видавали високопоставленим особам та чиновникам, що їхали по державних справах і користувалися правом отримувати коней “без всякої затримки”. Також вийшло розпорядження в 1824 р. про видачу підвод чинам різних класів. У 1845 р. опубліковано нове положення, згідно з яким поштові коні видавалися уже не за чинами, а залежно від виду екіпажу, ваги багажу та кількості осіб, що їхали [354, 41].

Перевезенням пасажирів згодом стали займатися приватні особи. За згодою Поштового департаменту вони створювали кампанії і відкривали нові поштові тракти. У цей час за допомогою диліжансів перевозили і пасажирів за маршрутом Москва – Київ [354, 43].

Поштова карета – диліжанс – мала 4 класи і вміщувала до 40 осіб. Малозабезпечені пасажирі їздили навіть на даху диліжанса, адже проїзд коштував не дешево. Так, з Житомира до Бердичева – близько 4 руб., до Києва – 11 руб. (ціни другої половини XIX ст.). Для порівняння зазначимо, що в той час корова коштувала 5 руб., середня заробітна плата звичайного робітника становила 9 – 10 руб. на місяць [351, 78].

Пасажири в особистих екіпажах як за державною необхідністю, так і за приватною, сплачували прогонні гроші за кількість верств. Їдучи звичайною

швидкістю сплачували в годину 3,5 коп. за версту, а екстренною – 5 коп. в годину за версту. Прогонні додаткові кошти сплачували, якщо проїжджали губернські міста – додатково як за 6 верст, а повітові – як за 2 версти екстренною швидкістю. Кожен поштар у нагороду отримував по 10 коп. за перетин кожної станції. Також одержували гроші за змазування коліс у особистих екіпажах пасажирів. За карети, коляски, брички – по 12 коп., а кібітки і візки – по 6 коп. До того ж дьоготь давала станція, а масло забезпечував сам пасажир. За перевезення пасажирів державними каретами сплачували по 12 коп., а бричками – по 15 коп. за станцію. Коней відпускали без подорожніх [427, 753]. Оскільки їзда за подорожніми не влаштувала пасажирів, обмежувала їх рух поштовими трактами, збір в розмірі 0,3 коп. сріблом з версти за коня, що зголом був піднятий до 0,5 коп. сріблом, був скасований у 1874 р. З 1889 р. введений державний збір з пасажирів в розмірі 10 коп. за переїзд з кожного коня, якого відпускали з поштової станції [457, 789].

У випадку перевезення пасажирів разом із поштою в термінових екіпажах, вони сплачували за місце залежно від зручності, пори року, облаштування шляху і швидкості їзди: на шосейних дорогах від 3 до 7 коп., а на ґрунтових від 5 до 8 коп. за версту. За багаж пасажири, масою більше від 20 фунтів, сплачували не більше 3 коп. за фунт на відстані 200 верств. За більше ніж 200 верств доплачували на кожні 100 верств по 0,5 коп. з одного фунта. Пасажири мали право страхувати свій багаж (за перші 100 верств по 0,25 коп., а більше 100 верств – по 0,5 коп. за версту залежно від оголошеної вартості багажу) [427, 754].

Варто згадати про одне з важливих завдань поштового відомства стосовно організації перевезення пасажирів поштовими кіньми, а саме про облаштування поштових будинків для надання їм відпочинку чи ночівлі в будь яку годину доби. У XIX ст. поштові будинки знаходилися під наглядом окремих наглядачів і поділялися на три розряди. Будинки першого розряду будувалися виключно на головних трактах, другого і третього розрядів – там, де поїздки були менш значними. Між будинками першого розряду зазвичай облаштовували будинки наступних нижчих розрядів. Згодом, з другої половини XIX ст., на відстані кожні 160 верст будували по одному поштовому будинку першого розряду, посередині цієї відстані, тобто на

вісімдесятій версті, облаштовували будинок другого розряду, а будинки третього розряду розміщувалися у всіх проміжних пунктах [457, 789].

Можна стверджувати, що протягом XIX ст. поштова справа активно розвивалася, а її роль зростала у загальноімперських масштабах. Встановлювалися правила та інструкції стосовно вчасного, швидкого, надійного перевезення та доставки кореспонденції, періодики, посилок. Залежно від видів та ваги кореспонденції, визначали способи її доставки. Так, користувалися бричками, каретами, кабріолетами. З початком XX ст. популярними стали велосипеди, автомобілі, пароплави. Це дало змогу зробити доставку поштової кореспонденції значно швидшою та збільшити її обсяг. Разом з тим, технічні нововведення здешевлювали зазначений процес.

Для перевезення пасажирів використовували пасажирські диліжанси. Перевозили їх зазвичай приватні підприємці, з чого мали немалий прибуток.

Водночас закривалася значна кількість поштових трактів, що привело до скасування у 1863 р. відділення поштових карет і бричок, діяльність якого по перевезенню пошти і пасажирів втратила вже в той час своє колишнє значення. Поряд із закриттям поштових трактів, поштово-телеграфним відомством щороку відкривалися нові поштові тракти, якими перевозили пасажирів.

Залізниця як складова поштової системи. Одними з головних цілей поштового відомства були турбота про постійне задоволення зростаючих з часом потреб населення у поштовому сполученні, наближенні пошти до жителів віддалених міст і сіл. Залізничні дороги допомогли поштовому відомству досягти швидкості поштових відносин, а залізнодорожні станції сприяли у справі поширення мережі поштових закладів. Як наслідок, поштово-телеграфне відомство скористалося залізнодорожними станціями для відкриття при них прийому і видачі різного роду кореспонденції, утворивши із цих установ допоміжні поштові заклади.

На території Російської імперії перевезення пошти за допомогою залізниці відбулося вперше за напрямком Санкт-Петербург – Москва у 1845 р. [354, 47]. На Правобережжі 17 грудня 1868 р. розпочався рух поїздів за напрямком Київ – Курськ. Це санкціонувало налагодження поштових взаємозв'язків з Москвою. 7 червня

1870 р. утворилося залізничне сполучення Київ – Одеса, згодом поїзди рушили з Києва до Харкова, Бреста, Донбасу. З Києва залізницею щодня відправлялася пошта до Москви, Санкт-Петербурга, Бреста, Миколаєва, Одеси [276, 28-29]. У 1896 р. стала до ладу вузькоколійна залізниця Бердичів – Житомир [351, 45].

У 1848 р. Комітетом для вироблення правил пересилання кореспонденції залізничними шляхами були розглянуті положення про перевезення пошти, інструкція чиновникам поштових вагонів і форми поштової документації. Положення було затверджене 13 грудня 1851 р. і згодом лягло в основу всіх договорів, заключених з приватними залізничними дорогами [354, 47-48], [426, 680], [419, 1031].

Для покращення роботи залізничного поштового перевезення створювалися спеціальні органи. Так, у 1853 р. почав діяти Комітет розгляду проектів будівництва залізничних доріг, а в 1867 р. при Головному управлінні шляхів сполучення створено Особливий комітет щодо перегляду законодавства про залізничні дороги, до якого входили представники поштового відомства [354, 47-48]. Наступним документом в сфері регулювання поштових перевезень залізницею було Положення від 13 грудня 1855 р. Відповідно по залізниці перевозилися поштова кореспонденція, поштові карети і брички, тюки та інші посилки, які відправляло поштове відомство. Поштова кореспонденція перевозилася в особливому поштовому вагоні. Поштові вагони облаштовувалися за рахунок поштового відомства [426, 680-681].

Поштові вагони відправлялися з пасажирськими та з поштовими потягами. У кожному такому потязі відправлявся один або два поштовий вагон. Вміст поштового вагона не повинен був перевищувати 100 пудів. У поштових вагонах могли перебувати лише особи, які супроводжували пошту, чиновники, які направлені поштовим керівництвом у справах служби. Поштові чиновники і службовці під час руху виконували всі правила, визначені для залізничної дороги [326, 48].

Поштові карети і брички перевозилися товарними потягами, але при необхідності, за вимогою керівництва, вони могли перевозитися і пасажирськими потягами, якщо це було можливим, враховуючи кількість пасажирських вагонів потягу. Поштові екіпажі не могли перевищувати 500 пудів. Тюки та інші посилки, які не підлягали здачі в поштові вагони, перевозилися товарними потягами на

платформах та в критих товарних вагонах з тими ж умовами щодо ваги, як і карети та брички [426, 681].

З часом перевезення пошти пасажирями і кондукторами залізницею збільшувалося. Така послуга надавала перевагу віддати лист якомусь пасажирю, аніж віднести його на пошту, і, в результаті, зекономити кошти і витратити їх на власний розсуд. Пропонувалося, щоб приватні особи в дорозі не мали права мати при собі запаковані листи, не пред'явлені в поштову установу. За кожний такий лист стягувати штраф 10 руб. сріблом. З осіб, що служили при залізничних дорогах, штраф подвоювали [419, 1031-1032]. Таким чином, через введення системи штрафування, населення знало, що перевезення листів належало виключно поштовому управлінню. Більшість пасажирів утримувалася від такого перевезення. Боязнь сплати штрафу зупиняла перевезення листів і кондукторами, машиністами, кочегарами та іншими працівниками залізниці.

Варто виділити “Проект нормальних умов для визначення ставлення поштового відомства до приватних залізничних доріг”, запропонований Поштовим департаментом в 1860 р. У ньому йшлося про перевезення пошт залізничними дорогами, записки правління приватних залізничних доріг про тарифи за перевезення пошти, про приміщення для поштових станцій, про плату поштовим відомствам за ремонт вагонів [354, 49]. У 1866 р. були спроектовані нові “Положення про перевезення пошти залізницею”. Встановлювалася плата за рух поштових вагонів державними і приватними залізничними дорогами та за перевезення поштових службовців [426, 683].

31 березня 1871 р. було подано на розгляд “Проект правил щодо перевезення пошти залізницею”. Проект включав цілу низку поправок існуючим на той час правилам та мав багато нововведень. Так, поштова кореспонденція та особи, які її супроводжували, мали перевозитися в усіх пасажирських потягах безкоштовно, а в товарних платно згідно визначених тарифів, але не менше 1/18 коп. з пуда. Управління залізничних доріг мало безкоштовно надавати у кожному поїзді для перевезення пасажирів невелике місце для перевезення пошти і супроводжуючих її чиновників. У надзвичайних ситуаціях Управління залізничних доріг зобов'язане, за

вимогою поштового чиновника, надавати залежну від них допомогу людьми та засобами для охорони пошти. У випадку непередбачуваного тимчасового призупинення постійного руху по залізниці, Управління цих доріг мало забезпечити беззупинний рух пошти. Поштові чиновники та службовці при супроводі пошти самостійно, без втручань Управління залізничної дороги, повинні були проводити збір і передачу кореспонденції [426, 687-688].

Особам, які працювали на потязі та пасажирам заборонялося перевозити власну кореспонденцію під загрозою законного вилучення. Та цей проект викликав чимало розголосів та зауваг з боку Міністра шляхів сполучення та Міністра внутрішніх справ. В результаті обговорення проекту 9 січня 1873 р. були затверджені “Тимчасові правила перевезення пошти залізничними дорогами” [426, 690]. Агентам, які супроводжували пошту залізницею також заборонялося перевезення в потягах приватних посилок. Наприклад, розпорядженням від 29 березня 1907 р. агентам, які супроводжували потяги, заборонялося приймати приватні та державні посилки в закритих ємкостях для доставки таких на станції. Це базувалося на тому, що існували підозри пересилки нелегальної літератури і зброї. Існувала думка, що зброя могла надсилатися бойовим залізничним організаціям із Півночі та Півдня і розсилатися на станції [168, арк. 264].

Різноманітність діючих в той час постанов про перевезення пошт залізницею створювала великі незручності на практиці і викликали спроби як з боку правлячого залізничного управління, так і з боку поштового відомства до об’єднання цих постанов [361, 56]. Постійне збільшення обсягу перевезень кореспонденції залізничними дорогами потребувало створення спеціальних закладів для керівництва даними операціями – Управління і відділення перевезення пошти залізничними дорогами. По мірі розвитку мережі залізничних доріг деякі поштові тракти втратили своє колишнє значення. Про це свідчить розглянуті в 1886 р. Державною радою, за представленням ГУПіТ, заходи “Про порядок скорочення поштового руху ґрунтовими трактами внаслідок будівництва залізничних доріг” [354, 50].

Суворі дисципліна, яка була характерна для поштово-телеграфних контор, сприяла налагодженню телеграфного сполучення на залізничних вузлах. Основні

маси кореспонденції стали передаватись потягами. Наприклад, в циркулярі від січня 1888 р. про пошту, що перевозиться вагонами, вказувалася вимога обов'язково зазначати звідки, куди надсилалася поштова кореспонденція, кому, на яку суму. 1902 р. вийшов циркуляр Управління залізничних доріг "Про дослідження і визначення мінімальних простоїв поштових потягів на вузлах станцій, потрібних для справ поштового відомства" [60, арк. 7].

Перевезення пошт залізницею, що відповідно до реформи 1884 р. залишалося незмінним, з часом стало необхідним для покращення системи перевезення пошт залізницею. Це зумовлено збільшенням масштабів її діяльності та зростанням довжини залізниць. Саме тому 1891 р. була проведена реформа у сфері перевезення пошти залізницею. В результаті Управління залізничних доріг вийшло із під контролю ГУПіТ. Воно зберігало своє самостійне і незалежне від поштово-телеграфних округів управління, але в цьому управлінні були деякі зміни, викликані новими умовами і потребами служби. Всі залізничні дороги імперії були об'єднані у 8 дільниць, що називалися Відділами перевезення пошт залізничними дорогами. Управління кожного відділу здійснював його начальник, в підпорядкуванні якого знаходились як поштові відділення на залізничних станціях в районі відділу, так і роз'їзні чиновники та поштарі цього відділу. Також створювався новий штат відділень зв'язку та управління на залізничних станціях [481, 38-89], [361, 59], [476, 215].

Поштовий департамент, з метою попередження псування чи втрати пошти, визначав кінцевий термін прийому поштової кореспонденції на залізничних станціях. Обов'язки прийому і доставки кореспонденції в установи зв'язку покладалося на досвідчених і перевірених часом працівників (листонош або сортувальників). Ця робота вимагала великої відповідальності, оскільки у разі втрати чи псування листа, який містився у пост-пакеті, стягувався штраф 10 руб. [338, 631], [516, 21].

У циркулярі за квітень 1913 р. зазначалося, що кількість поштових відправлень, які здавалися в багажні вагони наскільки зросла, що залізничні дороги, за відсутністю в цих вагонах місця, не можуть приймати всі поштові мішки. Це через те, що деякі поштові заклади, окрім дозволеної їм пересилки вкладали у мішки кореспонденцію,

адресовану в інші місця. Тому наказувалося вкладати в мішки, що здався в багажні вагони швидкісних та пасажирських поїздів, виключно тільки листи, газети і ті з числа легких бандеролей, що мають найбільш терміновий характер [106, арк. 36]. Зокрема, начальник Київського відділу Московсько-Київського жандармського поліцейського управління залізничних доріг повідомляв, що в жовтні – листопаді 1905 р. на залізничну станцію було надіслано 24 тюки, вагою 7 пудів і 10 фунтів газети “Сын Отечества”. Отримувач по газети не з’явився до 20 березня 1906 р. На основі Загального уставу залізничних доріг незатребуваний вантаж продавали з аукціонного торгу як звичайний папір [166, арк. 214].

Положенням про головні умови для облаштування мережі залізничних доріг поштовим відомством було надано право відправляти кореспонденцію в кожному пасажирському потязі безкоштовно [254, 313]. Для цього було введено обов’язково виділяти для пошти особливе відділення у вагоні довжиною в півтори сажени. За перевезення ж пошти в поштових вагонах з особливими потягами, які призначалися на вимогу поштового відомства, воно мало платити по 30 коп. з кожної пройденої версти [361, 54].

До Житомирського залізно-дорожнього поштового відділення 2 червня 1907 р. надійшов циркуляр начальника відділу перевезень стосовно перевезень залізницею поштової кореспонденції. У ньому рекомендувалося про необхідність ставити пломби на цінних речах, замість шворки, особливо спіральним дротом наступним чином: кінці дроту, після пропуску їх в дужку речі, не зав’язувати вузлом, а залишати відкритими, на яких пломба матиме змогу рухатися по можливості до самої дужки і потім затискатися [9, арк. 8].

При розробці проекту про об’єднання місцевих поштових закладів з телеграфними передбачалося в інтересах казни змінити і управління перевезення пошт залізницею. Планувалося об’єднання служби місцевих поштових закладів з поштовою службою на залізничних дорогах, яка знаходилася з нею у нерозривних зв’язках. Експеримент таких змін вирішено було провести при відкритті поштово-телеграфних округів на територіях, де були прокладені залізничні дороги. Оскільки

особовий склад управлінь виявився недостатнім для подальшого розширення їх діяльності, то цей експеримент не був здійснений [361, 58-59].

Введення перевезення пошт залізницею потребувало відкриття в поштовому відомстві нових посад спеціально для цієї гілки поштової служби – роз'їзних чиновників для супроводу пошт в поштових вагонах та роз'їзних поштарів. Такі чини поштового відомства склали особливе управління перевезення пошт залізницею, на чолі якого стояв управляючий з кількома помічниками. У 1869 р. управлінню перевезення пошт залізницею був наданий штат, до того ж всі лінії залізниці були поділені на відділи, що знаходилися у підпорядкуванні завідуючого перевезенням пошт залізничною дорогою та його помічників, які керували також залізно-дорожніми поштовими відділеннями. У 1869 р. роз'їзний чиновник отримував оклад від 300 до 500 руб. на рік і шляхових грошей до 8 руб. за кожную поїздку. Поштар отримував 240 руб. і шляхових грошей до 50 коп. за поїздку [361, 58-60].

Траплялися інциденти щодо затримки пошти через невчасний обмін її між вагонами, через недбальство начальника потягу, роз'їзних чиновників або листонош. За недотримання вимог перевезення пошти чиновників відстороняли із займаних ними посад. Так, за повідомленням ГУПіТ від 14 лютого 1911 р., випадки необміну пошти з потрібними вагонами помітно збільшувалися. В результаті пошта залишалася необмінною, уповільнюючись в русі іноді на цілу добу [167, арк. 341-341 зв.]. У 1907 р. розглянуті Особливим зібранням записки про покращення положення службовців, зайнятих перевезенням пошт та записка про допуск жінок до роботи в поштових закладах на залізничних дорогах [354, 49].

На 1890-і – 1900-і рр. відбулися зміни в облаштуванні вагонів. Це робилося для того, щоб пересилання простої письмової кореспонденції відбувалося не лише з поштовими, а й іншими пасажирськими, швидкісними і кур'єрськими потягами [361, 57].

Із “Урядового вісника” в усі поштові установи держави систематично надсилалися витяги зі списками тільки-но відкритих поштових установ чи закритих поштових трактів. Такі перетворення простежуємо за архівними матеріалами по

Київській губернії. Зокрема, у 1877 р. припинилась робота поштовим трактом довжиною 65 верст від Києва до Василькова та до станції Гребінка, закрили Вітовську і Ксаверівську станції, які розміщувалися на ньому. У результаті таких змін зменшилась кількість поштових коней на 96 одиниць і сягала 717 [176, арк. 91].

У Російській імперії в 1899 р. створено відділи перевезень пошти залізницями у кількості 10 управлінь. На території України з них діяли третій, четвертий і п'ятий. На території Правобережжя – четвертий відділ з управлінням у Києві. Штат управління складався із начальника, помічника, діловода, писаря, охоронця та запасних чиновників і поштарів [276, 29-30]. Із 22 квітня 1889 р. поштовим чиновникам, які працювали на залізничних поштових станціях, була встановлена доплата за знання англійської мови, якою користувалися при виконанні службових обов'язків. Перевірка їх знань періодично проводилася компетентними особами, які не були на службі поштово-телеграфного відомства [276, 31].

Отже, в зв'язку з розширенням залізничної мережі число поштових ліній та залізничних поштових відділень зростало, збільшувався перелік поштових операцій, які вони проводили. Звичайно, новозбудовані залізничні колії, які сполучали промислові центри Правобережжя, мали вплив на поштовий рух у Київській, Волинській та Подільській губерніях. По-перше, поява залізниць та залізничної пошти мала вплив на скорочення протяжності поштових трактів та припинення роботи поштових установ. По-друге, установи зв'язку створювали нові короткі тракти, доставляючи пошту до найближчої залізничної станції. Зростання перевезень поштової кореспонденції залізничною мережею спонукали до створення спеціального органу – Управління відділів перевезення пошт залізницею, який регулював такі поштові операції. Численні накази, циркуляри та постанови, які впорядковували перевезення поштової кореспонденції залізницею, сприяли ефективному прискоренню її руху та збільшенню об'єму. Це створювало умови для розвитку економіки, промисловості Правобережної України, сільського господарства та торгівлі.

4.2 Охорона пошти

Будь-яке законодавство ефективне тоді, коли воно неухильно виконується усіма зацікавленими учасниками відносин. Для здійснення цієї мети держава уповноважує відповідні органи та інспекції, які здійснюють свої повноваження в двох правових формах: шляхом нагляду і шляхом контролю. Вони спрямовані на забезпечення законності, попередження правопорушень та їх усунення.

Охорона пошти – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності. Проблема охорони є важливою складовою усіх сфер суспільного життя, включаючи й поштову справу. Зокрема, проблема охорони в поштовій галузі набуває актуальності при доставці поштової кореспонденції і телеграм [144, арк. 23].

Випадки збройних нападів на пошти здійснювалися найчастіше вночі, при русі пошти по закритих і нерівних місцях – через ліси, канави, мости, які зручні для засади зловмисників. 31 грудня 1898 р. вийшли доповнення правил щодо охорони пошти. Окрім вищезазначених вимог, вказано, що варто серйозно і наполегливо піклуватися, щоб поштарі твердо і обдуманно знали інструкцію про супровід пошти, часто перевіряти їхні знання. При від'їзді пошти поштар ввесь час має сидіти біля пошти, не знімаючи із себе зброї. Поштарям слід бути пильними в дорозі, часто оглядатися вперед і назад, по боках та не давати задрімати ямщику. Ямщики, призначені для перевезення пошти, мають бути надійними, тверезими, не старі і не молодші 17 років та сповна міцного фізичного стану [12, арк. 81-81 зв.].

20 жовтня 1910 р. у Волинській губернії у Горошкінському поштово-телеграфному відділенні заведено ряд справ, які стосувалися прийому заяв на службу сторожів закладу. Зазвичай вони мали типовий зміст: “Маю честь покірно просити Ваше благородіє прийняти мене в розсылні у Ваш заклад. Прохач – Герман Лозовин” [1, арк. 1]. Спостерігаємо призначення на посади охоронців пошти по залізничній дорозі у Подільській губернії. Так, відповідно до наказів Міністерства внутрішніх справ, начальника IV відділу перевезення пошти по залізничній дорозі, на

наступні посади призначалися: 1) вільнонайманий поштар лінії Рудниця-Ольвіополь Матвій Стрешельський призначений для охорони пошти по лінії Кам'янецьк-Подільський – Шепетівка з 1 лютого 1915 р.; 2) роз'їзний охоронний поштар лінії Жмеренка – Новоселиця Микола Андрушак переміщений з тим же званням на лінію Кам'янецьк-Подільський – Шепетівка з 1 лютого 1915 р.; 3) помічник роз'їзного чиновника Одесько-Казатинської лінії Микола Григор'єв, призначений роз'їзним чиновником II розряду на лінію Кам'янецьк-Подільський – Шепетівка з 1 лютого 1915 р.; 4) вільнонайманий роз'їзний поштар Рудницького залізно-дорожнього поштового відділення, Єфрем Червонюк, призначений роз'їзним охоронним поштарем на лінію Кам'янецьк-Подільський – Шепетівка, з окладом 300 руб. на рік з 1 лютого 1915 р. [17, арк. 1-22].

Вказувалися чіткі вимоги перевезення цінностей охоронцями: до 10 тис. карб. повинні супроводжувати 1, від 10 тис. до 25 тис. карб. – 2 листоноші, від 25 тис. до 50 тис. – 1 урядовцем і 1 листоношою. Перед відправкою цінності до 10 тис. карб. начальником установи місця відправки надається в місце призначення цінностей, час відправки, число шкіряних речей, місце призначення останньої для вузлового пункту і суму цінностей умовно – від 10 тис. до 25 тис. карб. словом “мала”, і від 25 тис. до 50 тис. карб. словом “побільш”. Для відома роз'їзних урядовців число відправлених з відомостями більше 10 тис. карб. шкіряних речей у накладній до вагону повинно бути двічі підкреслене [104, арк. 16].

Незважаючи на скасування розпорядження стосовно обов'язкової присутності на поштово-телеграфних конторах варті, у березні 1907 р. в установи зв'язку надійшло розпорядження стосовно організації охорони. В тих установах, де продовження посиленої охорони визнається місцевою адміністративною владою необхідною, охоронці у випадку необхідності мають прямувати разом з поштовими чинами та візниками до пошт. Повернення охорони в місця, звідки вони були відправлені разом з поштою, прив'язувати, по можливості, до відправлення зворотної пошти для проїзду з ними. Не повинно бути додано жодних матеріальних затрат за проїзд охорони на поштових конях при їх відрядженні. Вести окремий рахунок пошто-утримувачами коштів, витрачених на поїздку. Не відпускати охорону в тих

випадках, коли відправлення без неї пошти є дійсно досить ризикованою справою, як за станом місцевості, так рівносьильно по часу перебування їх в дорозі і кількості цінностей, що вони перевозять. В інших випадках забезпечувати охорону своїми силами (листоноші, поштові візники) [111, арк. 56-57]. Того ж місяця було надіслано і інше розпорядження “про необхідність для всіх нижчих службовців і особливо для поштарів час від часу повторювати практичне стріляння з револьверів” [111, арк. 59], що свідчить про незмінно складну ситуацію в державі.

Але ми бачимо, що ці вимоги не завжди дотримувалися. У записі від серпня 1893 р. зазначалося, що працівники не дотримувалися форми одягу, не мали зброї, яка повинна бути при супроводі пошти. Тому був виданий наказ не допускати цього. Якщо будуть порушення – працівники будуть звільнені з служби [128, арк. 17].

У лютому 1907 р., проаналізувавши стан охорони на поштових установах округу, Київський очільник видає циркуляр, в якому називає цілий ряд помилок поштової охорони: охоронці не дотримуються відповідного зовнішнього вигляду (не носять форми); не мають при собі зброї; пост-пакети з грошима та таємними справами передаються у вагони потягів відкрито; пошта на залізничній станції нерідко залишається без нагляду (очільники пошти на залізничній станції не надають відповідної допомоги і не беруть участі у передачі чи обміні кореспонденції; жандармські унтер-офіцери зовсім не беруть участі в охороні пошти на деяких залізничних станціях; військові наряди не знають порядку охорони пошти при передачі, обміні, розвантаженні пошти; складні умови виклику охорони (через електродзвінки сигналізації) чи зовсім відсутня можливість для їх виклику. Як наслідок, закликає негайно прийняти міри обережності [111, арк. 67].

Ще один приклад невиконання обов’язків працюючими спостерігаємо у документах від 25 лютого 1908 р. Був випадок, коли поштовий супроводжуючий не міг скористатися для захисту револьвером. У відповідності до цього видано наказ, в якому вказувалося, що зберігати зброю потрібно в сухих місцях, час від часу змазувати її, слідкувати за справністю зброї, перевіряти, щоб завжди була наготові [70, арк. 51].

22 лютого 1908 р. начальник Київського поштово-телеграфного округу видав секретний циркуляр, який надійшов до Народицького поштово-телеграфного відділення. Він зазначав, що надані поліцією охоронці для охорони поштово-телеграфних закладів розміщувалися зазвичай в прийомних для відвідувачів кімнатах, почувалися при цьому абсолютно вільно – по-домашньому, при цьому не заряджені гвинтівки ставлять десь в куток, а самі при цьому сідали на стілець чи диван серед відвідувачів [10, арк. 5].

У роки громадських заворушень чи напруженої військової ситуації спостерігалися порушення у прийомі охоронців на роботу. Деякі начальники закладів, приймаючи на службу охоронців та розсильних, не приймали у них присяги на вірність служби. Тому зазначалося, що обов'язково потрібно приймати у них присягу і присяжні листи зберігати в закладі [106, арк. 62].

З кожним наступним роком, коли безпека поштово-телеграфних контор перебувала під все більшим наглядом, з Києва до контор округу був направлений ряд розпоряджень щодо дотримання безпеки та відповідальності персоналу. Наприклад, від 10 листопада 1906 р. “Циркуляр про посилення охорони, перевірки працюючої зброї” [110, арк. 34], “Циркуляр про обов'язкову охорону пошти працівниками установи: охоронцем, поштарями, очільником” та “Розпорядження щодо озброєння службовців револьверами і шашками, пояснення плану дій при нападах” [113, арк. 8]. 3 березня 1907 р. вийшло “Положення про повторення практичної стрільби із револьверів кожним поштарем” [113, арк. 9].

Майже щомісяця до Київського очільника прибували відомості щодо грабінницьких нападів на поштові установи округу, приблизно такого змісту: “Звіт від 17 травня 1907 р. про напад на пошту та неспроможність поштаря відбити його через невміле поводження зі зброєю. Візник допоміг врятувати пошту. Нагадуємо про навчання службовців захисту поштово-телеграфної контори” [112, арк. 21]. З відомостей Канцелярії військового прокурора Київського військово-окружного округу дізнаємося про розбійний напад на Теплікську поштово-телеграфну контору. Над розбійниками проводили слідчі дії. Відкрили справи Григорія Мазура, Мефодія Видая, Єрофея Шевчука, Тимофія Замрая, Мері-Герш Ладизинського, звинувачених

в розбійному нападі на Теплікську поштово-телеграфну контору, в ході чого було вбито дві особи. В результаті їх засудили до каторжних робіт та призначили виплатити збиток до казни на суму 1575 руб. 39 коп. [169, арк. 63].

За повідомленням ГУПіТ від 12 березня 1912 р., мали місце випадки відмови збоку жандармського нагляду на залізничних дорогах у видачі завідуючим поштовими операціями та на станціях свідоцтв на право зберігання револьверів, які їм видавали за розпорядженням Поштово-телеграфного відомства. Департамент поліції повідомляв, що на право зберігання револьверів, виданих їм за розпорядженням поштово-телеграфного керівництва, особливих дозвільних свідоцтв з боку залізничної поліції не потрібно [167, арк. 415].

Схожа інформація була звичною справою того часу, тому до поштових установ майже щотижня прибували різноманітного змісту розпорядження, накази та прохання про потребу в нічній охороні та необхідність володіння зброєю всіма службовцями [112, арк. 34].

Шполянська поштово-телеграфна контора вважалася стратегічним вузловим об'єктом телефонного сполучення округу і підлягала впродовж довгих років особливо посиленій охороні. Проте у зв'язку з розпорядженням про скорочення кадрів від 12 травня 1909 р. за № 67 до контори був надісланий циркуляр очільника округу. В ньому говорилося, що “за розпорядженням Київського губернатора з 7 серпня довірена вам Шполянська поштово-телеграфна контора буде охоронятися 1 охоронцем, а не 3, так як було в останній час. Що ж стосується супроводу пошти від м. Шполи до м. Златополя, то кількість такої охорони буде призначатися як і раніше за потребою” [114, арк. 32].

Військове Міністерство за погодженням Міністерства Внутрішніх справ від 4 грудня 1907 р. визнало всю серйозність питання про забезпечення охорони цінностей казни, яка перевозилась залізничною дорогою, від злочинних посягань. Військове Міністерство погодилося надати військову охорону для супроводу цінних перевезень для того, щоб охорона призначалася на залізниці по 2 рази на тиждень, замість раніше встановленого 1 разу. Можливим було призначення у кожен ешелон по 1, а на великих лініях по 2 жандармські унтер-офіцери [168, арк. 228-228 зв.]. Перевезення пошти

залізничними дорогами Житомирського залізно-дорожного відділу регулювалося циркулярами начальника відділу перевезення про охорону пошти в потягах, озброєння [9, арк. 3], про посилення охорони для пересилки значних цінностей [9, арк. 4].

У 1909 р. Київським жандармським поліцейським управлінням в особі начальника військових повідомлень Київського військового округу генерал-майора Ходоровича та старшого ад'ютанта, генерала штабу підполковника Агап'єва, було видано Інструкцію начальникам караулів, призначених для охорони залізничних мостів. Караули були призначені для охорони залізничних мостів від руйнування та розпорошення їх зловмисниками. Караули поступали у розпорядження комендантів найближчих залізничних станцій. Караули повинні не допускати на міст сторонніх осіб. Начальники караулів відповідали за збереження моста і не мали права відлучатися до кінця зміни. Якщо особами караулу хто-небудь затриманий при спробі псування моста, то начальник караулу повинен пересвідчитися у винуватості і затримати винного [157, арк. 199-200].

22 січня 1909 р. з метою дотримання безпеки перевезення пошти залізницею встановлено надавати начальнику жандармських поліцейських управлінь залізничних доріг під його особисту відповідальність: а) витрати, виділені на політичні розшуки сум, на пошуки агентури, яка б могла повідомляти про підготовку нападів на залізничні дороги; б) наймати особливих агентів для спостереження за проїжджими в потягах підозрілими особами. Тому існувала потреба виділення додаткових коштів на утримання агентів. Так, з метою охорони пошти на службу в Родзилівську поштово-телеграфну контору для супроводу пошти на залізничну станцію з 2 лютого 1909 р. призначили чиновника Сільвестра Тарасюка та поштаря Івана Степаненка [157, арк. 201-204].

У цей час спостерігалися народні рухи, які переросли у заколоти, грабежі, напади. З офіційного циркуляру від 13 січня 1910 р. зрозуміло, що заколотники організовували загони для пограбувань великих державних сум, що зберігалися в поштово-телеграфних установах, і тих, що перевозилися залізничними шляхами. Очільникам установ пропонувалося посилити охорону [88, арк. 34]. 20 лютого 1910 р.

вийшла остаточна редакція “Інструкції по охороні поштових вагонів”. За вказаним документом у відділі, де розміщувався конвой, ніхто із осіб, які не належали до складу конвою не допускалися, за виключенням залізно-дорожнього артельщика, який знаходився в особливому відділі разом із конвою [168, арк. 298-298 зв.].

Начальник ГУПіТ 6 вересня 1913 р. видав чергове розпорядження стосовно охорони поштових вагонів з цінностями. Унтер-офіцери, які супроводжували поштові вагони з цінностями, в кожному окремому випадку супроводження згаданих вагонів зверталися до роз’їздного поштового чиновника з проханням про видачу посвідчення про те, що охорона дійсно була поштовим відомством використана. Згадане посвідчення, разом з копіями телеграм, що передавалися поштовим керівництвом про дане перевезення цінностей, прикріплювали до щомісячного звіту про командировки унтер-офіцерів для супроводу поштових вагонів [168, арк. 302].

Таким чином, проблема охорони є важливою складовою усіх сфер суспільного життя, включаючи й поштову справу. Загальний огляд основних труднощів безпечної доставки поштової кореспонденції вказують на важливе значення охорони пошти. Для надійної охорони поштових установ, кореспонденції, яку перевозили, у особовий штат брали міцних, фізично розвинутих та надійних чоловіків, які вправно поводитися зі зброєю. Всі їхні дії регулювалися низкою циркулярів, наказів та постанов. Адже лише дотримання вимог є запорукою успішного виконання службових обов’язків.

4.3 Специфічні функції: цензура та ощадні каси

Особливими відгалуженнями, які не мали безпосереднього відношення до поштових операцій, при поштово-телеграфному відомстві були цензура та ощадні каси.

Функціонування поштової цензури у другій половині XIX – напочатку XX ст. на території Правобережної України окреслювалося законодавчою базою Російської імперії. 10 червня 1826 р. підписано цензурний статут. Документ складався з 19 глав і 230 параграфів. 11 глав визначали цілі, завдання цензури та організаційну структуру,

решта 8 розкривали характер, способи і методи здійснення цензури видань різних типів. Цензура мала контролювати три сфери політичного і культурного життя суспільства: внутрішню безпеку; процес формування суспільної думки відповідно до офіційного державного курсу; чистоту морального виховання молодого покоління. За новим статутом цензурні функції доручалися Міністерству народної освіти, а безпосереднє керівництво – Головному управлінню цензури. Утворювався також підпорядкований останньому верховний цензурний комітет, який щорічно складав настанови цензорам відповідно до урядових вимог. Всі державні відомства, у тому числі і поштове, виконували цензурні функції. Огляд іноземних газет та журналів вважався головною функцією поштової цензури. Списки дозволених для отримання закордонних періодичних видань складалися саме на її основі [318, 52].

22 квітня 1828 р. було затверджено наступний цензурний статут. Він складався зі 117 параграфів. До того ж 40 із них стосувалися здійснення цензури зарубіжної літератури. Вищою інстанцією стало Головне управління цензури при Міністерстві народної освіти. Місцеві цензурні комітети діяли під керівництвом попечителів навчальних округів у містах Петербурзі, Москві, Києві, Одесі, Ризі, Вільно, Тифлісі. Окремі цензори призначались у Казані, Дерпті, Ревелі. Для розгляду зарубіжної друкованої продукції створювався Комітет іноземної цензури [210, арк. 12].

Спеціальна цензурна комісія у 1862 р. закінчила роботу з розробки нового цензурного статуту. В результаті вийшли закон від 10 березня 1862 р. та Тимчасові правила з цензури від 12 травня 1862 р. [346, 168-170]. Згідно із законом, цензурні функції розподілялися між Міністерствами внутрішніх справ (нагляд за друком і діяльністю цензорів) та Міністерством народної освіти (решта обов'язків, пов'язаних із здійсненням цензури). Водночас посилювалися функції Міністерства внутрішніх справ. Замість Головного управління цензури створювалася Рада міністра внутрішніх справ із питань друку [318, 120-121].

Відповідно до указу від 14 січня 1863 р. нагляд за цензурною комісією покладалася на Раду міністра внутрішніх справ з питань друку [447, 43]. Поштова цензура виконувала розпорядження Міністерства іноземних справ, хоча водночас підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ. Тимчасові правила про цензуру і

друк, які видані 6 квітня 1865 р., надавали цензурі каральної функції [475, 148]. За порушення у періодичних виданнях або оригінальних творах цензурних норм автори чи інші відповідальні особи підлягали судовому переслідуванню, а на періодичні видання накладався ще й адміністративний штраф. Інспектори у справах друку контролювали внутрішню цензуру. Вони здійснювали цензуру як провінційних видань, так і загальноімперських. Іноземну літературу та іншу друковану продукцію, що надходила в Україну з-за кордону, перевіряли спеціальні комітети в Одесі та Києві. В решті міст ці функції виконували спеціально призначені цензори [318, 145]. Тепер від попереднього здійснення цензури за бажанням власників звільнялися всі періодичні видання в Москві та Петербурзі, а також усі оригінальні твори обсягом не менше 10 друкованих сторінок та всі переклади розміром не менше 20 друкованих сторінок. У решті регіонів від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські та видання стародавньої класичної літератури. Цензура перебувала у віданні Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ [332, 87]. До 1865 р. число видань, що входили до списку дозволених для отримання з-за кордону газет і журналів, поступово зросло до 480 назв.

Розширення діяльності поштової цензури спонукало до збільшення її штату. Так, з 1867 р. кількість цензорів зростала при великих поштових конторах, а особовий склад цензури був посилений чиновниками, які знали іноземні мови. В цей час почали дозволяти приймати на службу в поштову цензуру осіб, що не мали права на державну службу. Цим значно полегшили можливість пошуку на цензурну службу відповідних посадових осіб. Цензори у 1867 р. отримували за цензурний контроль іноземних газет і журналів від 600 до 2000 руб. сріблом [361, 118].

27 серпня 1882 р. ввійшли в дію Тимчасові правила про друк. Перший розділ передбачав, що редакції періодичних видань, тираж яких виходить не рідше одного разу на тиждень, повинні подавати примірник тиражного номеру для перегляду у цензурний комітет не пізніше 23-ї години напередодні виходу. Цензурним органам також надавалося право у разі виявлення недозволеного змісту призупиняти випуск видання без судового рішення. Другий розділ дозволяв вимагати за запитом МВС відомості про авторів тих чи інших статей. Третій розділ передбачав створення

вищого цензурного органу – Верховної комісії з питань друку у складі міністрів внутрішніх справ, народної освіти, юстиції, обер-прокурора Синоду, керівника цензурного відомства [447, 50].

Поштові бандеролі з іноземними виданнями цензори повертали до пункту їх відправки, не здійснюючи цензурний огляд [361, 118]. Із 1883 р. встановлювався загальний цензурний перегляд всіх бандеролей із закордонними періодичними виданнями. З 1882 по 1895 рр. загальна кількість газет і журналів, які підлягали цензурі виросла з 490 до 3397 назв, до 1902 р. – більше 5000 назв. Відповідно до Височайшого розпорядження від 22 липня 1894 р., у 1886 р. була зроблена спроба вилучити цензуру іноземних газет і журналів із відання поштового керівництва і залишити її при поштових закладах, організованих у вигляді самостійної установи під управлінням старших цензорів [361, 119].

Наполегливий цензурний контроль за поштовою кореспонденцією був спричинений стараннями царського уряду не допустити наприкінці XIX – початку XX ст. поширення революційних настроїв серед жителів імперії. Таємні накази про перевірку поштової кореспонденції, зокрема іноземної, постійно надсилалися керівникам місцевих поштових та поштово-телеграфних установ. Багато уваги привертає така вагома деталь тогочасного політичного життя як пропаганда, поширення та опублікування різноманітних ідеологічних видань [98, арк. 13].

Не обійшли зазначені процеси і Правобережжя. Впродовж кінця XIX – початку XX ст. на адреси поштово-телеграфних контор була надіслана значна кількість різного роду брошур та прокламацій, видань політичних газет та іншої кореспонденції. Очільник округу зазначав, що редакції деяких столичних та провінційних газет, які служили органам нелегалізованих партій чи взагалі помічені антиурядовими напрямками, розсилали свої періодичні видання у волосні установи без підписки і безкоштовно. У січні 1907 р. він додав, що багатьом нелегальним партіям (народно-соціалістичній, народної свободи, трудовій групі) відправлялися поштою в значній кількості відозви та брошури антиурядового характеру [90, арк. 123-124].

Нелегальні політичні партії, такі як народно-соціалістична, народної свободи, трудова група, станом на 1907 р. видавали певного роду друковану продукцію [272, 10]. Вони ж розсилали безкоштовні примірники видань газет, які перебували на службі нелегалізованих партій чи взагалі відмічені антиурядовим напрямком, що адресувалися волосним, станичним, сільським правлінням та управам, чи службовим особам органів селянського самоуправління. Таку друковану продукцію відповідно циркуляру від 27 січня 1907 р. заборонялося видавати із пошти за призначенням, а варто віддавати було місцевим губернаторам для знищення [91, арк. 11]. Так, дані від 4 вересня 1906 р. показують, що на ім'я селян в досить значній кількості розсилаються по пошті в закритих листах прокламації та брошури антиурядового змісту [93, арк. 32].

Антиурядова кореспонденція видавалася не лише у найбільших містах імперії. Про існування видань регіонального характеру маємо відомості з таємного циркуляру від 29 січня 1907 р. за №38. В ньому йдеться мова про затримання на пошті і передачу місцевим губернаторам деяких періодичних видань, що надсилалися безкоштовно, без підписки, мали антиурядовий зміст та направлені посадовим особам. Зокрема, даний циркуляр поширювався на газету “Голос Подніпров’я”, що виходила в м. Черкаси [91, арк. 70].

Активні політичні діячі, які в силу різних обставин були змушені залишити території як Правобережжя так і України загалом, передавали на українські землі кореспонденцію, що видавалася їхніми організаціями. Так, створений в Австро-Угорщині Союз визволення України організував на австрійські кошти широку антиросійську пропаганду, видав в цьому напрямку ряд брошур і перейшов до видання газети “Робочий прапор” [91, арк. 114].

Революційні події впливали на погляди службовців поштових установ. Так, із циркуляру до Шполянської поштово-телеграфної контори бачимо, що в тодішній тривожний час начальникам необхідно було бути особливо спостережливими і пильно слідкувати за поведінкою підпорядкованих осіб, так як безладдя та страйки ніколи не виникали раптово, а їм неодмінно передувало звичайне заворушення [109, арк. 69]. 16 вересня 1906 р. прийшло попередження про страйк листонош [87,

арк. 57]. Приходилили відомості й стосовно майбутнього страйку працівників поштово-телеграфних контор. Начальники мали виявити бунтарів і передавати листівки, які вони поширювали, до округу, пошту розпаковувати лише в присутності чиновника, виявляти акти передачі по телеграфу незаконної інформації [84, арк. 23].

Цензурою та контролем була охоплена фактично вся іноземна кореспонденція. Згідно секретному циркуляру від 1896 р., окреслювався порядок направлення закордонних бандеролей з періодичними виданнями іноземною мовою до поштової цензури [262, 236]. Так, за циркуляром від 7 січня 1900 р., одержані з Кракова (Австрія) відкриті листи на імена різних осіб, на яких зображені ноти зі словами польського гімну “Jeszcze Polska nie zgineta” та портрети Костюшки, не повинні видаватися адресатам. Тому начальники закладів зобов’язуються у випадку отримання таких листів поштою, відсилати їх начальнику Київської центральної поштової контори, без супроводжуючої документації, але в окремих конвертах з написом “секретно” [135, арк. 53].

Потрапили під нагляд цензури заборонені видання з-за кордону. У 1894 р. очільники установ були поставлені до відома, що з деякого часу стали отримувати до Росії з-за кордону (Лондона, Берліну, Гамбурга, Франкфурта, Лейпцига, Нью-Йорка, Женеви, Швейцарії) брошури “Проект Російської конституції” і аркуші “Фонд Вільної Російської преси”. Адреса на них написана одним почерком, до того ж такого типу кореспонденція адресувалася переважно на ім’я міських управлінь, земських управ, предводителів дворянства, різноманітних службових осіб. Тому за будь-якою адресою листи необхідно затримувати та розпаковувати у присутності адресата [91, арк. 1]. Особливої уваги потребувала “брошура Джаксона “Росія править світом” / “Russiadominatestheworld”, що надсилалася з Америки. Вона підлягала конфіскації. Заборонена цензурою була єврейська газета “DerFraind” / “Противник”, польська “Dziennik Kiyowski” / “Офіційний Київ” [91, арк. 111]. Проте Міністерство внутрішніх справ визначало і видання, які не варто цензурувати. Наприклад, циркуляр від 22 листопада 1911 р. стосувався видання англійської газети “Times” під назвою “Russian Number of the Times”, яка мала виходити друком, до того ж частина видання друкувалася на російській мові. Зазначене видання потрібно було видавати адресатам

безперешкодно без попереднього перегляду цензури [28, арк. 44].

Цензурний контроль торкнувся і внутрішніх пересилок. Циркуляри про затримання на пошті газет, прокламацій, брошур та листів з імперських міст постійно надходили до поштових установ [100, арк. 42]. Наприклад, до забороненої цензурою кореспонденції були причетні громадяни м. Шпола. У циркулярі очільника округу до шполянського керівника від 2 вересня 1906 р. зазначалося про затримання всієї кореспонденції адресованої до акушерки Г. Карнесь, що з м. Шпола на предмет конфіскації. Проте згодом, циркуляром від 25 жовтня 1906 р., ці підозри виявились неправдивими і “з акушерки Г. Карнесь знято розпорядження про сувору перевірку кореспонденції” [110, арк. 37]. Також пропонувалося затримувати листи та телеграми, які адресовані на ім'я Н. Дроздової, що проживала в маєтку князя Урусова, неподалік м. Шполи. Затриману кореспонденцію варто було передавати для цензурного огляду помічнику очільника Київського губернського жандармського управління в Уманському та інших повітах. Лише після такого огляду кореспонденція могла повертатися для видачі анресату [121, арк. 287].

Кореспонденція підлягала детальному дослідженню та утилізуванню. Розпорядженням від 8 липня 1906 р. арешт місцевих газет та журналів міг бути проведений лише на основі виданого місцевого розпорядження чи постанови службової особи. Всі заарештовані примірники газет мали бути знищені [91, арк. 6]. Київська контора пропонувала начальникам установ будь-якого виду кореспонденцію з написами на обкладинках “від Вільно-Економічного товариства і бібліотечної його комісії”, а також від товариства “Мир” затримувати і з першими ж поштарями надсилати начальнику Київської поштової контори [91, арк. 79].

Спостерігається в роботі цензури і нагляд за кореспонденцією, в якій помітний антиурядовий зміст. За даними Таганчанського поштово-телеграфного відділення від 11 листопада 1902 р., особи із злими намірами обирали поштово-телеграфні заклади зброєю для своїх поганих цілей, опускаючи в поштові ящики для листів ганебні листівки, брошури, листи зі змістом протиуряду, призначені для доставки місцевим адресатам [130, арк. 7]. Схожа діяльність простежується і у наступні роки. Так, за даними від 9 січня 1907 р., багатьма нелегалізованими партіями (народно-

соціалістичною, народної свободи, трудовою групою та ін.) відправлялися в даний час поштою у великій кількості листівки і брошури проти правлячого режиму, часто навіть без зазначення на них типографії, де вони надруковані [106, арк. 58].

З 22 грудня 1901 р. по 22 січня 1902 р. на Степанецькому поштово-телеграфному відділенні знайшлося 8 листів, отриманих із Женеви та Парижа з брошурами протиурядового змісту на імена місцевих селян. Факт цей вказує на те, що такі ж брошури були переслані і в інші поштово-телеграфні заклади Київського округу, але пройшли непоміченими. Тому цензорам наказувалося звернути увагу на уважний перегляд, відкриття і перевірку листів [132, арк. 81].

31 березня 1912 р. видано циркуляр про те, що листи і бандеролі з брошурами різних еміграційних контор із запрошенням еміграції в Америку, не повинні пересилатися в заклади імперії, так як явно направлені на обман та експлуатацію російських працівників. Тому був виданий наказ встановити нагляд за отриманням бандеролей з-за кордону і ті з них, в яких виявляться запрошення до еміграції – затримувати, прості – показувати Київському Губернаторові, а замовні повертати за кордон [68, арк. 45].

Передбачалася цензура і у військовій галузі. Тому цензурному комітету та окремим цензорам з внутрішніх справ 3 липня 1896 р. надійшов циркуляр, за яким відповідно до розпорядження спеціальної військової цензури завжди підлягали перевірці: 1. Всі статті, що стосувалися військової освіти. 2. Статті теоретичні і практичні на предмет стратегії, тактики, військової статистики, артилерії, фортифікації і взагалі військових наук; твори і статті, що мали в собі опис російських військ і військових дій, в яких брали участь російські війська; все, що відносилося до військової адміністрації, тобто до відділу військової літератури, організації військ, їх дисципліну, терміни служби, військові закони. 3. Всі статті і книги, що відносилися до військової спеціальності [165, арк. 78].

Ретельно переглядати кореспонденцію доводилося в роки воєнних дій. Спекуляції про відомості з фронтів з'явилися ще в перші місяці війни. Більш масових масштабів вони набули під час найважливіших подій цього відрізка історії. Про фальшування та підробку інформації стосовно ходу воєнних дій яскраво свідчать

наступні дані з циркулярів начальника округу. Спостерігалось значне надходження з-за кордону, головним чином з Швеції та Швейцарії, німецьких прокламацій, що містили у собі досить перекручені відомості про хід важливих військових операцій і про втрати військ [96, арк. 112]. У межах округу з'являлися зловмисні особи, безсумнівно агітатори і шпигуни ворогуючих з Росією держав, з метою похитнути фінансову могутність імперії і посіяти розбрат серед населення. Вони поширювали чутки про те, що нібито необхідно забирати вклади з ощадних кас, так як держава через ведення воєнних дій могла припинити видавати вклади [96, арк. 113]. Спостерігалось надходження з-за кордону прокламацій із закликами про підписання миру. Також надсилали бандеролі з друкованими виданнями із Москви у внутрішні губернії, прокламації російських підбурюючих організацій [96, арк. 114]. Відповідно всі ці неправдиві відомості після перегляду цензури вилучали.

Наглядала поштова цензура й за виданнями, що носили сумнівний моральний характер. Зокрема, пану київському окремому цензору по внутрішній цензурі 10 листопада 1879 р. надійшла скарга, що продавці книг виготовляли в десятках тисяч екземплярів для сільського населення та неосвіченого міського населення "пісенники", які потім розсилали поштою. Але в них далеко не те, що мається на увазі під пісенником. Там розміщувалися збірки романів, куплетів і будь якого роду віршів, набраних звідки попало, без всякого піклування про їх зміст. Окрім вульгарності змісту, видавалися пісенники ще й досить безграмотно. Отже, вони ще й поширювали в маси безграмотність [165, арк. 29]. Головним управлінням у справах друку в листопаді 1901 р. звернена увага на велику кількість друкованих книг, що друкувалися у книжкових магазинах та часто розповсюджувалися через поштові установи. Це популярні медичні книги, що стосувалися статевого життя [165, арк. 104].

Контроль з боку цензури також був присутнім в освітній системі. Так, 18 березня 1899 р. вийшло розпорядження про те, щоб в місцевих виданнях не дозволявся друк ніяких відомостей про заворушення, що відбувалися серед студентів університетів та в інших вищих навчальних закладах. Заборонялося друкувати про небажання різних осіб продовжувати отримання газет, що співчували студентським безпорядкам [165,

арк. 193]. Розпорядження від 8 січня 1900 р. забороняло друкувати різні повідомлення про дії комісії стосовно покращень в середній школі, за виключенням, якщо саме Міністерство народної освіти визнавало необхідним публікувати результати своєї діяльності [165, арк. 199].

Відповідно до циркуляру від 12 березня 1911 р., який надійшов до Судилківської поштово-телеграфної контори, на основі діючих правил бандеролі із-за кордону з тимчасовими виданнями належали перегляду поштової цензури, яка на такі бандеролі накладала особливий штампель (чотирикутної форми, з позначенням числа, місяця і року, коли бандероль випущена цензурою, і того міста, в якому знаходиться цензура). У разі отримання закордонних бандеролей із закордонними тимчасовими виданнями без цензурного штампеля, такі бандеролі мали направлятися в найближчий пункт поштової цензури [28, арк. 11].

М. Шидлінг вказує, що у поштові установи з метою посилення цензури постійно надсилалися переліки журналів та газет, які викликали недовіру. Їхня кількість щорічно зростала. Наприклад, у 1882 р. перелік складав 490 найменувань періодичних видань. До 1900 р. їх список сягав 5 тисяч [455, 232-233]. У січні 1913 р. були передані на всі поштово-телеграфні контори списки наступних газет для вилучення: Санкт-Петербург – “Вестник приказчика”, “Газета чиновника”, “Лучь”, “Российская молва”, “Столичные отклики”, “Мусульманская газета”; Москва – “Вольнка”, “Московская копейка”, “Огни”; Азов – “Донская волна”; Катеринослав – “Южное слово”, “Екатеринославские новости”; Київ – “Киевская жизнь”; Харків – “Харьковская воскресная копейка” [92, арк. 49]. У наступні роки кількість заборонених газет тільки збільшувалась, до поштово-телеграфних контор приходили списки все нових і нових видань, які були призначені до вилучення. Були випадки, коли деякі періодичні видання вилучалися з “чорного списку” забороненої кореспонденції.

За наказом начальника Головного управління пошт і телеграфів від 10 червня 1900 р. заборонявся друк і випуск творів графа Л. Толстого без попереднього представлення їх для рішення Головного Управління у справах друку [165, арк. 97]. Розпорядження, датоване 2 листопада 1901 р., забороняло друк та розповсюдження

відомостей про договір між Росією та Персією відносно взаємних торгових відносин, також про переговори, що відбувалися в Константинополі між Турецьким та Перським урядами відносно перегляду Ерзерумського трактату [165, арк. 238]. Відповідно до наказу від 4 липня 1913 р. пропонувалося начальникам закладів, в яких є зареєстровані екземпляри № 5 журналу “Завети” за 1913 р. – вирізати з цих екземплярів сторінки, на яких знаходяться статті: Вальського “О блудних синах социализма”, Данского “Из деревни. Новая деревня”. Вирізані сторінки знищити, при чому скласти відповідний акт, в скількох саме екземплярах це зроблено [99, арк. 122].

Утисків з боку цензури зазнавали окремі національні меншини на офіційному рівні, про що сповіщає циркуляр головного очільника Київського військового округу від 3 жовтня 1914 р. №513 стосовно заборони поширення єврейських газет і будь-якого роду друку на єврейській мові [86, арк. 107]. Очільникам установ необхідно було отримані з поштою газети на єврейській мові, а також відправлені на цій же мові тиражі, затримувати і не видавати адресатам до закінчення війни. Письмова кореспонденція на єврейській мові повинна як і раніше знищуватись [86, арк. 116]. Відповідно цензури зазнавала і кореспонденція, що надсилалася громадянам іншої національності, зорема, євреям. Так, дві телеграми на ім’я шполянського купця Іюлика Фрідмана після перегляду цензурою поверталися для видачі за приналежністю, так як названий адресат не розшукувався і був вільний від підозр. При цьому вказувалося, що вказаний Фрідман з-під ватри звільнений 18 листопада [119, арк. 125].

Надалі система заборон дещо послабилась і головний начальник округу дозволив ввіз в межі округу та видачу адресатам друкованих видань на єврейській мові за умови, якщо вони надруковані з дозволу військової цензури, про що на них повинна бути зроблена помітка “дозволено військовою цензурою” [120, арк. 3]. Циркулярні розпорядження Київського поштово-телеграфного управління до Бердичівської поштово-телеграфної контори вкотре зазначають про цензуру єврейських творів [13, арк. 2].

Неоднозначне ставлення до осіб певних національностей призвело до того, що їх стали звинувачувати у шпигунстві, шкідництві та інших проступках. Надходили відомості про ситуацію загалом по імперії та стосовно військових справ. “За

наявними в головному управлінні відомостями, проживаючі в Росії євреї і агітатори різноманітних політичних партій намагаються поширити в діючій армії відозви, що закликають війська використати свої перемоги над світовим ворогом і представити Російському Уряду вимоги здійснення основних ідеалів, що проповідуються революційними партіями”. Майже вся кореспонденція подібного характеру оглядалась та вилучалась з поштової пересилки, якщо не проходила цензуру.

Серед справ Київського військового комітету у справах друку знаходиться листування з Головним управлінням у справах друку, губернаторами, начальниками жандармських та іншими закладами і особами про допуск звернутися до різних видань і дозвіл окремим особам видавати газети та журнали. Так, 24 березня 1904 р. звернення до Київського окремого цензора надіслав житель м. Грицев Заславського повіту Волинської губернії, граф Володимир Мечиславович Грохольський. Він просив дозволу видавати йому в м. Києві, без попередньої цензури, під його редакцією щоденну газету на польській мові під назвою “Dziennik Kijowski” (“Київський щоденник”) [166, арк. 110-110 зв.]. Зверненням від 26 квітня 1904 р. житель м. Києва дворянин Микола Миколайович Іконніков просить дозволити йому видавати щоденну газету “Свободное слово” [166, арк. 121-121 зв.].

12 травня 1904 р. пану Київському окремому цензору надійшов лист від представника Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства, графа Павла Миколайовича Ігнат'єва. Він представив прохання на ім'я Головного управління у справах друку, в якому просить дозволу видавати в м. Умані, без попередньої цензури, сільськогосподарський журнал під назвою “Сообщение Уманско-Липовецкого сельскохозяйственного общества”. Київський військовий комітет у справах друку пропонував термін виходу цього журналу 1 і 15 число кожного місяця [166, арк. 22-22 зв.].

15 травня 1904 р. надійшло наступне звернення до Головного управління у справах друку від жителя м. Києва по вул. Володимирська, 34, присяжного повіреного Андрія Френкеля, який просить дозвіл видавати йому в цьому місті, з дозволу попередньої цензури, під його редакцією, щоденну газету під назвою “Кіевская Жизнь” [166, арк. 29-29 зв.].

До Київського окремого цензора 23 вересня 1904 р. подала прохання жителька м. Умань, дружина кандидата права Клара Самуїлівна Звоницька, надати їй співпрацю в справі дозволу розширити програму газети “Уманський листок оголошень”, про перейменування цієї газети в “Уманську газету” і про дозвіл Сергію Васильовичу Міркіну-Гецевичу бути редактором цієї газети. Зі свого боку Міркін-Гецевич також подав прохання про дозвіл йому бути його редактором газети “Уманська газета”. Запропонована програма нової газети включає в себе наступні відділи: фейлетони, хроніка, судово-юридичний відділ, кореспонденція, театри і музика [166, арк. 71-71 зв.].

Можна стверджувати, що поштова справа повністю знаходилася під цензурним контролем. Цензурували як внутрішню, так і іноземну періодику та листи. Функціонував цензурний контроль і власне у поштових закладах, де ретельно оглядали всі відправлення та надходження. У разі виявлення якихось небажаних фактів, що попередньо були визначені циркулярами та розпорядженнями, поштова кореспонденція вилучалася чи направлялася на подальшу перевірку спеціальними цензурними органами.

Особливих цензурних утисків зазнавали газети і журнали. Важливим вважалося не допустити потрапляння до рук населення номерів тих періодичних видань, де містилася антиурядова, агітаційна, пропагандистська чи інша заборонена інформація. Часто цензурою заборонялися періодичні видання лише через те, що видання належали особам іншої національності, зокрема євреям. Та все ж, населення Правобережжя мало змогу читати достатню кількість друкованої продукції як місцевого, так і імперського та іноземного масштабу.

Поштово-телеграфні ощадні каси. Турбота про розвиток народних заощаджень і все більшого поширення в народному середовищі почуття ощадливості, з особливою силою проявилася в другій половині XIX ст. Потреба в ощадних касах відчувалася і раніше, вживалися заходи до їх поширення. Заснування перших ощадних кас в Російській імперії відбулося в 1824 р. У 1841 р. ощадні каси відкрили при Санкт-Петербурзькій та Московській ощадних скарбницях [406, 497]. З 1846 р. вони поступово почали відкриватися у губернських містах. Вклади приймали

від 25 коп. На вклади нараховувалося спочатку 4%, а з 1857 р. відсоток знизили до 3 [323, 89].

Починаючи з 1863 р. ощадні каси стали підзвітними Державному банку. Спочатку вони відкривалися при повітових казначействах і міських думах за проханням міських громад, згодом при міських громадських банках. Слабкий розвиток останнього типу кас спонукало Міністерство фінансів піклуватися відкриттям кас при конторах і відділеннях Державного банку. З метою заохочення населення до вкладання коштів в ощадні каси, у 1881 р. підвищили відсоток з 3 до 4. Одним з головних успіхів ощадних кас була їх загальна доступність. Та на цю ознаку кас звернули увагу лише в 1884 р., коли відповідно до закону від 21 січня 1884 р. відкривалися ощадні каси при губернських і повітових казначействах та при важливих торгово-промислових пунктах. При цьому якомога ширше ознайомлювали населення з правилами прийому заощаджень. З цього часу ощадна справа дійсно стала на новий рівень, а ріст заощаджень набирає помітних розмірів [406, 497].

Питання про залучення поштових закладів до прийому ощадних вкладів, за прикладом західноєвропейських держав, було порушене в 1882 р. при розробці Міністерством фінансів загального питання щодо вільного доступу населення до ощадних кас Державного банку. На території Російської імперії на кінець 80-х рр. XIX ст. вже існували державні ощадні каси Державного банку, які діяли самостійно і незалежно. Тому найбільш доцільним і можливим на практиці способом залучення місцевих поштових закладів до ощадних операцій являлось приєднання їх до ощадних кас Державного банку у якості посередників між населенням і існуючими вже ощадними касами [361, 119].

На цьому справа не зупинилася, а продовжувала розвиватися, ощадні каси стали більш доступними. Так, 26 липня 1883 р. вийшло Височайше затвердження думки Державної ради про відкриття поштово-ощадних кас, і таких до початку 1894 р. вже діяло 2050. Поступово кількість поштово-телеграфних ощадних кас зростала. Зокрема, Київський поштово-телеграфний округ в 1892 р. мав 53, а в 1893 – 78 поштово-телеграфних ощадних кас [318, 932]. Станом на 1898 р. діяло 142 поштово-телеграфні ощадні каси. Ними було прийнято 4060120 руб., видано – 1564891 руб.

[435, 564-590]. Поштово-телеграфні ощадні каси активно діяли й на інших територіях Правобережжя, зокрема маємо відомості про вклади населення до Коднянської поштово-телеграфної ощадної каси [7, арк. 1-200] та про збільшення сум вкладів до Бердичівської поштово-телеграфної ощадної каси [13, арк. 1-320].

Законом від 4 квітня 1893 р. надано дозвіл Державному банку, за згодою з Департаментом таможніх зборів, створювати ощадні каси при таможнях. Разом з тим введені, а потім постійно спрощувалися правила прийому і видачі вкладів. З метою подальшого широкого ознайомлення населення із значенням для них ощадних кас як найбільш безпечного місця зберігання вкладів, Міністерство фінансів розповсюджувало серед жителів міст і сіл короткі, доступні для розуміння тексти про значення ощадних кас та прості прийоми їх операцій. Розклеювали і поширювали ці тексти у видних людних місцях [406, 498-500].

Що стосується самого порядку прийому вкладів і способу посвідчення про отримання їх касою, то в цьому відношенні імперськими поштовими і поштово-телеграфними закладами з самого початку була прийнята система, вироблена у Франції і Бельгії. Відповідно до цієї системи прийом вкладів ощадною касою посвідчувався наклейкою в ощадній книжці вкладника, спеціально створеною маркою, яка відповідала сумі кожного вкладу. Такий спосіб був найбільш вірним, швидким і зручним для контролю.

Спочатку наклейкою марок засвідчувався прийом кожного вкладу на суму лише 10 руб., великі ж суми до визначеного дозволеного розміру в 1000 руб., приймалися один раз під розписку, яка видавалася вкладнику місцевою поштово-телеграфною ощадною касою. Згодом для спрощення касової справи і зручності вкладників, посвідчення надходження вкладів наклейкою марок було поступово поширено на будь-яку суму вкладника [361, 120]. Водночас одноразові видачі та вклади не могли становити більше 10 руб. Тому уряд підвищив розмір видачі коштів з 23 руб. до 200 руб. [466, 910].

З відкриттям поштово-телеграфних ощадних кас у 1889 р. суми вкладів приносили 4% річних, але з 1894 р. розмір відсотка вкладу був понижений для вкладників до 3,6% на рік. Таке число було прийняте для практичної зручності

вирахування відсотків, оскільки воно відповідало кількості днів комерційного року (360), і, таким чином, давало можливість кожному вкладнику вирахувати суму прибутку, який отримували від вкладу збережень у поштово-телеграфні каси [361, 120].

Ощадні марки зазвичай нагадували кредитні білети як кольором, так і малюнком. Тому навіть неосвічений вкладник міг підрахувати, чи вірну кількість марок видав поштовий чиновник, який прийняв гроші. Копійки в поштово-телеграфних касах приймали лише повними четвертаками, тобто 25, 50, 75 коп. Вони відмічалися в ощадних книжках теж марками – в 25 коп., але ці 25-копійкові марки не були схожі ззовні на кредитні білети [301, 285]. Для полегшення вкладів дрібних заощаджень в 1900 р., відповідно до Правил про ощадні марки від 22 липня 1889 р., були введені особливі ощадні марки двох номіналів – 5 і 10 коп. Їх наклеювали самі вкладники на бланки, які називалися ощадними карточками. Для кожного розряду таких марок заводилися окремі карточки, які були розділені полями таким чином, щоб після заповнення всіх полів марками обох номіналів загальна сума становила 1 руб. Продаж ощадних марок і видача безкоштовних ощадних карточок здійснювалася всіма закладами поштово-телеграфного відомства. До того ж заповнені марками карточки приймалися всіма ощадними касами як вклади готівкою [361, 120]. Якщо сума вкладу сягала менше 10 руб. – вона відмічалася вкладником спеціальною наклейкою на суму ощадних марок. Коли вклад становив більше 10 руб. – його відсилали для прийому в каси Державного банку разом із ощадними книжками. Вклади пересилали безкоштовно [239, 332].

Поштово-телеграфні ощадні каси діяли на тих засадах, що й державні, з тією лише різницею, що в цих касах не приймалися вклади на ім'я товариств і закладів, а також вклади особливого призначення [301, 284]. Праця чиновників поштово-телеграфних ощадних кас стимулювалася. Вони одержували премії чи надбавки у вигляді відсотків від проведених операцій. Регламентувалися такі грошові винагороди: за кожен нову відкриту ощадну книжку – 10 коп., за кожен обслуговану не менше одного року ощадну книжку – 10 коп., за кожні 100 руб., покладених на ощадну книжку, – 10 коп. [237, 190].

Разом з вдосконаленням способів прийому вкладів проводилися заходи щодо спрощення отримання вкладниками власних коштів із поштово-телеграфних ощадних кас. Відповідно до колишнього порядку, встановленого у 1889 р., безпосередньої видачі вкладів із поштово-телеграфних ощадних кас не існувало. Для усунення недоліків і труднощів з 1899 р. встановлювалася безпосередня видача із поштово-телеграфних ощадних кас частини вкладу розміром до 25 руб. на кожному окрему ощадну книжку. Такий захід був перехідною сходинкою до встановлення повної видачі вкладу. У 1900 р. для деяких кас розмір частини вкладу, який видавався, збільшився до 50 і навіть 100 руб. [361, 120].

Поштово-телеграфні ощадні каси, які відкрилися у 1889 р., приписувалися до ощадних кас Державного банку при місцевих повітових казначействах чи відділеннях Державного банку [361, 121]. Відкриття поштово-телеграфних ощадних кас не потребувало від поштово-телеграфного поштового відомства значних витрат. Здійснення операцій у дрібних поштово-телеграфних закладах з обмеженою кількістю дій покладалося на вже існуючий особистий персонал. Лише в більших поштових закладах необхідно було залучати спеціальних чиновників для цих операцій.

26 липня 1889 р. були видані Височайші затверджені думки Державної думи, за якими на чиновників поштово-телеграфного відомства покладалися нові обов'язки щодо здійснення операцій ощадних кас, визнано справедливим призначати їм за це премії із загального прибутку ощадних кас Державного банку. На виплату таких винагород відраховувалося 10 коп. за кожному видану при поштово-телеграфній ощадній касі ощадну книжку, за 100 руб., які надійшли від вкладника, за кожною книжку поштово-телеграфної каси, якою користувалися не менше року. Також винагороди в розмірі 50 руб. виплачували на кожною касу, якщо протягом року було прийнято вкладів на суму не менше 300 руб. або здійснювалися операції не менше ніж з 20 ощадними книжками [361, 121]. Керівництво держави акцентувало увагу на заходах безпеки та охорони кас. Адже у поштово-телеграфних ощадних касах з часом нагромаджувалися і знаходилися великі суми вкладів. У 1907 р. виданий секретний циркуляр для всіх поштово-телеграфних ощадних кас з настановою не збирати

великих сум коштів та регулярно пересилати їх до місцевого казначейства. На один робочий день дозволялося залишати не більше 100 руб. на касовому рахунку [301, 279-281]. За даними Стеблівської поштово-телеграфної контори за 1 липня 1913 р., на основі діючих в державі поштово-телеграфних ощадних кас, вкладники могли отримувати гроші і відсотки за своїми книжками особисто або через довірену особу. До того ж в останньому випадку повинні бути представлені в касу, окрім книжки, лист-доручення вкладника. Це особливо зручно для осіб, які бажали, не знімаючи з кас вкладів, надати розпорядження своїм близьким, що знаходилися в матеріальній від них залежності. Враховуючи це, визнано дозволити записувати в книгу каси словесні заяви вкладників про надання права негайно розпоряджатися тим особам, які будуть вказані ними в якості їх наступників за заповітним розпорядженням [138, арк. 18].

Таким чином, на початок XX ст. поштово-телеграфні ощадні каси існували при всіх поштових закладах поштово-телеграфного відомства, які здійснювали повні поштові операції. Установи зв'язку відігравали роль банків для жителів сіл, оскільки давали змогу накопичити заощадження. Їх діяльність була вигідною і для держави, адже вона користувалася грошовими ресурсами пересічних громадян.

4.4 Міжнародний поштовий зв'язок

На кінець XIX – початок XX ст. стала помітною не лише взаємодія між поштою та всіма культурними явищами в житті цивілізованих народів, а й відносини, під знаком яких жив тодішній світ. Пошта пов'язувала країни і сприяла зближенню у розв'язанні гуманітарних проблем [451, 200].

У XIX ст. обмін поштової кореспонденції між Російською імперією та іноземними державами відбувався здебільшого через Прусію. Конвенція між цими державами була підписана 21 травня 1821 р. Додатком до поштової конвенції з Прусією був Акт, підписаний 20 березня 1852 р. [361, 98]. Покращення і вдосконалення поштового обміну між ними були здійснені відповідно до поштової конвенції 1865 р. За цією конвенцією встановлювалися нові правила щодо

рекомендованих листів, бандерольних відправлень, відкритих карток з надрукованими на них оголошеннями, кореспонденції з доставкою листоношами, передплачених закордонних періодичних видань [248, 1-26]. Так, циркуляр поштового відомства від 12 лютого 1870 р. з Ушицької поштово-телеграфної контори повідомляє про необхідність визначення суми коштів за письмову кореспонденцію при пересилці через Прусію [15, арк. 6-6 зв.].

Водночас підписувалися поштові конвенції з Австрією. З 1843 р. вперше встановлено російсько-австрійські поштові відносини, встановлений обмін важких пошт і перевезення пасажирів кіньми. Плата за кореспонденцію складалася із внутрішніх поштових такс. Кореспонденція, що направлялася в країни, які знаходилися за Австрією, була звільнена від австрійського транзитного збору, за виключенням листів у Португалію, Іспанію, Гіблартар, французькі та англійські колонії [361, 98]. Наприклад, Міністерством внутрішніх справ стільно з управляючим поштовою частиною в Подільській губернії 29 грудня 1884 р. видано циркуляр до поштових закладів Подільської губернії. За даним циркуляром, друковані твори, що ввозилися в Іспанію, підлягали там оплаті мита, за виключенням тимчасових видань і тих друкованих творів, які не могли бути предметом торгівлі. Зовсім заборонено ввозити в Іспанію наступні друковані твори: передруковані гідрографічні карти, що видавалися іспанським Морським міністерством; книги католицького богослужіння; передруковані твори іспанських авторів [16, арк. 4].

Входження Австрії до німецького поштового союзу та укладення нею поштових конвенцій з Італією слугували заміни в 1854 р. колишніх російсько-австрійських поштових договорів новими, якими була введена існуюча в той час між імперією та Прусією система заокруглених поштових платежів та встановлена нова норма для ваги листів та інших поштових відправлень. Ця конвенція була переглянута в 1866 р. [361, 99].

Першу поштову конвенцію між Російською імперією і Швецією було укладено у 1810 р. Оскільки обмежувалися лише у встановленні порядку пересилки поштової кореспонденції, не торкаючись інших умов міжнародного поштового обміну, було підписано нову російсько-шведську конвенцію 1846 р. Згодом, 18 квітня

1868 р., підписали нову поштову конвенцію між Швецією та Російською імперією [240, 1-8].

Поштові відносини з Туреччиною розпочалися з першої половини XIX ст. і відбувалися сухопутними шляхами через Ольвіополь, Ясси, Бухарест до Константинополя. Кореспонденція, яка пересилалася цією поштою, оплачувалася від імперського кордону особливою таксою, визначеною турецькими монетами. Російсько-турецька сухопутна пошта була знищена 1868 р., коли поштові операції почало здійснювати Російське товариство пароплавства і торгівлі [380, 167-181]. 1848 р. було підписано поштову конвенцію з Грецією. Цією конвенцією встановлювався безпосередній обмін листів і бандерольних відправлень між Російською імперією і Грецією транзитом через Константинополь [361, 99].

Поштове сполучення між імперією і Китаєм було встановлено в 1865 р. Така поштова пересилка здійснювалася 4 рази на місяць. Поштові збори збиралися спочатку на основі спеціальної такси, а згодом за загальноімперською внутрішньою таксою. Згодом пошту почали пересилати 5 разів на місяць: чотири легкі з письмовою кореспонденцією на конях та одну важку з цінною кореспонденцією на верблюдах [361, 99]. Циркуляр начальника Київського поштово-телеграфного округу від січня 1912 р., адресований до Теофіпольської поштово-телеграфної контори, містить відомості стосовно перекладних телеграм з переказом в Маньчжурію на однойменну станцію Маньчжурія, Китайсько-Східною залізничною дорогою [26, арк. 1].

Поштові відносини встановлено було і з азійською державою Персією. Були визначені грошові норми роботи поштово-телеграфних відділень округу щодо відправлень до цієї країни. Так, в циркулярі від вересня 1886 р. про листи через Персію на Чигир зазначалося, що потрібно сплачувати по 8 копійок за кожне слово телеграми [149, арк. 17].

Як уже зазначалося вище, поштові відносини Російської імперії з іноземними країнами відбувалися до кінця 60-х рр. XIX ст. здебільшого через пруське поштове управління, яке визначало такси, встановлювало правила, вело розрахунки. Незручність такого порядку відносин полягала в тому, що кореспонденція,

проходячи через Прусію відкрито, тобто поштучно, розбиралася, сортувалася і направлялася на пруські території, внаслідок чого збільшувалася можливість її засилки чи навіть втрати, уповільнювалася швидкість її доставки [420, 887-906]. Між тим при пересилці в закритих прямих пост-пакетах, які обмінювалися безпосередньо з поштовими відомствами країн призначення, можливість засилок, втрати і уповільнення значно зменшувалася. До того ж, пересилка таким способом мала обходитись значно дешевше [361, 100].

Для вирішення незручностей і недоліків в обміні міжнародною кореспонденцією, на початку 1870-х рр. Російською імперією було заключено ряд нових поштових договорів з Данією, Нідерландами, Бельгією, Францією, Швейцарією, Італією, Німеччиною, Австро-Угорщиною. Останніми двома договорами, а також поштовою конвенцією з Румунією, такса за листи і бандерольні відправлення, була встановлена однакова з таксою за кореспонденцію, яка пересилалася всередині імперії [361, 100]. Зокрема, в циркулярі поштового відомства встановлювалася такса збору грошей за письмову кореспонденцію при пересилці через Нідерланди [15, арк. 6-6 зв.]. Так, від 29 квітня 1885 р. при пересилці у Францію посилок із золотими чи срібними речами, в деклараціях до цих посилок повинні були точно вказувати кількість чистого металу, що містилася в тих речах [16, арк. 18]. У циркулярі від травня 1890 р. вказувалося, що пошту, направлену в Італію і транзитом через Італію в Єгипет, Судан, Тріполі, Туніс і т.д. із Київської та Волинської губерній направляти в поштовий відділ №4 [61, арк. 11].

Отже, численне підписання Російською імперією поштових конвенцій із зарубіжними державами сприяло налагодженню системи міжнародних поштових відносин. Конвенції передбачали двостороннє визначення вартості послуг та пересилання поштової кореспонденції.

З розвитком поштових повідомлень, уряди стали укладати між собою поштові конвенції про порядок пересилання кореспонденції через чужі володіння транзитом, про розміри поштових зборів і про розподіл їх між договірними сторонами. При укладанні цих конвенцій сторони часто дбали про те, щоб залучити на свою територію щонайбільше поштових відправлень та подовжити шлях для їхнього

транзиту, і, таким чином, штучно піднімали транзитні поштові збори (стягувалися згідно ваги і відстані), розглядаючи транзитний пропуск поштових відправлень виключно як джерело доходів.

Постановка загального питання про введення однакової такси за міжнародну кореспонденцію в усіх країнах належала Німеччині, яка запропонувала в 1874 р. з'їхатись представникам країн в Берн для обговорення створення Всесвітнього поштового союзу і підписання відповідного договору [295, 81-94]. На з'їзді, що відбувся у вересні 1874 р., представник від Російської імперії заявив, що умови для міжнародної кореспонденції, які прозвучать, будуть поширені на внутрішню кореспонденцію, яка пересилалася на території Російської імперії [361, 100].

Відповідно до умов Бернського конгресу всі країни, що входили до складу Всесвітнього поштового союзу, для обміну поштових відправлень між своїми поштовими установами становили одну поштову територію (*un seul territoire postal*). В межах цієї території вільний обмін кореспонденції забезпечувався чотирма основними положеннями: 1) По всій території поштового союзу встановлювалася свобода транзиту; 2) Безоплатність пересилання (в силу того міркування, що послуги, які надавалися державою з транзитного перевезення чужої кореспонденції через його територію, в середньому врівноважувалися відповідними послугами, які отримувалися їм від інших держав); 3) Однакова, незалежна від відстані, поштова такса; 4) Скасування поділу поштових зборів (на користь кожної держави відходили ті поштові збори, які вона стягувала) [393]. Бернський договір вступив в дію у 1875 р., з того ж часу на території імперії було введено однакову таксу як за міжнародну, так і за внутрішню кореспонденцію.

Другий поштовий конгрес відбувся 1878 р. в Парижі. Для спрощення торгових відносин з іноземними державами рішенням конгресу надавалася можливість страхувати грошові і цінні пакети до місця їх призначення, встановлювався чіткий єдиний тариф для листів та бандерольних відправлень (25 сантимів і 5 сантимів) [361, 101].

Наступний поштовий конгрес був скликаний у Лісабоні в 1885 р. На ньому порушили питання відміни страхування кореспонденції для Російської імперії, але

імперські представники відстояли збереження страхового збору [244, 11-12]. Окрім того, Російська імперія відтоді мала право підвищити таксу за просту міжнародну кореспонденцію. Це зумовлено тодішнім курсом, за яким 25 сантимів, що складало плату за простий лист, рівнявся вже не колишнім 7 коп., а 10 коп. [361, 101].

Четвертий Віденський конгрес відбувся у 1891 р. Відповідно його рішень для Російської імперії загальна союзна такса страхового збору була не обов'язковою. Це дало можливість російському поштовому управлінню на особистий розсуд застосувати до закордонних цінних пакетів союзу страхову таксу [416, 423-435]. Після четвертого поштового конгресу до складу Всесвітнього поштового союзу входило 34 країни, що займали 9 млн кілометрів квадратних та мали 947 млн жителів. Щоденний обмін поштовими предметами становив 44 млн одиниць, а на кожного жителя доводилося 0,33 відправлення або щорічно 15,4 листа [295, 123].

Останній поштовий конгрес був скликаний у Вашингтоні в 1897 р. [394, 560-568]. Одним з найбільш важливих питань цього конгресу, було питання плати за пересилку через країни союзу транзитної кореспонденції. Така плата ще на Бернському конгресі була визначена в розмірі 2 франки за кілограм листів та 25 сантимів за кілограм бандерольних відправлень [294, 734-740]. На Вашингтонському конгресі вирішили залишити плату без змін, але поступово її понизити: на 5% протягом двох перших років, на 10% протягом наступних двох років і на 15% після цих чотирьох років. Ваговий збір за посилки з малою вагою був встановлений у 50 сантимів (20 коп.) на користь кожної країни, через яку пересилається посилка, і по 1 франку 25 сантимів (50 коп.) в користь Російської імперії [361, 101], [476, 241].

З підписанням договорів, загальних для Всесвітнього поштового союзу, колишні окремі поштові конвенції Російської імперії з Прусією і Австро-Угорщиною більшою мірою своїх постанов втратили практичне значення. Через це з Німеччиною і Австро-Угорщиною, а також зі Швецією, Норвегією і Румунією в 1898-1899 рр. були укладені нові поштові договори, внаслідок чого були впорядковані всі гілки міжнародної поштової служби [361, 102]. Таким чином, на кінець XIX ст. Російська імперія брала участь в усіх основних міжнародних поштових договорах.

Станом на 1901 р. кількість поштових відправлень в межах Всесвітнього поштового союзу перевищувала 23 млрд. одиниць, в тому числі на Російську імперію припадало 775 млн. Лише листи в межах союзу становили 10 млрд., з яких в Російській імперії – 465 млн. Значну частину письмової кореспонденції складали відкриті листи. Їхня кількість в імперії складала 79 млн. на рік. Враховуючи народонаселення, всіх листів в імперії приходиться 3,5 на особу в рік, а відкритих листів – 0,6 на особу в рік. Значні цифри становив газетний обмін. Всього в межах Всесвітнього поштового союзу пересилалося поштою щорічно близько 5 млн. газет, тобто отримувалися з інших країн чи проходили транзитом. На Російську імперію доводилося 183 млн. газет. Кількість поштових переказів в імперії становила 7 млн. Російська імперія мала найбільшу кількість листів з оголошеною цінністю, а саме 17 млн. Так, в імперії сума грошових поштових переказів складала 23 млн. франків [362, 639-640].

Про відкриття прийому міжнародних телеграм на території Правобережжя свідчать численні циркуляри. Так, командир 34-го драгунського Стародубовецького полку 31 жовтня 1899 р. звернувся із проханням до комергерца двору його величності Дмитра Сергійовича позбутися незручності – на Вишгородському поштово-телеграфному відділі не приймали телеграми, адресовані за кордон. Циркуляром від січня 1900 р. наказувалося внести зміни і розпочати прийом міжнародної кореспонденції [215, арк. 2]. Від 21 січня 1902 р. начальнику Київського поштово-телеграфного округу пропонувалося Міністерством внутрішніх справ та ГУПіТ відкрити прийом міжнародних телеграм в поштово-телеграфному відділі Стеблів, Київської губернії, і про виконання цього донести по телеграфу [216, арк. 14]. ...від 26 березня 1902 р. у поштово-телеграфному відділі Володимирка, Київської губернії [216, арк. 18]. ...від 7 червня 1902 р. у поштово-телеграфному відділі Берестечко, Волинської губернії [216, арк. 37]. ...від 1 серпня 1902 р. у поштово-телеграфному відділі Фастова Київської губернії [216, арк. 56].

З поширенням міжнародних поштових сполучень та обміном поштових переказів, посилок і грошових листів, відкрилося широке поле для застосування введених у всіх країнах поштових марок та інших знаків поштової оплати [322, 24-

29]. Після проведення всіх конгресів було вирішено, що міжнародна кореспонденція лише тоді могла вважатися оплаченою, коли на ній була наявна марка тієї країни, з якої вона відправлена, але водночас висували пропозицію, щоб були введені знаки поштової оплати, дійсні у всіх країнах Всесвітнього поштового союзу. До того ж пропонували під таким знаком пересилати не лише просту кореспонденцію, а й невеликі грошові суми [356, 849].

Відповідно міжнародної поштової згоди, плата за лист, відправлений за кордон, встановлювалася у 25 сантимів (в країнах, де місцевою грошовою одиницею був не франк, вартість марки встановлювалася у місцевій монетній валюті. Зокрема, в Російській імперії це 10 коп.) [293, 1020], при чому вага листів не обмежувалася. Відкриті оплачувалися 4 коп., бандерольні відправлення – 2 коп. за кожні 50 грам; вага бандерольних відправлень обмежувалася 200 грам – для друкованих творів і ділових паперів та 250 грам – для зразків товарів. Рекомендовані (замовні) відправлення (листи та бандеролі) оплачувалися, крім вагового збору, 10 коп. за замовлення. За пересилання грошових і цінних пакетів стягувався, крім вагового збору та плати за замовлення, страховий збір: за пересилку в країни, що приступили до умови щодо обміну пакетів з оголошеною цінністю, – по 4 коп. (при адресуванні в країну суміжну), 19 коп. (в країну несуміжних), а в країни, що не взяли до зазначеної умови, – за внутрішніми таксами [393, 812].

Таким чином, Російська імперія, зокрема Правобережна Україна, стала транзитною посередницею в системі міжнародного обміну кореспонденції. Пересилка міжнародної кореспонденції наповнювала бюджет країни, була вигідним джерелом прибутку. Підписання поштових конвенцій з низкою іноземних держав сприяли покращенню системи міжнародних поштових сполучень, розвитку поштової галузі. Вхід Російської імперії до Всесвітнього поштового союзу слугував важливим кроком у її подальших відносинах з країнами Європи. Адже встановлювалися єдині тарифи, перелік послуг, нові шаблони якості. Результатом підписання конвенцій та скликання поштових конгресів було створення цілісного поштового простору та вільного транзиту кореспонденції між країнами-учасницями Всесвітнього поштового союзу. Зросли об'єм та швидкість пересилання пошти за кордон. На кінець XIX –

початок XX ст. були повністю сформовані засади обміну міжнародної кореспонденції. Правобережна Україна активно приєдналася до міжнародного поштового співробітництва.

Підводячи підсумок, зазначимо, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. поштова справа активно удосконалювалася. Ефективне надання можливостей швидкого і зручного руху, низька оплата за доставку кореспонденції, безпечна пересилка посилок підвищували моральний та матеріальний стан населення. Регламентувалися надійна пересилка кореспонденції в залежності від її видів та ваги, способи її доставки. Зокрема, використовували брички, карети, кабріюлету. Зробити доставку кореспонденції швидшою та в більшому обсязі стало можливим завдяки велосипедам, автомобілям, пароплавам. Використання зазначеної техніки здешевлювало доставку. Перевезенням пасажирів займалися приватні підприємці – власники диліжансів. Велика кількість поштових трактів закривалася, в результаті чого припиняли діяльність відділи поштових карет і бричок. Проте щороку відкривалися нові поштові тракти для перевезення пасажирів.

Однією з основних цілей поштового відомства було зробити доступною пошту для жителів віддалених міст і сіл. Цю функцію було покладено на залізничні станції, яким поштово-телеграфне відомство доручило виконувати обов'язки прийому і видачі різного роду кореспонденції, утворивши із цих установ різні поштові заклади. Відкриття нових залізничних колій дозволило створення залізничних поштових відділень, впливало на поштовий рух у губерніях. Завдяки залізничній пошті скоротилася протяжність поштових трактів, створювались нові короткі тракти. Це викликало необхідність утворити спеціальний орган – Управління відділів перевезення пошт залізницею, який численними наказами, циркулярами та постановами регламентував перевезення поштової кореспонденції залізницею. Мережа залізниць зв'язала між собою великі міста Правобережної України та створила умови для розвитку економіки, промисловості регіону, сільського господарства та торгівлі. Це викликало необхідність перевезення пошти залізницею.

Отже, в ефективній організації роботи поштових установ вагомим чинником є їх охорона. Ця проблема набуває актуальності при доставці поштової кореспонденції і

телеграм. Основні проблеми безпечної доставки кореспонденції вимагали рішучих заходів щодо охорони пошти. Головна відповідальність покладалася на охоронців, щодо яких було розроблено спеціальні вимоги. Зверталася увага на фізичний та розумовий розвиток, вміння володіти зброєю. Обов'язки охоронців регулювалися циркулярами, постановами, наказами та вимагали їх відповідального виконання.

Таким чином, поштова справа знаходилась під контролем цензури. Контролю підлягала внутрішня, іноземна періодика та листи, всі відправлення і надходження. Відповідні циркуляри та розпорядження визначали порядок вилучення кореспонденції та направлення на більш детальну перевірку спеціальними органами цензури. Особливо доскіпливо переглядалися газети й журнали з метою виявлення антиурядової, агітаційної чи забороненої інформації. На території Правобережної України населення мало доступ до багатьох видань. Але оскільки тут проживало багато єврейського населення, влада забороняла єврейські періодичні видання.

У зародженні ощадної справи населення значну роль відіграли поштові установи. Ощадні каси були відкриті при всіх поштових закладах. Вони давали можливість накопичувати кошти жителям сільської місцевості. Механізм накопичення коштів та їх видачі постійно вдосконалювався, став зручним і надійним. Держава також мала вигоду – могла користуватися заощадженнями населення.

Ми дійшли висновку, що у системі міжнародного обміну кореспонденцією Російська імперія відігравала важливу роль, зокрема і Правобережна Україна стала транзитною посередницею міжнародних поштових сполучень. З метою покращення міжнародних зв'язків імперський уряд підписав міжнародні поштові конвенції та вступив до Всесвітнього поштового союзу. Це дало змогу країнам-учасникам створити єдиний поштовий простір та вільний транзит кореспонденції, встановити єдині тарифи, перелік послуг, нові шаблони якості. На кінець XIX – початок XX ст. було регламентовано обмін міжнародною кореспонденцією, зростали об'єми та швидкість пересилання пошти за межі держави. Правобережна Україна активно залучилася до міжнародної поштової співпраці.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження історіографії питання діяльності поштових та поштово-телеграфних установ на території Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. виділено три періоди: перший період охоплює другу половину XIX – початок XX ст., другий період поділяється на два етапи: 1920-і – 1950-і рр. та 1960-і – 1980-і рр., третій період датується 1990-ми рр. – початком XXI ст. На початку першого історіографічного періоду, у другій половині XIX ст., досліджувалися окремі питання розвитку поштового зв'язку. Тематичні праці з поштової справи з'явилися лише наприкінці XIX ст. У даний період дослідники розглядали питання розвитку поштового зв'язку на загальноімперському рівні, а в поштовій справі Правобережжя досліджувалися лише окремі аспекти. Досвідчені фахівці поштової справи підготували більшість тематичних праць з історії діяльності поштових установ, в той час як науковці не цікавилися зазначеним питанням.

Для другого періоду історіографії характерна поява ґрунтовних праць у вивченні історії становлення та розвитку поштової галузі. Дослідження історії поштових та поштово-телеграфних установ представлені фундаментальними працями, довідковою та словниковою літературою, статтями наукового характеру. Завдяки науково-технічному розвитку модернізаційні процеси позитивно змінювали і поштову галузь, що викликало інтерес науковців до історії поштової справи. Діяльність поштово-телеграфної справи другої половини XIX – початку XX ст. стала предметом критики дослідників. Проте, вказуючи на недоліки функціонування установ зв'язку, наголошували на якісні зміни їх розвитку у 1920-і – 1980-і рр. В радянський період питання історії установ зв'язку на території українських губерній було малодослідженим. Окремі факти діяльності пошт, зокрема, Правобережжя не могли дати цілісну характеристику поштовій справі регіону.

Третій історіографічний період історії поштової справи характеризується ґрунтовними та об'єктивними дослідженнями історії поштових та поштово-телеграфних закладів, які представлені дослідженнями локального характеру. Так, з'явилися монографії, краєзнавчі нариси, науково-популярні статті. Сучасний період

розвитку історіографії поштової галузі характерний появою дисертаційних праць регіонального характеру. Аналіз історіографії поштових установ дає можливість зробити висновок, що історія поштово-телеграфної справи Правобережної України потребувала глибокого вивчення, спеціального дисертаційного дослідження.

Різноманітні за походженням письмові та зображальні джерела, які авторка ввела у науковий обіг, сприяли ґрунтовному висвітленню теми дисертації. Для повного та критичного аналізу матеріалу залучено письмові джерела, зокрема, законодавчі акти, діловодна документація центральних і місцевих установ зв'язку, міжнародні документи, статистичні відомості, періодичні видання, довідкові матеріали, словники і енциклопедії. Вагому роль у дослідженні відіграли зображальні джерела. Так, використано картографічні матеріали, штемпелі, знаки поштової оплати (марки, конверти, листівки), фотоматеріали, фонди Музею поштового зв'язку та Музею-пошти. У процесі написання роботи автором опрацьовані архівні матеріали Державного архіву Житомирської області, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Хмельницької області, Центрального державного історичного архіву м. Києва. Загалом до написання дисертаційного дослідження залучено 4 архіви, 48 фондів, 236 справ.

Завдяки матеріалам законодавчих актів вдалося проаналізувати заходи влади щодо функціонування та розвитку системи зв'язку в Російській імперії, до складу якої входила Правобережна Україна. Діловодна документація допомогла всебічно розкрити основні напрямки діяльності пошти Правобережжя. Серед періодичної преси особливо важливим є "Почтовый дорожник", що видавався Поштовим департаментом. Друковані та рукописні карти, їх аналіз і вивчення дали змогу одержати чіткі межі досліджуваної території. Штемпелі допомогли з'ясувати систему контролю за маршрутом і часом перебування в дорозі кореспонденції. За допомогою експозицій музею пошти м. Києва авторка побачила та проаналізувала низку моментів з історії розвитку поштового зв'язку Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст.

Ґрунтовний аналіз історії поштового та поштово-телеграфного зв'язку Правобережної України у взаємозв'язку із соціально-економічним, політичним та

культурним життям суспільства здійснено на основі системного, історичного, ціннісного, комплексного та антропологічного підходів. Значення системного підходу в дослідженні особливо вагоме, оскільки поштова галузь є складною системою з різноманітними зв'язками і взаємовідносинами. Даний підхід застосовувався щодо правил функціонування, поділу виявленої системи на окремі компоненти, визначенням їх зв'язків і взаємодії. Історичний підхід дав можливість розглянути дане питання нерозривно з попередніми подіями. Всебічно проаналізувати історію установ зв'язку вдалося завдяки комплексному підходу.

Для досягнення мети і завдань дисертаційної роботи застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження; зроблено висновки на основі принципів узагальнення, аналізу, синтезу, абстрагування, історизму, об'єктивності та наукового плюралізму. Історико-генетичний метод дозволив розглянути становлення та поступовий розвиток поштового та телеграфного зв'язку на території Правобережжя. Виділити різні напрямки поштових послуг допоміг історико-типологічний метод. Завдяки застосуванню історико-хронологічного методу здійснено логічне розташування основних фактів та явищ з історії поштового сполучення Правобережжя у хронологічній послідовності. Використання статистичних методів допомогло обчислити заробітну плату працівників за певний проміжок часу, надбавки за різні види діяльності. Метод повсякденності дав змогу проаналізувати матеріальне та нематеріальне життя персоналу поштової галузі, їх психологію, умови життя, трудової діяльності, задоволення щоденних потреб в їжі, одязі, житлі, лікуванні.

Можемо констатувати, що зростання чисельності населення, швидкі темпи розвитку промисловості та торгівельних зв'язків, продуктивних сил та гуманітарної сфери у другій половині XIX – на початку XX ст. сприяло підвищенню попиту на регулярні та загальнодоступні поштові послуги. Виникала необхідність розгортання мережі нових поштових та поштово-телеграфних установ. З метою забезпечення відповідності вимог соціально-економічного та культурного життя, якісного поштового сполучення здійснювалося будівництво поштових контор та станцій.

На території Правобережної України протягом XIX – на початку XX ст. була сформована мережа поштового сполучення. Для надання населенню поштових послуг відкривались нові види установ зв'язку, які залежно від об'ємів виконуваних операцій мали різний статус. Зокрема, сільські пошти, розсильні пошти по повітах, рухомі поштові експедиції, земські пошти, встановлювалися виробництва поштових операцій на залізничних та кінних поштових станціях, при волосних правліннях. Та все ж вони недостатньо забезпечували поштові потреби сільського населення. Проте сільські пошти встановили зв'язок з містами, надавали послуги пересилки коштів, кореспонденції, періодики. Відкриття значної кількості поштових та поштово-телеграфних установ та покращення якості здійснення поштових операцій зменшило кількість втраченої кореспонденції під час пересилки. Система утримання поштових та поштово-телеграфних установ у XIX – на початку XX ст., прискорення руху поштової кореспонденції, потребували постійного вдосконалення. Паралельно функціонували ямська, торгова та оціночна системи, вольна пошта, в результаті тривалого розвитку яких сформувалася класична поштова служба.

Організаційний процес відкриття поштових та поштово-телеграфних закладів потребував значних зусиль та фінансів, тривалого документального оформлення. Активним учасником фінансування відкриття та утримання поштових закладів було місцеве населення.

Створення безпечних умов доставки кореспонденції, надання доступних і швидких поштових послуг лежало в основі діяльності поштового відомства. Підпорядковані йому заклади забезпечували пересилку поштової кореспонденції, оформляли передплату преси, займалися питаннями пересилки і доставки газет та журналів, здійснювали операції по діяльності ощадних кас, надавали послуги телеграфу та телефону. Правильність надання послуг, їх вартість регламентувалася циркулярами та наказами. Позитивним результатом діяльності поштового відомства стало забезпечення швидкості поштових операцій.

У другій половині XIX ст. у сфері поштово-телеграфного зв'язку з'явилося нове технічне обладнання. Телефонне сполучення в Україні з'явилося з квітня 1886 р., а на початок XX ст. телефонні лінії з'єднали всі великі міста Правобережжя. Телеграф та

телефон відкрив нові можливості спілкування та передачі інформації органам влади, громадським закладам та приватним особам. Дозвіл на встановлення телефонних апаратів надавався Міністерством внутрішніх справ. З розвитком нового виду зв'язку поштово-телеграфне відомство збільшило можливості надання послуг населенню. Телеграф та телефонний зв'язок відіграли значну роль у розвитку соціально-економічних, виробничих, культурних та побутових відносин.

Ефективна робота поштової галузі залежала від правильного відбору кадрів. Працівники установ зв'язку забезпечували надання якісних послуг споживачам, чітко дотримуючись посадових обов'язків та інструкцій. Перед кожною посадовою особою поштових та поштово-телеграфних установ ставилися високі вимоги, які потребували чіткого дотримання визначеного регламенту. Влаштуватися у поштову службу міг кандидат з високими моральними якостями, фізичними та розумовими здібностями, певним професійним рівнем підготовки, знанням іноземних мов. Хоч поштова галузь була популярною у виборі професії і постійно були черги на вакансії, траплялися випадки порушення інструкцій, циркулярів та невиконання посадових обов'язків, безвідповідальне ставлення до ведення ділової документації. Такі випадки характерні і для працівників установ пошти на Правобережжі. Головним критерієм у забезпеченні відмінного виконання посадових обов'язків були результати навчання та підвищення професійного рівня кадрів. Постійно змінювалися та вдосконалювалися форми і методи навчання. Обов'язковою умовою було здобуття освіти начальником закладу, на якого покладені завдання організації роботи підлеглих. Професійні знання можна було отримати на спеціальних курсах та при поштових установах. Поштові кадри працювали над самоосвітою та саморозвитком. Кадровий склад пошти працював і над загальноосвітнім рівнем.

У дисертаційній роботі деталізовано особливості роботи жінок у поштовій сфері, організації охорони поштових установ та доставки кореспонденції, надання послуг телефонного зв'язку. Жіноцтво залучалося до роботи у поштовому відомстві, вони виявляли бажання надавати поштові послуги не зважаючи на нижчу заробітну платню, ніж у чоловіків. Рівень освіченості жінок був вищим і це відкривало можливості влаштуватися на поштову службу. Адже при прийомі на роботу

враховувалися відповідний рівень освіченості, знання кількох іноземних мов, дисциплінованість, високі моральні якості, чітке і відповідальне виконання всіх розпоряджень та постанов, прагнення підвищувати свій професійний рівень. Дані якості могли забезпечити високий рівень надання поштових та телеграфних послуг.

Підвищення професійного рівня працівників, ефективне виконання посадових обов'язків постійно заохочувалось урядом. Достойний рівень життя поштових службовців, стимулювання працівників створювало чергу претендентів на службу. Проте поштово-телеграфне відомство було обмежене фінансами, щоб запроваджувати нові мотиваційні форми щодо діяльності працівників поштової сфери. Так як поштові працівники часто змінювали місце роботи, відомство намагалось вирішити житлову проблему. Виділялись гроші на придбання житла чи надавали державні квартири. Працівникам видавався спеціальний одяг, на свята виплачувалися премії та влаштовувались святкування, надавалась одноразова грошова допомога на лікування та у випадку смерті, виплачувались пенсії. При поштових установах створювались комітети та фонди, які матеріально підтримували працівників. У залежності від посад коливався рівень матеріального забезпечення. Проте в поштових установах Правобережної України присутні факти спроби отримати незаконні прибутки працівниками пошти, які вдавались до крадіжок, привласнень чужого майна.

Варто відзначити, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. поштова галузь постійно розвивалася. Автором уточнено закономірності відкриття та функціонування пасажирських трактів, встановлення телеграфного сполучення. Швидкий і зручний рух, доступна оплата пересилки кореспонденції, використання техніки у поштовому сполученні позитивно характеризували поштову сферу. Щороку відкривалися нові поштові тракти для перевезення пасажирів. Приватні підприємці, які мали диліжанси, займалися перевезенням пасажирів. Жителі віддалених міст і сіл також відчували зміни у поштовому сполученні. Створено відділи перевезень пошти залізницями у кількості 10 управлінь. На території України з них діяли третій, четвертий і п'ятий. На території Правобережжя – четвертий відділ з управлінням у Києві. Залізничні станції відкривали установи зв'язку, створювали

залізничні поштові відділення, пожвавили поштовий рух у губерніях. Невигідні поштові тракти закривалися, а створювалися нові, більш зручні. Залізниці допомогли встановити поштове сполучення між великими містами Правобережної України, створюючи умови для розвитку економіки. Перевезення поштової кореспонденції залізницею організовувалося Управлінням відділів перевезення пошт залізницею.

Надійність доставки поштової кореспонденції вимагала створення системи охорони пошти. Особливо ця проблема актуальна при доставці телеграм та поштової кореспонденції. Для охоронців, на яких покладалася вся відповідальність за збереження та доставку матеріальних цінностей, розроблено спеціальні вимоги. Їх обов'язки регулювалися циркулярами, постановами та наказами.

У ході дослідження вдалося розширити інформацію щодо діяльності цензури та ощадних кас. На поштові заклади було покладено обов'язки цензури, яка здійснювала контроль за внутрішніми та іноземними відправленнями та надходженнями. Порядок вилучення забороненої кореспонденції визначався відповідними документами. Особливу увагу цензорів привертали газети й журнали, де можна було виявити антиурядову заборонену інформацію, єврейську періодику. Так, на території Правобережжя проживало багато єврейського населення, проте воно не мало доступу до багатьох видань. Створення ощадних кас при поштових установах було вигідно і державі і населенню. Сільські жителі отримали змогу накопичувати кошти. Порядок оформлення заощаджень та їх видачі постійно вдосконалювався, ставав доступним, надійним і зручним.

Правобережна Україна, яка входила до складу Російської імперії, стала транзитною посередницею у системі міжнародного обміну кореспонденцією. Її територія входила до єдиного поштового простору, через який проходив вільний транзит кореспонденції, діяли єдині тарифи, перелік послуг, запроваджувалися нові шаблони якості. Активному залученню Правобережжя до міжнародної поштової співпраці сприяв регламентований обмін міжнародною кореспонденцією і як наслідок – зростання кількості та швидкості міждержавних поштових сполучень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопублікована джерельна база

1. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф. 205. Горошківське поштово-телеграфне відділення. – Оп. 1. – Спр. 1. О службе охранников учреждения. – 14 арк. – 1910-1917 рр.
2. Держархів Житомирської обл. – Ф. 208. Житомирська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – Спр. 1. О службе почтово-телеграфного чиновника Владимира Минаева. – 1899-1914 рр. – 114 арк.
3. Держархів Житомирської обл. – Ф. 208. Житомирська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – Спр. 5. О службе почтальена Луки Петровича Огнянника. – 1908-1911 рр. – 58 арк.
4. Держархів Житомирської обл. – Ф. 208. Житомирська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – Спр. 8. О службе почтово-телеграфного чиновника Георгия Михайловича Труса. – 1911-1914 рр. – 24 арк.
5. Держархів Житомирської обл. – Ф. 214. Радомишльська поштово-телеграфна контора. – Оп. 2. – Спр. 1. Секретные циркуляры начальника Киевского почтово-телеграфного округа за 1894-1909 гг. – 1894-1909 рр. – 218 арк.
6. Держархів Житомирської обл. – Ф. 214. Радомишльська поштово-телеграфна контора. – Оп. 2. – Спр. 2. Экзаменационные листы и предписания начальника округа о допуске учеников на должность чиновника. – 1911 р. – 37 арк.
7. Держархів Житомирської обл. – Ф. 273. Коднянська поштово-телеграфна державна ощадна каса № 15. – Оп. 1. – Спр. 1. Ведомости о приеме и выдаче вкладов. – 1916 р. – 200 арк.
8. Держархів Житомирської обл. – Ф. 273. Коднянська поштово-телеграфна державна ощадна каса № 15. – Оп. 1. – Спр. 3. С переписки об ошадной кассе. – 28 арк.

9. Держархів Житомирської обл. – Ф. 531. Житомирське залізничне поштово-телеграфне відділення. – Оп. 1. – Спр. 9. Циркуляри начальника отдела перевозки. – 1911 р. – 24 арк.
10. Держархів Житомирської обл. – Ф. 532. Народицьке поштово-телеграфне відділення. – Оп. 1. – Спр. 2. Секретні циркуляри начальника округу. – 1907-1908 рр. – 24 арк.
11. Держархів Житомирської обл. – Ф. 535. Пулинське поштово-телеграфне відділення. – Оп. 1. – Спр. 1. – Циркуляри начальника Киевского почтово-телеграфного округа. – 1895-1917 рр. – 150 арк.
12. Держархів Житомирської обл. – Ф. 628. Бердичівська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркулярні розпорядження Київського поштово-телеграфного управління. – 1894-1901 рр. – 194 арк.
13. Держархів Житомирської обл. – Ф. 628. Бердичівська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркулярні розпорядження Київського поштово-телеграфного управління. – 1915-1916 рр. – 320 арк.
14. Держархів Житомирської обл. – Ф. 647. Житомирський залізничний відділ IV відділу перевезень по залізниці. – Оп. 1. – Спр. 4. Переписка с начальником отделения о назначении, перемещении, назначении отпусков, представлении к награждению та увольнению сотрудников. – 1908 р. – 272 арк.
15. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф. 40. Ушицька поштова контора. М. Нова Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – С. 3. Циркуляри та розпорядження керуючого поштовим відомством Подільської губернії. – 1870-1871 рр. – 92 арк.
16. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 40. Ушицька поштова контора. М. Нова Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – С. 4. Циркуляри та розпорядження поштового департаменту. – 1885 р. – 38 арк.
17. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 41. Кам'янець-Подільське залізничне відділення, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Сп. 4. Циркуляри поштового департаменту. – 6 лютого 1915 – 30 грудня 1915 рр. – 170 арк.

18. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 41. Кам'янець-Подільське залізничне відділення. м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії. – Оп.1. – С. 5. Циркуляри поштового департаменту. – 1915 р. – 209 арк.
19. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення, м-ко Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Описи діяльності державної поштової каси, що діяла при відділенні. – 1912 р. – 113 арк.
20. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення, м-ко Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 9. Річна статистики та річні звіти відділення. – 1912-1913 рр. – 17 арк.
21. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення, м-ко Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 11. Відомості про виплату заробітної платні службовцям відділення. – 1913 р. – 71 арк.
22. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення, м-ко Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 18. Главная книга сметных расходов на сметный период 1913 г. – 6 травня 1913 – 18 квітня 1913 рр. – 18 арк.
23. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення, м-ко Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 21. Каплюское почтово-телеграфное отделение о расходах аванса на пересылку денег в сторону от почтово-телеграфного учреждения. – 1 лютого 1913 – 1 січня 1914 рр. – 33 арк.
24. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 411. Калоське поштово-телеграфне відділення, м-ко Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 1. – Спр. 22. Каплюское почтово-телеграфное отделение о просьбе корреспондентов о хронике и досылке и розыскам почтовых отправлений. – 8 січня 1913 – 8 січня 1914 рр. – 64 арк.

25. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 411. Калюське поштово-телеграфне відділення, м-ко Калюс Ушицького повіту Подільської губернії. – Оп. 2. – Спр. 3. Списки службовців відділення. – 1913 р. – 34 арк.
26. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 686. Теофіпольська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри начальника Київського поштово-телеграфного округу. – 1903 р. – 40 арк.
27. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 695. Судилківська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – С. 1. Циркуляри Київського поштово-телеграфного округу. – 24 червня 1909 – 31 грудня 1909 рр. – 79 арк.
28. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 695. Судилківська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – С. 3. Циркуляри Київського поштово-телеграфного округу. – 1911 р. – 33 арк.
29. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 696. Антонінська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – С. 1. Циркуляри Київського поштово-телеграфного округу. – 1912-1922 рр. – 35 арк.
30. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 696. Антонінська поштово-телеграфна контора. – Оп. 1. – С. 2. Особові справи чиновника А. Рибачука та листоноші Т. Шклярука. – 1913-1919 рр. – 43 арк.
31. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 733. Фрампольське поштово-телеграфне відділення, м-ко Фрамполь Кам'янецького повіту Подільської губернії. Оп. 1. – Спр. 9. Годовой отчет за 1897 г. – січень 1897 – січень 1898 рр. – 10 арк.
32. Держархів Хмельницької обл. – Ф. 733. Фрампольське поштово-телеграфне відділення, м-ко Фрамполь Кам'янецького повіту Подільської губернії. Оп. 1. – Спр. 38. Годовой отчет за 1912 г. – січень 1912 – січень 1913 рр. – 23 арк.
33. Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.). – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 36 арк.
34. Держархів Черкаської обл. – Ф. 332. Матусівське поштово-телеграфне відділення, с. Матусів Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1.

Циркуляры начальника почтово-телеграфного округа начальникам учреждений почтово-телеграфных контор об их деятельности. – 29 арк.

35. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Циркуляры управления Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 42 арк.
36. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляры управления Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 19 арк.
37. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Циркуляры управления Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 27 арк.
38. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 8. Циркуляры управления Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 38 арк.
39. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 9. Циркуляры управления Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 12 арк.
40. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 11. Циркуляры управления Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 8 арк.
41. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 13. Циркуляры управления Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 17 арк.

42. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 15. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 14 арк.
43. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 17. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 41 арк.
44. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 21. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 33 арк.
45. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 23. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 52 арк.
46. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 25. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 45 арк.
47. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 28. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 51 арк.
48. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 29. Циркуляри управління Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 26 арк.
49. Держархів Черкаської обл. – Ф. 349. Канівська поштова контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 30. Циркуляри управління

Киевского почтово-телеграфного округа, переписка с управлением округа. – 19 арк.

50. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Приказы почтового департамента. – 131 арк.
51. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Приказы и циркуляры почтового департамента. – 84 арк.
52. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляры почтового департамента. – 81 арк.
53. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Инструкции о ведении канцелярских книг почтовых контор. – 96 арк.
54. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Инструкции о ведении канцелярских книг почтовых контор. – 87 арк.
55. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 8. Циркуляры по почтовому ведомству. – 61 арк.
56. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 10. Циркуляры по почтовому ведомству. – 44 арк.

57. Держархів Черкаської обл. – Ф. 350. Смілянська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 11. Циркуляри по поштовому ведомству. – 92 арк.
58. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 64 арк.
59. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 2. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 118 арк.
60. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 3. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 83 арк.
61. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 5. – Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 58 арк.
62. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 9. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 182 арк.
63. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 10. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 46 арк.
64. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту

- Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 11. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 103 арк.
65. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 12. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 29 арк.
66. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 13. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 207 арк.
67. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 14. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 81 арк.
68. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 18. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 76 арк.
69. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 20. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 129 арк.
70. Держархів Черкаської обл. – Ф. 351. Черкаська поштово-телеграфна контора Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 2. – Спр. 21. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа. – 106 арк.
71. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 1. Секретные циркуляры начальника округа. – 112 арк.

72. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 2. Секретные циркуляры начальника округа. – 95 арк.
73. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 4. Секретные циркуляры начальника округа. – 89 арк.
74. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 6. Циркуляры начальника округа. – 134 арк.
75. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 7. Циркуляры начальника округа. – 76 арк.
76. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 9. Секретные циркуляры начальника округа. – 32 арк.
77. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 12. Циркуляры начальника округа. – 18 арк.
78. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 15. Секретные циркуляры начальника округа. – 119 арк.
79. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 16. Циркуляры начальника округа. – 63 арк.
80. Держархів Черкаської обл. – Ф. 723. Канівська поштово-телеграфна контора, м. Канів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1 – Спр. 18. Циркуляры начальника округа. – 81 арк.
81. Держархів Черкаської обл. – Ф. 724. Бобринське залізничне поштове відділення 4-го відділу перевезення пошти по залізницях, ст. Бобринська Канівського

- повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Требуемые ведомости на выдачу денежного содержания служащим. – 291 арк.
82. Держархів Черкаської обл. – Ф. 724. Бобринське залізничне поштове відділення 4-го відділу перевезення пошти по залізницях, ст. Бобринська Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри. Требуемые ведомости на выдачу зарплаты сотрудникам. – 236 арк.
83. Держархів Черкаської обл. – Ф. 724. Бобринське залізничне поштове відділення 4-го відділу перевезення пошти по залізницях, ст. Бобринська Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Циркуляри по почтовому ведомству. – 4 арк.
84. Держархів Черкаської обл. – Ф. 724. Бобринське залізничне поштове відділення 4-го відділу перевезення пошти по залізницях, ст. Бобринська Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Переписка с отделом перевозки почт по железной дороге о порядке перевозки почтовых отправок. – 130 арк.
85. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри начальника округа. – 218 арк.
86. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри начальника округа. – 187 арк.
87. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Циркуляри начальника округа. – 132 арк.
88. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляри начальника округа. – 67 арк.
89. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Циркуляри начальника округа. – 43 арк.

90. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Циркуляри начальника округа. – 185 арк.
91. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 7. Циркуляри начальника округа. – 231 арк.
92. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 8. Циркуляри начальника округа. – 97 арк.
93. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 9. Циркуляри начальника округа. – 123 арк.
94. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 10. Циркуляри начальника округа. – 159 арк.
95. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 12. Циркуляри начальника округа. – 231 арк.
96. Держархів Черкаської обл. – Ф. 742. Звенигородська поштово-телеграфна контора Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 14. Циркуляри начальника округа. – 279 арк.
97. Держархів Черкаської обл. – Ф. 866. Ротмистрівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Ротмистрівка Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри начальника Киевского почтово-телеграфного округа. – 114 арк.
98. Держархів Черкаської обл. – Ф. 866. Ротмистрівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Ротмистрівка Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри начальника Киевского почтово-телеграфного округа. – 36 арк.

99. Держархів Черкаської обл. – Ф. 866. Ротмистрівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Ротмистрівка Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Циркуляри начальника Киевского почтово-телеграфного округа. – 152 арк.
100. Держархів Черкаської обл. – Ф. 866. Ротмистрівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Ротмистрівка Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляри начальника Киевского почтово-телеграфного округа. – 82 арк.
101. Держархів Черкаської обл. – Ф. 866. Ротмистрівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Ротмистрівка Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Секретные циркуляры начальника округа. – 29 арк.
102. Держархів Черкаської обл. – Ф. 866. Ротмистрівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Ротмистрівка Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Секретные циркуляры начальника округа. – 12 арк.
103. Держархів Черкаської обл. – Ф. 866. Ротмистрівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Ротмистрівка Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 7. Требуемые ведомости на выплату денежного содержания сотрудникам. – 63 арк.
104. Держархів Черкаської обл. – Ф. 886. Цвітківське залізничне поштове відділення 4-го відділу перевезення пошт по залізницях, ст. Цвітково Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Секретные циркуляры начальника IV отдела. – 17 арк.
105. Держархів Черкаської обл. – Ф. 886. Цвітківське залізничне поштове відділення 4-го відділу перевезення пошт по залізницях, ст. Цвітково Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Секретные циркуляры начальника IV отдела. – 72 арк.
106. Держархів Черкаської обл. – Ф. 886. Цвітківське залізничне поштове відділення 4-го відділу перевезення пошт по залізницях, ст. Цвітково Київської губернії. –

Оп. 1. – Спр. 3. Требуемые ведомости на выдачу денежного содержания служащим. – 172 арк.

107. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Секретные циркуляры начальника округа. – 136 арк.
108. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Секретные циркуляры начальника округа. – 76 арк.
109. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Секретные циркуляры начальника округа. – 29 арк.
110. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Секретные циркуляры начальника округа. – 228 арк.
111. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Секретные циркуляры начальника округа. – 198 арк.
112. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Секретные циркуляры начальника округа. – 123 арк.
113. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 7. Секретные циркуляры начальника округа. – 178 арк.
114. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 8. Секретные циркуляры начальника округа. – 146 арк.
115. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 10. Циркуляры начальника округа. – 176 арк.

116. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 12. Циркуляри начальника округа. – 307 арк
117. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 13. Секретные циркуляры начальника округа. – 148 арк.
118. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 19. Секретные циркуляры начальника округа. – 284 арк.
119. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 20. Циркуляри начальника округа. – 193 арк.
120. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 21. Секретные циркуляры начальника округа. – 76 арк.
121. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 22. Секретные циркуляры начальника округа. – 424 арк.
122. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 23. Циркуляри начальника округа. – 378 арк.
123. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 27. Секретные циркуляры начальника округа. – 578 арк.
124. Держархів Черкаської обл. – Ф. 889. Шполянська поштово-телеграфна контора Звенигородського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 28. Секретные циркуляры начальника округа. – 578 арк.
125. Держархів Черкаської обл. – Ф. 898. Таганчанське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Таганча

- Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 119 арк.
126. Держархів Черкаської обл. – Ф. 898. Таганчанське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Таганча Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 73 арк.
127. Держархів Черкаської обл. – Ф. 898. Таганчанське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Таганча Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 89 арк.
128. Держархів Черкаської обл. – Ф. 898. Таганчанське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Таганча Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 60 арк.
129. Держархів Черкаської обл. – Ф. 898. Таганчанське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Таганча Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 34 арк.
130. Держархів Черкаської обл. – Ф. 898. Таганчанське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Таганча Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 11 арк.
131. Держархів Черкаської обл. – Ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, с. Степанці Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри Киевского почтово-телеграфного округа о контроле иностранной корреспонденции, подлинности денежных знаков и их описания. – 159 арк.
132. Держархів Черкаської обл. – Ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, с. Степанці Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри Киевского почтово-

телеграфного округу о контроле за перевозкой почты и работой телеграфа, о пересылке брошюр противоправительственного направления. – 109 арк.

133. Держархів Черкаської обл. – Ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, с. Степанці Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Циркуляры Киевского почтово-телеграфного округа по охране, о борьбе со шпионажем, об охране учреждений. – 83 арк.
134. Держархів Черкаської обл. – Ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, с. Степанці Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляры Киевского почтово-телеграфного округа о мобилизации в действующую армию. – 18 арк.
135. Держархів Черкаської обл. – Ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, с. Степанці Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Предписание начальникам учреждений Киевского почтово-телеграфного округа о порядке приема и отправки корреспонденции, списки сокращенных адресов учреждений. Том 1. – 65 арк.
136. Держархів Черкаської обл. – Ф. 902. Степанецьке поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, с. Степанці Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Предписание начальникам учреждений Киевского почтово-телеграфного округа о порядке приема и отправки корреспонденции, списки сокращенных адресов учреждений. Том 2. – 12 арк.
137. Держархів Черкаської обл. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Стеблів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляры начальника управления Киевского почтово-телеграфного округа. Том 2. – 321 арк.
138. Держархів Черкаської обл. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Стеблів Канівського

- повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. Том 3. – 29 арк.
139. Держархів Черкаської обл. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Стеблів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 48 арк.
140. Держархів Черкаської обл. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Стеблів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 152 арк.
141. Держархів Черкаської обл. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Стеблів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Переписка с управлением Киевского почтово-телеграфного округа по вопросам почтовой связи; требовательные ведомости на содержание личного состава конторы. – 126 арк.
142. Держархів Черкаської обл. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Стеблів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 8. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 91 арк.
143. Держархів Черкаської обл. – Ф. 905. Стеблівська поштово-телеграфна контора управління Київського поштово-телеграфного округу, м-ко Стеблів Канівського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 9. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 73 арк.
144. Держархів Черкаської обл. – Ф. 913. Черкасько-Соснівське поштово-телеграфне відділення управління Київського поштово-телеграфного округу, м. Черкаси Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри начальника управління Киевского почтово-телеграфного округа. – 16 листопада 1895 – 4 липня 1917 рр. – 272 арк.

145. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри начальника округу. – 110 арк.
146. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляри начальника округу. – 108 арк.
147. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 4. Циркуляри начальника округу. – 76 арк.
148. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 5. Циркуляри начальника округу. – 84 арк.
149. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 6. Циркуляри начальника округу. – 75 арк.
150. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 7. Циркуляри начальника округу. – 78 арк.
151. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 9. Циркуляри начальника округу. – 87 арк.
152. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 11. Циркуляри начальника округу. – 38 арк.
153. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 12. Циркуляри начальника округу. – 86 арк.
154. Держархів Черкаської обл. – Ф. 926. Деренковецьке поштово-телеграфне відділення, с. Деренковець Черкаського повіту Київської губернії. – Оп. 1. – Спр. 14. Циркуляри начальника округу. – 231 арк.

155. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп 4. – Спр. 752. Циркуляри начальника округу. – 1871 р. – Арк. 64.
156. ЦДІАК України. – Ф. 274. Київське міське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 712. Список поштово-телеграфних округов. – 1904 р. – Арк 64-65.
157. ЦДІАК України. – Ф. 278. Київське жандармське поліцейське управління залізничних доріг. – Оп. 1. – Спр. 75. Расписание и схема охраны почтовых вагонов на железной дороге в пределах Киевского военного округа. – 1909 р. – Арк. 199-204.
158. ЦДІАК України. – Ф. 280. Киевский отдел Киевского жандармского полицейского управления железных дорог. – Оп. 1. – Спр. 1. Правила телеграфной корреспонденции по телеграфам железных дорог в военное время. – 1894 р. – 34 арк.
159. ЦДІАК України. – Ф. 281. Ковельський відділ Київської жандармської поліції. – Оп. 1. – Спр. 521. Дело о принятии мер по усилению охраны почтовых вагонов. – 3 січня – 15 грудня 1911 р. – Арк. 1-83, 531, 561, 574.
160. ЦДІАК України. – Ф. 285. Фастівський відділ Київського міського поліцейського управління залізничних доріг. – Оп. 1. – Спр. 51. Инструкция о мерах охраны почты поездов Юго-Западных железных дорог. – 1900 р. – Арк. 269-272.
161. ЦДІАК України. – Ф. 285. Фастівський відділ Київського міського поліцейського управління залізничних доріг. – Оп. 1. – Спр. 82. Правила телеграфной переписки по телеграфам железных дорог в военное время. – 1894 р. – 78 арк.
162. ЦДІАК України. – Ф. 285. Фастівський відділ Київського міського поліцейського управління залізничних доріг. – Оп. 1. – Спр. 335. Циркуляри начальника Киевского жандармского полицейского управления железных дорог об уселении охраны почтовых вагонов. – 5 січня – 10 березня 1910 р. – Арк. 1-9.
163. ЦДІАК України. – Ф. 285. Фастівський відділ Київського міського поліцейського управління залізничних доріг. – Оп. 1. – Спр. 874. Приказы по

Фастовскому отделению о недопущении ограбления почтовых поездов. – 8 березня 1906 – 8 листопада 1910 рр. – Арк. 130, 189, 215.

164. ЦДІАК України. – Ф. 293. Київський цензурний комітет. – Оп. 1. – Спр. 807. Сообщение Киевского губернатора почтовой конторы от 28 января 1861 г. об установлении ежедневной почтовой связи между Киевом и Петербургом. – 1861р. – 1 арк.
165. ЦДІАК України. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4 а. Циркуляры начальника округа. – 1862-1899 рр. – 452 арк.
166. ЦДІАК України. – Ф. 295. Київський військовий комітет по справах друку. – Оп. 1. – Спр. 9. Циркуляры начальника округа. – 353 арк. – 1904-1907 р.
167. ЦДІАК України. – Ф. 310. – Оп. 7. – Спр. 1. Циркуляры начальника округа. – 1888 р. – 791 арк.
168. ЦДІАК України. – Ф. 311. – Оп. 1. – Спр. 2. Циркуляры начальника округа. – 1915 р. – 491 арк.
169. ЦДІАК України. – Ф. 315. Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду. – Оп. 2. – Спр. 302. Справа по звинуваченню мешканців м. Теплинка Мазура Г., Видая М., Замрая Т. та інших у пограбуванні Теплинської поштово-телеграфної контори. – 11 січня 1908 – 4 січня 1912 рр. – 104 арк.
170. ЦДІАК України. – Ф. 318. Київська судова палата. – Оп. 12. – Спр. 81. Циркуляры начальника округа. – 1864 р. – 237 арк.
171. ЦДІАК України. – Ф. 318. Київська судова палата. – Оп. 1. – Спр. 927. Правила служебной телеграфной корреспонденции при сношениях с Министерством путей сообщения и его органами, а также при сношениях железных дорог между собой. – 1894 р. – 21 арк.
172. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 32. – Спр. 600. Дело о введении для перевозки почты и пассажиров почтовых экипажей на трасах Киев – Житомир – Новоград-Вольнский и Киев – Орел. – 25 травня – 13 серпня 1855 р. – Арк. 1-8.

173. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 44. – Спр. 651. Дело о медленном доставлении почты из Киева в Черкасы. – 1865 р. – 7 арк.
174. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 47. – Спр. 62. Кража существующих строящихся и проектируемых телеграфных линий и станций в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – 1870 р. – 67 арк.
175. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 56. – Спр. 330. О состоянии почтово-телеграфной связи в Волынской губернии за 1876 г. Из отчета Волынского гражданского губернатора от 25 сентября 1877 г. – 1876 р. – 213 арк.
176. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 57. – Спр. 183. О работе почты в Киевской, Волынской и Подольской губерниях. – 23 листопада – 29 грудня 1878 р. – 181 арк.
177. ЦДІАК України. Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 65. – Спр. 387. Ч. 1. Дело о проведении торгов на содержание почтовых лошадей и лошадей для выездов служащих земской почты Киевской губернии. – 187 арк.
178. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 71. – Спр. 7. Циркуляры начальника округа. – 264 арк.
179. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 84. – Спр. 676. Дело о деньгах на содержание лошадей и помещения Радомысльской почтовой станции. – 1852 р. – 126 арк.
180. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 160. – Спр. 42 а (ч. 2). Циркуляры начальника округа. – 1855 р. – 246 арк.

181. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 163. – Спр. 84. Циркуляри начальника округа. – 1852 р. – Арк. 11.
182. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 525. – Спр. 78. Дело о запрещении доставления почтовой корреспонденции лицам еврейской национальности частными письмоносцами. – 1887-1893 рр. – 26 арк.
183. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 614. – Спр. 191. Циркуляри начальника округа. – 1884 р. – Арк. 23.
184. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 618. – Спр. 60. Дело о порядке содержания сельской почты на земских станционных пунктах. – 18 грудня 1889 – 26 червня 1890 рр. – Арк. 1-8.
185. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 631. – Спр. 1. Циркуляри начальника округа. – 34 арк.
186. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 627. – Спр. 1. Уведомление начальника Киевского почтово-телеграфного округа от 1897 г. О преобразовании ряда почтовых отделений в Киевской и Волынской губерниях в почтово-телеграфные отделения. – 1897 р. – Арк. 47, 50, 68, 144, 146, 156, 187, 201.
187. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 631. – Спр. 217 (ч. 1). Циркуляр Подольского губернатора от 7 июня 1901 г. о привлечении к ответственности чиновников, используемых почтовых лошадей в личных целях. – 152 арк. – 1901 р.
188. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 634. – Спр. 2. Циркуляри начальника округа. – 1904-1905 рр. – 922 арк.

189. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 637. – Спр. 244. Дело об ограблении в г. Теплике почтово-телеграфной конторы. – 6 липня 1907 – 31 липня 1908 рр. – 33 арк.
190. ЦДІАК України Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 655. Спр. 123. Об увеличении количества лошадей на Житомирской земской почте и об асигновании необходимых сумм на их содержание. – 13 червня 1902 – 6 квітня 1904 рр. – 45 арк.
191. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 657. – Спр. 132. Циркуляры начальника округа. – 1904-1905 рр. – 28 арк.
192. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 660. – Спр. 48. Циркуляры начальника округа. – 1907 р. – Арк. 13.
193. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 660. – Спр. 122. Дело о проведении телефонной сети в г. Черкассах. – 13 червня 1907 – 30 квітня 1908 рр. – 56 арк.
194. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 660. – Спр. 125. Дело о проведении телефонной сети в г. Смеле. – 7 липня 1907 – 21 лютого 1908 рр. – 34 арк.
195. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 660. – Спр. 191. Дело о ходатайству инженеров Фазлы, Ландвигера и др. о выдаче им концессии на устройство в г. Могилев телефонной сети частного пользования. – 10 жовтня 1907 – 19 березня 1908 рр. – 14 арк.
196. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 660. – Спр. 263. Циркуляры начальника округа. – 20 вересня – 29 вересня 1907 р. – 461 арк.
197. ЦДІАУК. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 663. – Спр. 14. Справа про створення у Київській губернії телеграфного зв'язку. – 5 січня 1910 – 6 квітня 1911 рр. – 51 арк.

198. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 665. – Спр. 121. Дело опровержении в г. Радомысль телефонной сети. – 24 травня 1912 – 20 квітня 1913 рр. – Арк. 1-23.
199. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського, Волинського генерал-губернатора. – Оп. 693. – Спр. 216. Дело о приеме и выдаче корреспонденции в волостных правлениях и о продаже там же знаков почтовой оплаты корреспонденции. – 20 липня – 7 серпня 1894 р. – Арк. 1-18.
200. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 701. – Спр. 383. О расходах сельских обществ на содержание сельской почты. – 1899 – 1900 рр. – 53 арк.
201. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 702. – Спр. 304. Дело о передаче в содержание на новый срок земских почтовых станций в г. Звенигородке и г. Черкассах. – 27 липня – 11 серпня 1903 р. – 12 арк.
202. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 704. – Спр. 145. Циркуляры начальника округа. – 1905 р. – Арк. 5.
203. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторств. – Оп. 815. – Спр. 136. Циркуляры начальника округа. – 1865 р. – 39 арк.
204. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторств. – Оп. 858. – Спр. 128. Справа про збройний напад на Літинську поштово-телеграфну контору. – 25 лютого – 1 липня 1908 р. – 20 арк.
205. ЦДІАК України. – Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 1. – Спр. 371. Циркуляры начальника округа. – 1803 р. – Арк. 7.
206. ЦДІАК України. – Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 3. – Спр. 166. По отношению Министерства внутренних дел о необходимости улучшить содержание почтовых домов по трактам. – 29 листопада – 19 грудня 1827 р. – Арк. 18.

207. ЦДІАК України. – Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 3. – Спр. 167.
Циркуляри начальника округа. – 21 грудня 1827 р. – 3 травня 1828 р. – Арк. 27.
208. ЦДІАК України. – Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 1. – Спр. 1179. Циркуляри начальника округа. – 1827 р. – 56 арк.
209. ЦДІАК України. – Ф. 533. Київський військовий губернатор. – Оп. 1-а. – Спр. 38. Циркуляри начальника округа. – 1898 р. – Арк. 5.
210. ЦДІАК України. – Ф. 553. Київський військовий губернатор. – Оп. 2. – Спр. 1186. Циркуляри начальника округа. – Арк. 12.
211. ЦДІАК України. – Ф. 575. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 182. Циркуляри начальника округа. – 1908 р. – Арк. 190.
212. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 28. – Спр. 62 Дело об открытии почтового отделения на Шполянской почтовой станции. – 634 арк.
213. ЦДІАК України. – Ф. 692. Київський генерал-губернатор. – Оп. 1. – Спр. 2202. Циркуляри начальника округа. – 1918 р. – Арк. 10.
214. ЦДІАК України. – Ф. 692. Київський генерал-губернатор. – Оп. 55. – Спр. 68. Циркуляри начальника округа. – 1916 р. – Арк. 39.
215. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 44. – Дело об организации приема международных телеграм в Ново-Чарторойском почтово-телеграфном отделении. – 20 грудня – 27 грудня 1899 р. – 13 арк.
216. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 78. Дело о приеме международных телеграм в Вышгороде и Гуровщине. – 1899 р. – 505 арк.
217. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 90. Дело о найме помещения для Ржищевской почтово-телеграфной конторы. – 4 січня 1902 – 12 лютого 1913 рр. – 295 арк.
218. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 101. Дело об

организации почтовых операций на станциях железных дорог и волостных правлениях. – 4 липня 1903 – 31 грудня 1903 рр. – 166 арк.

219. ЦДІАУК. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 128. Дело об открытии почтово-телеграфного отделения в с. Козацком. – 4 листопада 1906 – 7 вересня 1916 рр. – 396 арк.
220. ЦДІАУК. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 129. Дело об открытии почтово-телеграфного отделения в м. Рыжановке. – 22 вересня 1906 – 28 серпня 1918 рр. – 359 арк.
221. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 227. Дело об открытии почтовых операций при волостных правлениях. – 1910-1917 рр. – 94 арк.
222. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 336. Циркуляры начальника округа. – 1913-1916 рр. – 117 арк.
223. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 1. – Спр. 737. Дело о формировании полевых почтово-телеграфных учреждений. – 45 арк.
224. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 2. – Спр. 3. Циркуляры начальника округа. – 1893 р. – 70 арк.
225. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 6. – Спр. 19. Дело об открытии телеграфа при почтовом отделении в м. Мокрая Калыгорка. – 4 травня 1909 – 17 червня 1910 рр. – 278 арк.
226. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 6. – Спр. 34. Циркуляры начальника округа. – 1915 р. – Арк. 218.

227. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 33. – Спр. 752. Дело о ходотайству купцов и мещан г. Ржищева об учреждении почтового тракта до Черкасс. – 1862 р. – Арк. 1-25.
228. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 50. – Спр. 369. О количестве почтовых станций и почтовых трактов в Подольской губернии. Из отчета Подольской губернии от 30 августа 1891 г. – 30 арк.
229. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 86. – Спр. 91. Описание грунтовых торговых и почтовых дорог Киевской губернии, находящихся в ведении Киевской губернской строительной и дорожной комиссии. – 1855 р. – Арк. 35-96, 151, 216.
230. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 528. – Спр. 489. Карта Подольской губернии с указанием почтовых, железнодорожных границ и границ уездов. – 1890 р. – Арк. 84-85.
231. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 634. – Спр. 2. Донесение Киевского губернатора от 13 марта 1904 г. о похищении почтальеном Звенигородской почтово-телеграфной конторы Каплием 15 тысяч рублей. – 1904 г. – 84 арк.
232. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 638. – Спр. 20. О состоянии грунтовых, почтовых, военно-проселочных дорог в Киевской, Подольской, Волынской губерниях. Из рапортов за 1908 г. – Арк. 1-139.
233. ЦДІАК України. – Ф. 696. Управління Київського поштово-телеграфного округу Головного управління пошт і телеграфів. – Оп. 658. – Спр. 42. Дело по ходотайству евреем г. Солодковец об асигновании из сумм коробочного сбора

- 280 руб. на отопление и освещение почтово-телеграфного отделения. – 17 березня – 13 квітня 1905 р. – 6 арк.
234. ЦДАК України. – Ф. 707. Управління опікуна Київського навчального округу. – Оп. 28. – Спр. 62. Об открытии почтового отделения на Шполянской почтовой станции. – 1862 р. – 196 арк.
235. ЦДАК України. – Ф. 707. Управління опікуна Київського навчального округу. – Оп. 225. – Спр. 13. Сведение о количестве почтовых станций, лошадей, корреспонденции в Подольской губернии. – 1871 р. – Арк. 70-71.
236. ЦДАК України. – Ф. 1427. Казатинський відділ Київської жандармської поліції управління залізничних доріг. – Оп. 1. – Спр. 1. Приказання начальника отделения о принятии мер по строгой охране почтовых вагонов в поездах. – 1906-1907 рр. – 94 арк.

Опублікована джерельна база

237. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета от 27 апреля 1893 г. “Об изменении временных правил о почтово-телеграфных сберегательных кассах и об увеличении личного состава Главного управления почт и телеграфов”. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1893. № 18. С. 189-191.
238. Всемирный почтовый союз. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. В двух частях. Часть первая. Почтовая. Издание ГУП и Т. С-Пб.: Типография Товарищества “Общественная польза”, 1885. С. 81-94.
239. Государственного банка в почтово-телеграфные сберегательные кассы. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1893. № 35. С. 332-333.
240. Земская почта Зеньковского уезда Полтавской губернии: [каталог]. Редкол. И.М. Горский. М.: Элекс-КМ, 2007. 76 с.
241. Кондиции на содержание вольных почтовых станций. Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. 1886. №8. С. 357- 383.

242. Кондиции на содержание казенных почтовых станций. Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов за 1886 г. Ч. 1. Апрель (№ 7). С-Пб.: Типография министерства внутренних дел, 1886. С. 317- 344.
243. Кондиции на содержание лошадей исключительно для перевозки почт и эстафет. Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. С-Пб.: Типография Министерства внутренних дел, 1886. №8. С. 345- 356.
244. Краткий обзор деятельности главного управления почт и телеграфов с почтово-телеграфной статистикой за 1885 г. С. 11-12.
245. О квартирном довольствии чинов почтово-телеграфного ведомства. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. XII. 1892. СПб.: Гос. Типография, 1895. С. 335-336.
246. О штате управления перевозкою почт по железным дорогам. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1891. №8. С. 127-131.
247. Об учреждении в России земских почт. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1897. № 8. Август. С. 823-848.
248. Почтовая конвенция, заключенная между его величием императором всероссийским и его величеством королем прусским, в Санкт-Петербурге, 10-22 августа 1865 г. С-Пб., 1865. С. 1-26.
249. Почтовая конвенция, заключенная между его величием императором всероссийским и его величеством королем шведским и норвежским, в Санкт-Петербурге, 18-13 апреля 1868 г. С-Пб., 1868. С. 1-8.
250. Почтово-телеграфная статистика за 1894 год с кратким обзором деятельности почтово-телеграфного ведомства за тот же год. Издание ГУПит. СПб.: Типография Товарищества “Общественная польза”, 1895. 35 с.
251. Почтово-телеграфная статистика за 1903 год с кратким обзором деятельности почтово-телеграфного ведомства за тот же год. Издание ГУПит. СПб.: Типография Товарищества “Общественная польза”, 1905. 24 с.
252. Постановление Временного Правительства о порядке определения на должность и увольнение от них. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. №12. Март. 1917. С. 135-136.

253. Правила учреждения почтовых карет и бричек для перевозки почты и пассажиров. Поштво-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1839. С. 211
254. Правительственное распоряжение от 15 мая 1893 г. О создании Товарищества Юго-Западной железной дороги. Поштво-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1903. 30 с.
255. Руководство при производстве расходов по смете Главного управления почт и телеграфов. Сост. И. Зверев, В. Лепченко. С-Пб.: Невская типография, 1901. 303 с.
256. Сведенье об учреждениях почтово-телеграфного ведомства. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. №12. Март. 1910. С. 165.
257. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Ред. Н. Таганцев. С-Пб., 1892. 796 с.
258. Устав почтово-телеграфный (Из Свода Законов, т. XII, часть 1). Почтово-телеграфное Эхо. Спб.: Художественно-Графическое Ателье и печатня, 1914. 63 с.
259. Уставы о Пенсиях и Единовременных пособиях. Свод Законов Российской империи. С-Пб.: Печатня Графического института, 1912. С. 180-229.
260. Утвержденное г. министром внутренних дел изменение редакции инструкции 9 января 1909 года о службе женщин по почтово-телеграфному ведомству. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1910. №24. С. 333-336.
261. Уставы о Пенсиях и Единовременных пособиях. Свод Законов Российской империи. С-Пб.: Печатня Графического института, 1912. С. 180-229.
262. Циркуляр начальника Главного управления почт и телеграфов “О порядке направления в почтовую цензуру получаемых из-за границы бандерольных отправлений с произведениями периодической печати на иностранных языках”. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1896. № 17. С. 236-239.

Монографії, статті

263. Абрамов В. Российское земство: экономика, финансы и культура. М.: НИКА, 1996. 165с.
264. Автомобильные почты. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1901. Ноябрь. С. 1021-1023.
265. Александров В. Телеграф. М.: Воениздат, 1954. 132 с.
266. Анчарова М. От ящика до самолета. [Этапы развития почты]. М.: Государственное издательство литературы по вопросам связи и радио, 1949. 261 с.
267. Аскарханов А. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. С официального издания 1885 г. В исправленном в течении 1885 – 1902 гг. Житомир, 1903. 189 с.
268. Аскарханов А. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. Исправлен и дополнен согласно последовавшим в “Почтово-телеграфном журнале” распоряжениям в течении 1907 – 1908 гг. М., 1908. 165 с.
269. Аскарханов А. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. Исправлен и дополнен согласно последовавшим в “Почтово-телеграфном журнале” распоряжениям в течении 1908 – 1912 гг. Самара, 1912. 158 с.
270. Афанасьев В. Чи потрібні нам курси? Поштово-телеграфний вісник. 1912. № 24. 23 червня. С. 6-7.
271. Базилевич К. Очерки по истории профессионального движения работников связи 1905-1906 гг. М.: ЦК Союза связи, 1925. 616 с.
272. Базилевич К. Профессиональное движение работников связи (1917-1918). М.: ЦК Союза связи, 1927. 247 с.
273. Базилевич К. Работники связи в годы реакции (профессиональное движение работников связи). М.: ЦК Союза связи, 1929. 108 с.
274. Базилевич К. Земская почта в России (1865 – 1917). М.: Связь, 1926. 69 с.

275. Бармак М. Формування системи шляхів сполучення та створення поштової служби на території Правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. За заг. ред. проф. П. Григорчука. Вінниця, 2007. С. 12-15.
276. Бизина В. Из истории украинской почты. (К 225-летию Киевского почтамта). К., 2000. 291 с.
277. Беликов Б. Телеграф и телефон. М.: Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1958. 66 с.
278. Бехтір В. Каталог поштових марок України. К., 1997. 175 с.
279. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. Т. 1. М.: Прогрес, 1986. 623 с.
280. Бронников Н. Страницы истории науки и техники. Брянск, 1995. 148 с.
281. Бухгейм Э. Очерк почтово-телеграфного дела в России и за границей. М., 1906. 15 с.
282. Варшавер Э. Разговор по проводам. М., 1949. 72 с.
283. Вебер М. “Об’єктивність” соціально-наукового пізнання. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Пер. з нім. Олександр Погорілий. К.: Основа, 1998. С. 192-263.
284. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Составлена Юго-Западным отделением Российской Экспертной Палаты под общим наблюдением профессора М. Довнар-Запольскаго, издание 1-е Т-ва Л. Фиш и П. Волосов, 1913. С. 18
285. Вигилев А. История отечественной почты. М.: Радио и связь, 1990. 312 с.
286. Высоков М. История почты и телеграфа на Дальнем Востоке России (40-е гг. XVII – начало XX вв.). Южно-Сахалинск: Изд-во Сах-ГУ, 1987. 120 с.
287. Высоков М. Электросвязь в Российской империи от зарождения до начала XX в. Южно-Сахалинск, Изд-во СахГУ, 2003. 272 с.
288. Висленков М. Первые телеграфные линии в России. Вестник связи. М., 1941. № 1. С. 69-70.

289. Вільямс Л. і М. Поштова марка, її історія і визнання. Пер. з англ. О. Орестові, М. Зенович. М.: З'язок, 1964. 196 с.
290. Волгин Б., Полянская Е. Деловой телефон. М.: Радио и связь, 1987. 208 с.
291. Волгин Б. Помогите телефону. М.: Радио и связь, 1983. 168 с.
292. Вольтер Философские сочинения. Пер. с. франц. М.: Наука, 1996. 560 с.
293. Всемирная почтовая марка. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1898. Июль. С. 1020-1023.
294. Всемирный почтовый конгрес у Вашингтоне. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1897. Июль. С. 734-740.
295. Всемирный почтовый союз и его операции. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1893. Январь. С. 123.
296. Гевирц Г. Особенности отправлений русской земской почты. Филателия СССР. 1969. № 2. С. 6-9.
297. Глембоцкий А. Почтово-телеграфные учреждения и их доходы. СПб., 1906.
298. Головин Г. Русские изобретатели в телефонии. М.: Связьиздат, 1949. 88 с.
299. Голомб Э., Фенгирит Е. Распространение печати в дореволюционной России и в Советском Союзе. М., Связь, 1967. 152 с.
300. Голубицька Г. З історії поштової справи в Катеринославі. Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідної міської культури. (Матеріали обласної наукової конференції, присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська). Дніпропетровськ, 2003. 134 с.
301. Государственная сберегательная касса. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1897. Февраль. С. 278-285.
302. Граллерт В. Путешествие без виз. Книга о почте и филателии. М.: Связь, 1965. 320 с.
303. Гуржій О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К., 2002. Вип. 6. С. 167-182.
304. Гурлянд И. Неопубликованные записки и исследования по истории русской почты, хранящиеся в правительственных архивах и библиотеках. Почтово-телеграфный журнал. 1902. № 2. С. 139.

305. Гурлянд И. К вопросу об источниках и времени происхождения ямской гоньбы в Древней Руси. Ярославль: Тип. губерн. правления, 1900. 339 с.
306. Гурлянд И. Ямская гоньба в Московском государстве. Ярославль: Типография губернского управления. 1900. 25 с.
307. Гурлянд И. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII века. Почтово-телеграфный журнал. 1900. № 12. С. 1302-1304.
308. Гурлянд И. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII века. Ярославль, 1990. 345 с.
309. Дезинфекция писем. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. С. 200-201.
310. Долгушин А. Вначале была почта: об истории развития ямской почтовой связи. Омск: Омич, 1997. 67 с.
311. Дорошенко В. З історії земства на Україні. Львів – Київ, 1910. 68 с.
312. Дюков П. Пошта: гінці й експреси. Прапор комунізму. 1982. 20 травня.
313. Електрозв'язок Житомирщини. До дня працівників радіо, телебачення та зв'язку. ВАТ "Укртелеком", Житомирська дирекція, м. Житомир, 2000 р.
314. Еськов Г. Почта: вчера, сегодня, завтра. Скиф. 2004. 24 марта. С. 7.
315. Еще к вопросу о службе женщин на телеграфе в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1896. Август. С. 1147-1149.
316. Жарков С. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1893. Сентябрь. С. 928-940.
317. Жарков С. Почта и телеграф в России (1883-1893 гг.). Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1896. Апрель. С. 550-594.
318. Жуков Г. История церзуры в России в XIX – XX вв. Учебное пособие для студ. вузов. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 52.
319. Забочень М. Сто лет русской почтовой карточки. Советский коллекционер. М., 1972. Вып. 10. С. 28-52.
320. Заседа Л. Під звук бубонців далекий... Прапор комунізму. 1982. 21 січня.
321. Захарова Н. Телефон и телеграф. Что вы знаете о них? М.: Связь, 1975. 144 с.

322. Знаки почтовой оплаты в мировых почтовых сношениях. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1909. № 1. Январь. С. 24-29.
323. Значение сберегательных касс и развитие их в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1894. Январь. С. 85.
324. Земская почта Зеньковского уезда Полтавской губернии: [каталог]. Редкол. И. Горский. М.: Элекс-КМ, 2007. 76 с.
325. Измозик В. Черный кабинет. Родина. 2000. № 10. С. 48-54.
326. Ильштейн А. Железнодорожная почта России. Филателия. 1992. №11. С. 47-49.
327. Калакура Я. Історичне джерелознавство. К.: Либідь, 2002. 488 с.
328. Калимонов И. Основы научных исследований (зарубежная история). Казань, 2006. 277 с.
329. Карлова Е., Скоропышева В. К Вашим услугам – почта. Л.: Лениздат, 1985. 94 с.
330. Кандін Г. Підготовка поштово-телеграфних чиновників. Поштово-телеграфний вісник. 1912. № 18. 12 травня. С. 6-7.
331. К вопросу о службе женщин на телеграфе в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1896. Июнь. С. 879-880.
332. Кириєнко О. Загальна та військова цензура в Російській імперії. УДЖ. 2010. № 4. С. 83-98.
333. Кисин Б. Страна Филателия. М.: Просвещение, 1969. 240 с.
334. Козловский И. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1913. Т. 1. 536 с.
335. Козловский И. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1913. Т. 2. 523 с.
336. Колосов Л. Почта при волостных правлениях. Филателия СССР. 1974. № 11. С. 40-41.
337. Кокшарский Н. Связь как общее условие общественного производственного процесса. Труды учебных институтов связи, 1962. Вып. 11. С. 17-31.

338. Костриц Т. Современное положение почтового дела в России. Очерк сравнительной почтовой статистики. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1902. Август. С. 628-633.
339. Кошман Л. Почта в России в XIX в.: культурно-информационная система. Российская провинция XVIII – XX веков. Пенза, 1996. Кн.1. С. 287-298.
340. Кренке В. Берегите земские марки. Советский филателист. 1923. №9-10. С. 23-24.
341. Крутенко Н. Почтовая станция: история с продолжением. Всеукраинские ведомости. 1994. 30 сентября.
342. Лангер Ф. Рожевий Меркурій. Про що розповіли марки. М.: Зв'язок, 1969. 224 с.
343. Лебедев В. Из прошлого русской почты. Вестник связи. М., 1946. № 4. С. 22.
344. Лебедев В. Первая русская почта. Вестник связи. М., 1945. № 7. С. 24-25
345. Лебедев В. Русская почта во второй половине XVIII века. Вестник связи. М., 1945. № 11. С. 21-22.
346. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. С-Пб.: книгоизд-во М. Пирожкова, 1903. 512 с.
347. Лишевский В. Первое столетие телефона. Наука и жизнь. 1975. № 7. С. 50-54.
348. Лишин К. Реферат о почтовых нуждах в провинции и объединении почт правительственной и земской. СПб, 1888. 45 с.
349. Лишин К. Заметка о развитии почтовых сообщений в России с некоторыми данными о земской почте. С-Пб., 1894. 15 с.
350. Лишин К. Записка о необходимости почтово-телеграфной реформы в России и заметки о почтовых нуждах в провинции. 1894-1898 гг. С-Пб., 1901. 34 с.
351. Мартинюк К., Мокрицький Г., Нечипорук О. Поштовий зв'язок на Житомирщині: Сторінки історії: (від перших поштових станцій до дирекції “Укрпошти”). Серія “Історія трудових колективів Житомирщини”. Кн. 18. Житомир: “Волинь”, 2006. 428 с.
352. Марченков В. Россия. История почтовой связи. С-Пб.: Александр Принт, 2002. 304 с.

353. Марьянович С. Земские марки работы Экспедиции Заготовления Государственных Бумаг. Советский коллекционер. 1930. №4-5. С. 104-105.
354. Материалы по истории связи в России. XVIII – начало XX в. Почта, телеграф, телефон, радио, телевидение. Обзор докум. материалов. Л., 1986. 346 с.
355. Махорін Г. Історія Ружинщини: Нариси і документи. Житомир: Волинь, 2000. 160 с.
356. Международная почтовая марка. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1897. Август. С. 849-851.
357. Мельниченко В., Галич Н. Організація земської пошти в Україні у другій половині XIX ст. Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2010. № 182. С. 75-79.
358. Мельниченко В., Галич Н. Організація передплати періодичних видань у поштових установах України: історичний досвід. Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія”. Харків, 2011. Вип. 41. С. 53-57.
359. Миль А. Кто стучится в дверь ко мне?: очерки по истории отечественной почты. Ред. М. Носова. М. Связь, 1978. 80 с.
360. Мінаков В. Розвиток поштового зв'язку в Україні (короткий огляд). Пошта і філателія України. 1999. №3. С. 14-16.
361. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. Почта и телеграф в XIX столетии. С.-Пб.: Типография Министерства внутренних дел, 1901. С. 116.
362. Мировые почтовые сношения. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1901. Июль. С. 639-640.
363. Миронова О. История районного узла связи. Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 19. Відп. редактор М.. Костиця. Житомир: МАК, 1999. 174 с.
364. Мирошниченко Н. История развития почты на Волчанщине с XVII по XXI век. Х.: Гриф, 2003. 48 с.
365. Міронова І. Історія Київської пошти. Гілея. Випуск 29. К, 2009. С. 17-25.

366. Міронова І. Поштові перетворення графа Петра Олександровича Румянцева в Україні (1764-1784 рр.). Наукові праці: Науково-методичний журнал. 2006. Т. 48. Вип. 35. Історичні науки. С. 15-19.
367. Міронова І. Поштові реформи на території України у ХІХ столітті. Гілея. 2005. №2. С. 59-67.
368. Міронова І. Реформа 1830 року у поштовій справі. Гілея. 2005. №4 С. 4-15.
369. Міронова І. Розвиток військово-польової пошти в Україні (ХVІІІ – ХІХ ст.). Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. Т. 83. Випуск 70. С. 10-14.
370. Міронова І. Становище сільської пошти в Україні в 40 – 60-і рр. ХІХ ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. ХХІ. 2007. С. 54-59.
371. Міронова І. Що таке пошта? (старий та новий погляд на проблему). Література та культура полісся. Вип. 57. 2010. С. 98-108.
372. Молчанов В. Житлове забезпечення населення Правобережної України в ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Проблеми історії України ХІХ – ХХ ст. 2008. Вип. ХV. С. 85-103.
373. Мухін В., Мороз В. та ін. Від гінця до Інтернету: нариси з історії української пошти. К., 2002. 327 с.
374. Нейман Р. Устройство зданий для почтовой, телеграфной и телефонной службы. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1895. Июнь. С. 680-691.
375. Несчастливцев Г. Развитие почтовой сети в России. Почтово-телеграфный вестник. 1911. №7. С. 3-4.
376. Новиков В. Основы телеграфии и телеграфные аппараты. М., 1948. 436 с.
377. О допущении женщин на службу по почтовому ведомству. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1896. Январь. С. 125-137.
378. О квартирном довольствии чинов почтово-телеграфного ведомства. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. ХІІ. 1892. СПб.: Гос. Типография, 1895. С. 335-336.

379. О мероприятиях к пенсионному обеспечению служащих и их семей в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1915. Ноябрь-декабрь. С. 485-494.
380. О почтовых сношениях России с Турцией. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1900. Февраль. С. 167-181.
381. О причинах недоставки писем. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1900. № 3. Март. С. 334-339.
382. О службе женщин на почте, телеграфе и телефоне в различных государствах. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1895. № 5. Май. С. 563-574.
383. О службе женщин на телеграфе в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1896. Май. С. 729-731.
384. Озеров И. Почта в России и за рубежом. С-Пб.: Тип-фия Кирбаума, 1903. 30 с.
385. О службе женщин по поштовому-телеграфному ведомству. Поштовому-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1910. №24. Июнь. С. 333-334.
386. Опыты применения женского труда в почтово-телеграфной службе. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1896. Август. С. 1137-1146.
387. Орехова С. Розвиток поштового зв'язку на Донеччині (XIX – початок XXI ст.): історіографія проблеми. Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2012. № 8. С. 12-18.
388. Осадчий П. Почтовые, телеграфные и телефонные сообщения как элемент государственного хозяйства в Европе. С-Пб.: Типография А. Бенке, 1908. 51 с.
389. Остряков А. Краткий очерк по истории всемирной и русской почты. М.: Издание ЦК союза связи, 1924. 117 с.
390. Патрушева Н. Цензурный аппарат России во второй половине XIX – начале XX века. Памяти Ю. Марголиса. С-Пб., 2000. С. 669-678.
391. Пегов М. Почта. От наскального рисунка до электронного письма. М.: Издательский дом “Фома”, 2013. 24 с.
392. Post. Encyclopaedia Britannica. Vol. 3. London, 1773. S. 505.

393. Почта. Энциклопедический словарь Ф. Брокгаузена, И. Ефрона. Т. XXIV (Полярное сияние-Прая). С-Пб.: Типолитография И. Ефрона, 1898. С. 792-819.
394. Почтовый конгресс в Вашингтоне. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1897. № 5. Май. С. 560-568.
395. Псурцев Н. Развитие связи в СССР 1917 – 1967 гг. М.: Связь, 1967. 478 с.
396. Реутский А. О простых письмах, пересылаемых по почте. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1891. № 2. С. 132-139.
397. Рейн Л. История и марки. Филателия СССР. 1967. №5. С. 16.
398. Рейман Л. Развитие связи в России. Из истории в будущее. С-Пб.: Мегас, 2001. 224 с.
399. Ривин Л. Совершенствование почтовой связи. М., 1962. 80 с.
400. Ростовцева О. Низовая связь царской России. Вестник связи. М., 1941. №3. С. 68-70.
401. Рудников Ю. Новое о земской почте и ее марках. Советский коллекционер. М., 1972. Вып. 10 С. 68-88.
402. Ружицкий В. Коли задзвонив телефон (З історії Бердичева). Земля Бердичівська. 1993. 27 січня. №7. С. 8.
403. Садовников А. Женщина в почтово-телеграфном производстве. Жизнь связи. 1924. № 3. С. 107-109.
404. Самусев Г. Санкт-Петербургский почтамт и его строители: Ист. очерк. С-Пб., 1923. 41 с.
405. Сафонов Н. Письмо отправляется в путь. М.: Связь, 1965. 72 с.
406. Сберегательные кассы в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1894. Апрель. С. 497-500.
407. Сведенье об учреждениях почтово-телеграфного ведомства. Почта и телеграф. Открыты. Почтово-телеграфный журнал. 1910. №12. Март. С. 165.
408. Связь СССР за 50 лет. Под ред. Н. Псурцева. М., Связь, 1968.
409. Семенов Л. Земска почта России. Филателия СССР. 1967. №3. С. 21-23.
410. Сидорцов В. Методология истории: курс лекций. Минск: БГУ, 2010. 207 с.
411. Синегубов В. Почта полевая. Филателия СССР. 1975. №5. С. 22-25.

412. Скропышева В. К вашим услугам – почта. Справ. пособие. М.: Радио и связь, 1990. 192 с.
413. Смирягин А. 125-летие электромагнитного телеграфа. Вестник связи. М., 1957. № 11. С. 35.
414. Сов'як П. Земська пошта в Україні. За вільну Україну. 1995. 5 жовтня. С. 3.
415. Соколов Н. Важнейшие положения современной науки о почте и почтовых сообщениях. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1893. Июль. С. 631-647.
416. Соколов Н. Вопросы международного почтового права, обсуждавшиеся на Венском почтовом конгрессе 1891 г. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1892. Апрель. С. 423-435.
417. Соколов Н. Краткий очерк истории почтового управления в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1893. Май. С. 483-498.
418. Соколов Н. О допущении женщин на службу по почтово-телеграфному ведомству. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1896. Январь. С. 125-127.
419. Соколов Н. О перевозке почтовой корреспонденции частными лицами по линиям железных дорог. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1897. Октябрь. С. 1031-1035.
420. Соколов Н. О почтовых сношениях России с Пруссией. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1899. Август. С. 887-906.
421. Соколов Н. О происхождении почты. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1893. Август. С. 713-723.
422. Соколова Е. О службе женщин на почте, телеграфах и телефонах в различных государствах. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1900. Май. С. 563-574.
423. Соколов Н. Об учреждении в России земских почт. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1897. Август. С. 823-848.
424. Соколов Н. Об учреждении в России сельской почты. Почтово-телеграфный журнал. 1897. № 2. С. 254-266.

425. Соколов Н. Опыт устройства подвижных почтовых экспедиций для приема и выдачи корреспонденции сельских жителей в 1865-1867 гг. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1990. № 1. С. 85-90.
426. Соколов Н. Перевозка почты по железным дорогам в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1895. Июнь. С. 680-699.
427. Соколов Н. Проект учреждения акционерного общества почтовых и торговых сообщений в России 1859 г. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1897. Июль. С. 741-757.
428. Соколов Н. Санкт-Петербургская почта при Петре Великом. СПб.: тип. Мин. вн. дел, 1903. 157 с.
429. Соколов Н. Система содержания почтовых станций в России. Почтово-телеграфный журнал. 1895. № 1. Январь. С. 79-80.
430. Соколов Н. Системы содержания почтовых станций в России. Почтово-телеграфный журнал. 1895. № 2. Февраль. С. 187-188.
431. Соколова Г. Из истории почты в России. Наука и жизнь. 1973. № 9. С. 130-134.
432. Соркин Е. Рождение марки. Очерки по истории марок. М.: Связь, 1975. 176 с.
433. Соркин Е. Почта спешит к людям. М.: Знание, 1977. 128 с.
434. Специальные библиотеки. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1901. Январь. С. 116-119.
435. Стеткевич А. Почта и телеграф в царствование Александра III. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1901. Июнь. С. 564-590.
436. Статкевич А. Почта и телеграф в царствование Александра III. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1901. Июль. С. 650-700.
437. Тимковский Д. О земской почте. Жизнь и техника связи. 1924. №7. С. 36-39.
438. Трубочеев В. Возникновение и развитие русских знаков почтовой оплаты. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1900. Февраль. С. 186-199.
439. Тюков В.М. Российские марки и знаки почтовой оплаты. Большая энциклопедия. Издательство Эксмо, Наше слово, 2011. 240 с.

440. Федорович М. История Московской почты: В 2-х. М.: Б/и, 1993. Т. 1. 1993. 230 с.
441. Федорович М. История Московской почты: В 2-х. М.: Б/и, 1993. Т. 2. 1993. 168 с.
442. Франц Д. Земская почта. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1899. Июнь. С. 661-679.
443. Франц Д. Земская почта. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1899. Июль. С. 762-771.
444. Франц Д. Земская почта. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1899. Август. С. 878-886.
445. Фурман В. Нариси з історії пошти на землях сучасної України. Том 1. (1765-1900). Одеса: ТЕС, 2013. 160 с.
446. Хреновский А., Соколов Н. Почтовые правила для честной корреспонденции. СПб., 1897. 141 с.
447. Чернуха В. Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы XIX века. Ленинград, 1989. С. 50.
448. Шаманаев И. Почта нужна всем! М.: Радио и связь, 1981. 112 с.
449. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К.: НАН України. Ін-т укр. археографії ім. М.С. Грушевського, 1998. 75 с.
450. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. К.: НАН України. Інститут історії України, 2005. С. 265-370.
451. Шедлинг М. Всемирная почта. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1909. Апрель. С. 199-204.
452. Шедлинг М. Двадцатипятилетие телефона в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1906. Сентябрь. С. 657-666.
453. Шедлинг М. История и развитие электрического телеграфа. М.: Тип. А. Карцева, 1885. 94 с.
454. Шедлинг М. К истории почтового ящика. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1915. Май-июнь. С. 201-205.

455. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. Русская почта с древних времен до начала XIX века. М., 1926. 256 с.
456. Шедлинг М. Перевозка почтовых отправлений по железным дорогам. Почтово-телеграфный журнал. 1916. Май. С. 180-188.
457. Шедлинг М. Почтовые дороги, экипажи и перевозка проезжающих. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1912. Ноябрь. С. 755-790.
458. Шедлинг М. Почтовые дороги, экипажи и перевозка проезжающих. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1916. Май. С. 180-188.
459. Шейкин А. Вести приходят так. С-Пб.; М.: Речь, 2014. 47 с.
460. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Т. 2. К., 1991. 392 с.
461. Яворский Н. Двадцатипятилетие почтово-телеграфного ведомства. 1885-1910. С-Пб.: Тип. МВД, 1910. 19 с.
462. Яворский Н. Обзор почтовых сообщений за двадцатипятилетние 1885-1910 гг. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1912. Июнь. С. 534-551.
463. Яворский Н. Обзор почтовых сообщений за 1913 год. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1913. Декабрь. С. 417-432.
464. Яворский Н. Почтовые операции при волостных правлениях и на станциях железных дорог в 1902-1912 гг. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1913. Июнь. С. 460-470.
465. Яворский Н. Почтовые операции при волостных правлениях и на станциях железных дорог в 1913 г. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1913. Декабрь. С. 852-861.
466. Яворский Н. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России за 20-летний период существования (1889-1909 гг.). Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1912. Декабрь. С. 907-921.
467. Яворский Н. Проект организации почтового дела в России. Почтово-телеграфный вестник. 1913. № 15. С. 3-17.
468. Яворский Н. Проект организации почтового дела в России. Почтово-телеграфный вестник. 1913. № 16. С. 5-18.

469. Яворский Н. Статистика почтовой корреспонденции. Почтово-телеграфный журнал. Отдел официальный. 1894. Октябрь. С. 1048-1049.
470. Яворский Н. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России. Почтово-телеграфный журнал. Отдел неофициальный. 1912. Декабрь. С. 907-921.
471. Яроцкий А. Электромагнитный телеграф – великое русское изобретение. М.: Знание, 1953. 36 с.
472. Яроцкий А. Основные этапы развития телеграфии. М.: Госэнергоиздат, 1963. 80 с.
473. Яроцкий А. Павел Михайлович Голубицкий. 1845-1911. М.: Наука, 1976. 120 с.
474. Якоби В. Два юбилея. Из истории отечественных специальных почтовых штемпелей. Советский коллекционер. М., 1972. Вып. 10. С. 53-68.

Дисертації та автореферати дисертацій

475. Галич Н.В. Розвиток поштової справи в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2012. 210 с.
476. Міронова І.С. Поштові і поштово-телеграфні установи на півдні України в системі зв'язку російської держави (друга половина ХVІІ – початок ХХ ст.): Миколаїв, 2012. 564 с.
477. Морев В.А. История средств и способов связи Томской губернии второй половины ХІХ – первой четверти ХХ вв.: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.10: Томск, 2004. 28 с.
478. Мухін В.Г. Оптимізація мережі поштового зв'язку України: дис. канд. тех. наук: 05.12.02. Одеса, 2003. 113 с.
479. Орехова С.Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області ХІХ – ХХ ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 503 с.
480. Ромашов М.В. Почтовая, телеграфная и елефонная связь в Самарской губернии (1851 – 1917 гг.): дис. канд. ист. наук: 07.00.02: Самара, 2005. 198 с.

481. Федорченко О.В. Розвиток поштового зв'язку в Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2012. 387 с.
482. Шевцова Г.А. Фельдъегерская связь в России (1796-1917 гг.): дис. канд. ист. наук: 07.00.02: Москва, 2003. 214 с.

Електронні ресурси

483. Адміністративно-територіальний устрій і регіональний розподіл українських земель у складі Російської імперії у XIX ст. Карта. [Електронний ресурс]. URL: https://il00rik.com.ua/konspekti-testi_9kl/
484. Арлазоров М. Вам письмо! Из истории мировой почты. М., Советская Россия, 1966. 70 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://filateliya.su/books/item/f00/s00/z00000003/index.shtml>
485. Базилевич К. Почта в России в XIX в. Ч.1-2.М.: Связь, 1927. 196 с. [Електронний ресурс]. URL: www.rusbib/iophile.ru/book/
486. Басин О. Филателистический словарь. 1968. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/FS/pred.html>
487. Бовин Я. Справочник по экспертизе советских почтовых марок [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/Vovin/intro.html>
488. Владинец Н. Почта России. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/post-ru.html>
489. Виташевская М. Старинная русская почта. М., 1962. 81 с. [Електронний ресурс]. URL: [http://kniga-russ-6.ru/45257-m-n-vitashevskaya-starinnaya-russkaya-pochta-\[1962-pdf-rus\]](http://kniga-russ-6.ru/45257-m-n-vitashevskaya-starinnaya-russkaya-pochta-[1962-pdf-rus])
490. Галич Н. Становлення поштової справи в Україні в першій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. URL: www.nbu.gov.ua/portal/
491. Галич Н. Кадрова політика в поштовій галузі в XIX – на початку XX ст. Наукові записки. Історичні науки. 2010. № 13. С. 52-58. URL: https://www.cuspu.edu.ua/images/history/download/zbirnik/vipusk_13.pdf

492. Генеральна карта Київської, Волинської, Подільської губерній. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.wdl.org/ru/item/2588/>
493. Герасименко Г. Земское самоуправление в России. М.: Наука, 1990. 264с. [Електронний ресурс]. URL: <http://rushist.ssu.samara.ru/books1/zemstvo.pdf>
494. Горобчук А. Дореволюційний період. Історія електрозв'язку Бердичівського району. 2003. [Електронний ресурс]. URL: http://my.berdychiv.in.ua/images/zviazok/z_002.htm
495. Госс О., Грыжевский К. Путишествия в мире марок (Перевод с польского) М.: Прогресс, 1977. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/gross.html>
496. Дзюбин И. Выхожу на связь. М., Знание, 1979. 163 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://padaread.com/?book=15228&pg=1>
497. Єсюнін С. Телеграф, телефон, радіо: перші кроки на Поділлі. уе.ua. – 2010. 12 листопада. [Електронний ресурс]. URL: http://ye.ua/news/news_959.html
498. История Смоленской почты. [Електронний ресурс]. URL: http://www.rusfs.narod.ru/int02/gurov_hist/HP_p0.htm
499. Історія електрозв'язку Черкащини. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.cherkasy.ukrtelecom.ua/about/historyck>
500. Історія слова “алло”. [Електронний ресурс]. URL: http://pikabu.ru/story/istoriya_slova_quotalloquot_1412577
501. Карнович Е. Русские почты в XVII и начале XVIII столетия. Исторический вестник. 1884. Т. XV. С. 615-625. [Електронний ресурс]. URL: ru.wikisource.org
502. Коллекционер. [Електронний ресурс]. URL: <http://philately.ru/archive.shtml>
503. Корнюхин А. Под парусами филателии. М.: Связь, 1975. 96 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/Korn.html>
504. Красик В. Телефон. Справочное издание. М., Топливо и энергетика, 2000. 472 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://getallbooks.ru/books/1403816-telefon-spravochnoe-izdanie.html>
505. Кублицкий Г. Куда летит почтовый голубь или История почты. М.: Малыш, 2000. 63 с. [Електронний ресурс]. URL:

http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KUBLICKIY_Georgiy_Ivanovich/_Kublickiy_G.I.html#013

506. Левитас И. И серьезно, и курьезно. М.: Радио и связь, 1985. 232 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://filateliya.su/books/item/f00/s00/z00000006/index.shtml>
507. Малаков Д. Из Києва до Житомира – на епрекладних. День. 2013. 29 серпня. [Електронний ресурс]. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/iz-kiyeva-do-zhitomira-na-perekladnix.html>
508. Марки и коллекционер. [Електронний ресурс]. URL: <http://philately.ru/archive.shtml>
509. Марченко В., Мясников А. Россия. История почтовой связи. Под ред. Лассера Г. СПб, 2002. 304 с. [Електронний ресурс]. URL: www.rustelecom-museum.ru
510. Миловидов Е. Антарктические письма. Библиотека юного филателиста. Вып. 6. М.: Связь, 1980. 80 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/antarkt.html>
511. Міронова І. Поштові та поштово-телеграфні установи Півдня України: дореволюційна історіографія проблеми. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія. 2011. Т. 147, Вип. 134. С. 91-96. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2011_147_134_21
512. Міронова І. Документи про поштові та поштово-телеграфні установи на півдні України (за матеріалами історичних архівів Російської Федерації). Історичний архів. 2011. Вип. 6. С. 136-141. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ians_2011_6_27
513. Міронова І. Поштово-телеграфна реформа 1884 р. і Україна. Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. Серія: Історичні науки. 2009. Т. 100, Вип. 87. С. 24-29. [Електронний ресурс]. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_100_87_7
514. Міронова І. Морські пароплавні товариства півдня України в міжнародній пошті XIX ст. Історичний архів (збірник наукових праць). 2009. С. 54-58. [Електронний ресурс]. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ians/2009_3/3-9.pdf

515. Міронова І. Розвиток військово-польової пошти в Україні (XVIII – XIX ст.). Видання ЧДУ імені Петра Могили. Наукові праці. Історія. Т. 83. Вип. 70. 2008. С. 10-14. [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/83-70-2.pdf>
516. Міронова І. Розвиток залізничної пошти в Україні в другій половині XIX ст. Наукові праці. Історія. Т. 62. Вип. 49. 2006. С. 18-22. [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/62-49-3.pdf>
517. Новотный В. Химическая проверка и чистка марок. М.: Связь, 1970. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/nov.html>
518. Пошта [Електронний ресурс]. URL: <http://vsleslova.com.ua/word/Пошта-84511u>
519. Ромашов М. Почтовая, телеграфная и телефонная связь в Самарской губернии: 1851 – 1917 гг. Самара, 2005. 198 ст. [Електронний ресурс]. URL: www.dissercat.com
520. Русский филателист. [Електронний ресурс]. URL: <http://philately.ru/archive.shtml>
521. Сашенков Е. На почтовых трактах Севера. (К истории почты Якутии). Якутск, Якутское книжное издательство, 1989. 88 с. [Електронний ресурс]. URL: http://www.polarpost.ru/Library/Sachenkov-Yakutsk/mainyakutskaya_pochta.html
522. Сашенков Е. Полярная почта. М.: Связь, 1975. 296 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/Pol/contents.html>
523. Сашенков Е. Северный Ледовитый – в океане филателии. Библиотека юного филателиста. Вип. 1. М.: Связь, 1976. 80 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/sash.html>
524. Семенова О. Суций мученик 14-го класу. Независимая. 17 січня 2006. [Електронний ресурс]. URL: http://www.ng.ru/accent/2006-01-17/7_muchenik.html
525. Сентавани Е. Почта должна дойти. Венгрия: Корвина Киадо, 1978. 136 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://filателиya.su/books/item/f00/s00/z00000005/index.shtml>
526. Советский коллекционер. [Електронний ресурс]. URL: <https://sites.google.com/site/zurnalysssr/home/sovetskij-kollekcioner>

527. Соркин Е. Почта спешит к людям. М.: Знание, 1977. 128 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://fmus.ru/article02/Sorkin.html>
528. Стрыгин С. Увлечение века. М.: Молодая гвардия, 1990. 141 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://filateliya.su/books/item/f00/s00/z00000000/index.shtml>
529. Українські землі на початку XX ст. Карта. [Електронний ресурс]. URL: https://i100rik.com.ua/konspekti-testi_9kl/
530. Українські землі наприкінці XIX – на початку XX ст. Карта. [Електронний ресурс]. URL: https://i100rik.com.ua/konspekti-testi_9kl/
531. Україна у складі Російської імперії у XIX ст. Карта. [Електронний ресурс]. URL: http://pidruchniki.com/13990908/istoriya/ukrayina_skladi_rosiyskoyi_avstrougorskoyi_imperiya
532. Ушаков Д. Толковый словарь современного русского языка. М.: Гос. ин-т “Сов. энцикл.”; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1935-1940. (4 т.) М.: Аделант, 2013. 800 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/1052102>
533. Филателия. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://philately.ru/archive.shtml>
534. Филателия. Почтовые марки России и СРСР. [Электронный ресурс]. URL: www.philately.ru
535. Фурман В. Общегосударственные стандартные почтовые марки Украины. К., 2003. 222 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://filokartist.net/library/index.php?par=2&id=63>
536. Черных Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х томах. Издательство: Русский язык, 1994 г. Том II: Панцирь-Ящур. 560 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=contents&book=chernykh>
537. Чучин Ф. Каталог земских почтовых марок. М., 1925. 228 с. [Электронный ресурс]. URL: <http://knigi.tr200.net/v.php?id=1223246>
538. Яроцкий А. Развитие телеграфии. М., Знание, 1957. 38 с. [Электронный ресурс]. URL: http://www.trackerok.com/books/130159-yarotskiy_av_-_razvitie_telegrafii_1957_DjVu_TXT_RUS.html

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Різник Ю.М. Жінки в поштовій та поштово-телеграфній службі Правобережної України в пореформений період. Spheres of Culture. Lublin, 2015. S. 217-222.
2. Різник Ю.М. Організація та діяльність сільської пошти Правобережжя в другій половині XIX – на початку XX ст. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 32-37.
3. Різник Ю.М. Організація та діяльність земської пошти Правобережжя другої половини XIX – початку XX ст. Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. Черкаси, 2014. № 9. С. 89-93.
4. Різник Ю.М. Життєвий рівень працівників поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.). Вісник Черкаського Університету. Серія Історичні науки. Черкаси, 2014. № 19. С. 59-63.
5. Різник Ю.М. Діяльність поштових та поштово-телеграфних установ: кадри і клієнти. Чорноморський літопис. Вип. 9. Миколаїв, 2014. С. 65-72.
6. Різник Ю.М. Процес відкриття та послуги телеграфного і телефонного зв'язку на Правобережжі в імперський період. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: “Видавництво “Гілея”, 2016. Вип. 108 (5). С. 42-47.
7. Різник Ю.М. Становлення та діяльність залізничної пошти Правобережної України другої половини XIX – початку XX століття. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 38. С. 57-63.

8. Різник Ю.М. Поштово-телеграфні ощадні каси в умовах розвитку ринково-капіталістичних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.). Український селянин. Черкаси, 2014. № 14. С. 125-127.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Різник Ю.М. Цензура поштових установ Наддніпрянщини (за матеріалами Центрального Державного історичного архіву України у м. Києві). Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11-27 березня 2013 р. / За ред. В.В Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2014. С. 88-95.
10. Різник Ю.М. Способи доставки поштової кореспонденції на Правобережжі в імперський період. Двадцять шоста наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12 лютого – 28 березня 2015 р. / За ред. В.В Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2015. С. 29-34.
11. Різник Ю.М. Система охорони пошти Київського поштово-телеграфного округу в другій половині XIX – на початку XX ст. (на основі архівних матеріалів). Двадцять сьома наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В. Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2016. С. 55-61.
12. Різник Ю.М. Діяльність поштово-телеграфних контор Черкаського повіту: кадри і клієнти. Матеріали II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД”. Збірник наукових праць. 26-28 травня 2012 р. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 68-70.
13. Різник Ю.М. Організація роботи поштово-телеграфних установ Черкаського повіту другої половини XIX – початку XX ст. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції “Проблеми та перспективи розвитку

науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД”. Збірник наукових праць. 29 вересня – 1 жовтня 2012 р. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 103-104.

14. Різник Ю.М. Пошта та телеграф Черкаського повіту: державно-політичні функції (за матеріалами Державного архіву Черкаської області). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Сьомі Богданівські читання”. Збірник наукових праць. 6 грудня 2012 р. Черкаси, 2013. С. 214-219.
15. Різник Ю.М. Аспекти джерелознавчого дослідження пошти та телеграфу Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2013”. Вип. 5. Ч. 1. 25 квітня. Київ, 2013. С. 44-45.
16. Різник Ю.М. Сучасна українська історіографія питання діяльності поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України імперського періоду. Розвиток науки і освіти у сучасному світі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26-27 серпня 2016 р.). К.: ГО “Інститут освітньої та молодіжної політики”, 2016. С. 31-35.
17. Різник Ю.М. Методологічні аспекти дослідження діяльності поштових та поштово-телеграфних установ Правобережжя в пореформений період. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 19-20 серпня 2016 р.). К.: ГО “Київська наукова суспільствознавча організація”, 2016. С. 24-27.

Відомості про апробацію результатів дисертації

- Всеукраїнська наукова конференція “Сьомі Богданівські читання” (Черкаси, 6 грудня 2012 р. – очна участь, виступ з доповіддю).
- Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 11-27 березня 2013 р. – очна участь, виступ з доповіддю).
- VI Міжнародна наукова конференція молодих учених “Дні науки історичного факультету – 2013” (Київ, 25 квітня 2013 р. – очна участь, виступ з доповіддю).
- Двадцять шоста наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 12 лютого – 28 березня 2015 р. – очна участь, виступ з доповіддю).
- Двадцять сьома наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах (Черкаси, 2016 р. – очна участь, виступ з доповіддю).
- II Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД” (Переяслав-Хмельницький, 26-28 травня 2012 р. – дистанційна участь).
- IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД” (Переяслав-Хмельницький, 29 вересня – 1 жовтня 2012 р. – дистанційна участь).
- Міжнародний науковий симпозіум “Соціально-економічний розвиток колишніх регіонів Російської імперії в XIX – на початку XX ст.” (Миколаїв, 3-6 квітня 2014 р. – заочна участь).
- X Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (Черкаси, 3-4 жовтня 2014 р. – заочна участь).
- Міжнародна науково-практична конференція “Розвиток науки і освіти у сучасному світі” (Київ, 26-27 серпня 2016 р. – заочна участь).
- Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії” (Київ, 19-20 серпня 2016 р. – заочна участь).